

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

УДК 94(477-89Вол):[061.2:37]„1917/1936”

ТИЧИНА ІВАН ГЕОРГІЙОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ»:
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
(1917–1936 РОКИ)**

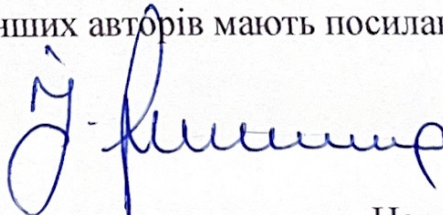
Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. Г. ТИЧИНА

Науковий керівник (консультант):

Добржанський Олександр Володимирович,

доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Тичина І. Г. Волинські «Просвіти»: організаційні засади та культурно-освітня діяльність (1917–1936 роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2023.

Дисертація є результатом комплексного науково-історичного дослідження становлення, розвитку та діяльності волинських «Просвіт» у період 1917–1936 років. Фактично, впродовж зазначеного періоду «Просвіти» на Волині пройшли шлях від становлення й розширення власної мережі до їх повної ліквідації польською владою.

На завершальному етапі Першої світової війни на Волинь проникають та набувають поширення просвітянські ідеї. Особливістю поширення цих ідей там стало те, що вони були принесені у край двома шляхами: Українськими січовими стрільцями з Галичини та представниками національної інтелігенції з Наддніпрянської України. Окрім того, історія волинської «Просвіти» є доволі своєрідною з огляду на низку причин. По-перше, просвітянські організації в регіоні було створено значно пізніше, ніж у сусідній Галичині. І попри те, що за взірць було взято структуру галицької «Просвіти», усе ж на Волині повністю її відновити, з об'єктивних причин, не вдалося. По-друге, на території Волині Товариство ніколи не мало єдиної централізованої структури, як у Галичині чи на Прикарпатті, а тому специфіка просвітянського руху на Волині полягає в тому, що в краї виникли та діяли окремі осередки, не пов'язані між собою, тому доцільно вживати термін саме волинські «Просвіти», а не «Просвіта». По-третє, волинські «Просвіти» мали або окремі статутні документи, або здебільшого функціонували без них, що в подальшому спричинило, зокрема, їх ліквідацію польською владою. Окрім

того, здійснювана Другою Річчю Посполитою національна політика, що передбачала асиміляцію народів не титульної національності, настановилася на протидію з боку волинських «Просвіт», а тому останні були вороже сприйняті польською владою.

Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на десять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ **«Методологічні аспекти дослідження, історіографія та джерела»** присвячено характеристиці використаних методів та аналізу історіографії і джерельної бази дослідження. Історіографію поділено на три групи: праці узагальнювального характеру, дослідження історії «Просвіти» та праці, які безпосередньо стосуються створення, діяльності й ліквідації «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період.

Джерельна база, використана для написання дисертації, є доволі широкою, різноплановою та інформаційно насиченою, що дозволило документально підсилити аналітичні висновки стосовно особливостей та проблем становлення і розвитку волинських «Просвіт». Неопубліковані архівні джерела, опубліковані документальні матеріали і становлять джерельну базу дисертації.

У другому розділі **«Організаційні засади та умови розвитку «Просвіт» на Волині»** розкрито особливості й умови становлення перших просвітянських осередків у регіоні в завершальні роки Першої світової війни, простежено напрями проникнення просвітницьких ідей на Волинь. Розвиток та діяльність «Просвіт» на Волині припадає на період становлення Польської державності. Вхідження регіону до складу Другої Речі Посполитої визначило умови розвитку й діяльності волинських «Просвіт», які польська влада розглядала як загрозу державницьким цілям Польщі, адже вони обстоювали українську мову, національну церкву і культуру, національне шкільництво та українську державницьку ідею.

Третій розділ дисертації **«Головні напрями діяльності волинських «Просвіт»»** містить три підрозділи, у яких проаналізовано головні сфери

діяльності просвітянських осередків, що густою мережею вкрили Волинь у досліджуваний період. Зокрема, вивчається бібліотечна справа та розвиток національного шкільництва, підтримка суспільного руху, спрямованого на українізацію Православної церкви, розвиток музичного, хорового та драматичного мистецтва. Численні архівні документи й опубліковані матеріали уможливили розкрити всю багатогранність діяльності «Просвіт» на Волині, простежити її соціальне підґрунтя, проаналізувати проблеми, з якими зіткнулися волинські «Просвіти» в міжвоєнний період.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження **«Ліквідація польською владою “Просвіт” на Волині: причини, перебіг та наслідки»** проаналізовано причини, що зумовили конфронтацію «Просвіт» та польської влади, з'ясовано методи і форми переслідування «Просвіт» та їхніх активістів. Доведено, що ліквідація волинських «Просвіт» була зумовлена колонізаторською, антиукраїнською політикою польської влади щодо українців загалом та волинських «Просвіт» зокрема, а також була спричинена складними міжнаціональними й політичними польсько-українськими взаєминами в досліджуваний період і недостатньою згуртованістю українських політично-громадських організацій.

Ліквідувавши волинські «Просвіти», польська влада спробувала замінити їх альтернативними громадськими об'єднаннями – «Просвітянськими хатами», які були лояльними до чинної влади. Однак аналіз ретроспективи функціонування «Просвітянських хат» чітко свідчить, що вони не змогли замінити ліквідованих «Просвіт» і достатньою мірою задовольнити національно-культурні потреби українців.

Заключними компонентами дисертації є **Висновки** та **Список використаних джерел**. У **Висновках** сформульовано загальні підсумки здійсненого дослідження, дано відповіді на визначені на початку роботи завдання.

До **Списку використаних джерел** увійшли різноманітні історичні джерела: архівні документи, спогади та щоденники безпосередніх учасників

досліджуваних подій, періодична преса, наукові статті та монографії, що прямо чи опосередковано стосуються досліджуваної проблеми. Вищевказані матеріали склали основу для проведення наукового дослідження.

Ключові слова: Волинь, «Просвіти», міжвоєнний період, Друга Річ Посполита, національне питання, шкільництво, бібліотечна справа, музично-драматичне мистецтво, «Просвітянські хати»

ABSTRACT

Tychyna I. G. Volyn «Prosvitas»: the Organizational Fundamentals and Cultural and Educational Activity (1917–1936). – Qualifying scientific research on the rights of a manuscript.

Thesis for the Doctor of Philosophy Degree in 03 Humanitarian Sciences, specialty 032 History and Archeology. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2023.

The dissertation is the result of a comprehensive scientific and historical study of the formation, development and activities of Volyn «Prosvitas» in the period 1917–1936. In fact, during this period, Volyn «Prosvitas» went from the formation and expansion of its network to its complete liquidation by the Polish authorities.

At the final stage of the First World War Prosvita's ideas were spread and penetrated deeper into the Volyn region. The peculiarity of the spread of these ideas in Volyn was that they were brought to the region in two ways – by Ukrainian Sich riflemen from Galicia and representatives of the national intellectuals from above the Dnipro region of Ukraine. Moreover, the history of Volyn «Prosvitas» is quite specific for a number of reasons. Firstly, Prosvita organizations in the region were established much later (at the end of the First World War) in comparison with neighbouring Galicia, despite the fact that the structure of Galicia «Prosvitas» was taken as a model, in Volyn it could not be completely reproduced due to objective reasons. Secondly, the community in Volyn has never had a unified centralized structure, as it was in Galicia or in the Carpathian region, and therefore the specificity of the Prosvita movement in Volyn was that in the region were

formed and operated separate and unrelated centres, hence the term «Prosvitas» is advisable to use instead of «Prosvita». Thirdly, Volyn «Prosvitas» had separate statutory documents or, more often, worked without them, which was one of the reasons for their liquidation by the Polish authorities. In addition, the national policy pursued by the Second Polish Republic, which provided for the assimilation of people of Polish descent, ran into opposition from Volyn «Prosvitas», and therefore they were hostile to the Polish authorities.

The dissertation consists of an introduction, four chapters divided into ten sections, conclusions and a list of sources used. The first section **«Methodological aspects of the research, historiography and sources»** is devoted to the characteristics of the methods used and the analysis of historiography and the source base of the study. Historiography is divided into three groups: general works, studies about the «Prosvitas» history and its activities that are directly related to the creation, operation and liquidation of «Prosvitas» in Volyn in the interwar period.

The source base that was used for the research is quite diverse, wide and informative, which allowed supporting the analytical conclusions with the documents about the peculiarities and problems of the formation and development of Volyn «Prosvitas». Unpublished archival sources and published documentary materials formed a wide source base of the thesis.

The second section **«Organizational fundamentals and conditions of the «Prosvitas» development in the Volyn region»** reveals the peculiarities and conditions of the first educational centres in the region in the final years of the Great War, and the direction of penetration of «Prosvitas» in Volyn was traced. «Prosvitas» development and activity in Volyn dates back to the period of the establishment of Polish statehood. Volyn's accession to the Second Polish Republic determined the conditions for the development and operation of Volyn «Prosvitas», which the Polish authorities considered a threat to Poland's state goals, as they defended the Ukrainian language, national church, culture, national schooling and the Ukrainian state idea.

The third section of the thesis **«The main activities of Volyn «Prosvitas»** includes three sections which analyze the main activities of educational centres, a

dense network of them was in Volyn during the period under study, studying of librarianship, national schooling development, support of the social movement aimed at Ukrainianization of churches, development of musical, choral and dramatic arts in particular. Numerous archival documents and published materials allowed to reveal the diversity of «Prosvitas» activities in Volyn, to trace its social base, and to analyze the problems faced by Volyn «Prosvitas» in the interwar period.

The fourth section of the research **«Prosvitas» liquidation by the Polish authorities in Volyn: reasons, turn of events and consequences»** analyzes the reasons why the Polish government attacked Volyn «Prosvitas», clarifies the methods and forms of «Prosvitas» persecution and their activists. It is proved that the liquidation of Volyn «Prosvitas» was the result of assimilating, anti-Ukrainian policy of the Polish government towards Ukrainians in general, and Volyn «Prosvitas», in particular. Also, it was caused by complex interethnic and political Polish-Ukrainian relationships during the period under study and insufficient unity of national Ukrainian political forces and public organizations.

By eliminating «Prosvitas» in the region, the Polish authorities tried to replace them with alternative public organizations «Prosvita Houses», which were loyal to the current government. However, as it can be seen, «Prosvita Houses» could not replace the liquidated «Prosvitas» and satisfy the national and cultural needs of Ukrainians.

The final components of the thesis are **«Conclusions»** and **«List of references»**. The general results of the research are formulated in the «Conclusions», the answers to the set tasks by the researcher are given.

The **«List of references»** includes various types of historical sources: archival documents, memoirs and diaries of the participants of the events under study, periodicals, as well as scientific articles and monographs that directly or indirectly are related to the research problem. All these materials formed the basis for the thesis.

Key words: Volyn, «Prosvitas», the interwar period, the Second Polish Republic, national issues, schooling, librarianship, music and drama, «Prosvita Houses».

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Тичина І. Товариство «Просвіта» на Волині 1918–1939 рр: Виникнення та діяльність. Науковий вісник Чернівецького університету. №2 (48). Історія. Чернівці, 2018. С. 95 – 102.

http://nbuv.gov.ua/UJRN/hjyfcnuj_2018_2_13

2. Тичина І. Причини переслідування та ліквідації Волинських «Просвіт» польською владою наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. *Краєзнавство*. № 4. Київ, 2019. С. 43 – 49.

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/174421/05-Тичуна.pdf?sequence=1>

3. Тичина І. Особливості становлення просвітянського руху на Волині та виникнення перших «Просвіт». *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 24. Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 47 – 51. (Категорія Б).

<http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/223>

<https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.07>

4. Тичина І., Тичина І. Волинські «Просвіти» і розвиток музично-драматичного мистецтва у міжвоєнний період. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 26. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 60-64.

<http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/296>

<https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.10>

Додаткові публікації:

5. Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі українізацію церкви. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. Чис. 19. Луцьк, 2018. С. 87 – 91.

<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1069503.pdf>

6. Тичина І. Причини та особливості ліквідації сітки «Просвіта» на Волині 1928-1933 pp. KELM. Knowledge, edukation, law, management. Łódź. № 3 (23) / 2018 wrzesien. - P. 165 – 170. ISSN 2353-8406

<https://kelmczasopisma.com/viewpdf/431>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Тичина І. Вплив української національної революції на активізацію національного руху в Західній Україні (на прикладі товариства «Просвіта»). *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції* (м. Чернівці, 1 – 2 листопада 2018 р.). Чернівці : Технодрук, 2018. С. 120 – 122.

8. Тичина І. Боротьба Волинської «Просвіти» міжвоєнного періоду за українізацію церкви. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині*. Науковий збірник. Випуск 66-67. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Луцьк, 6-7 грудня, 2019. С. 173-177.

9. Тичина І. Волинська «Просвіта» і музично-драматичне мистецтво на Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XV. Луцьк: КП ІАЦ «Волиньнегрософт», 2019. С. 381 – 387.

10. Тичина І. Волинські «Просвіти» у політиці Другої Речі Посполитої у 20-30-ті роки ХХ століття. *XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Юрія Федьковича та до 160-й річниці від дня народження Степана Смаль-Стоцького*. Тези доповідей. Чернівці, 1-2 листопада 2019 р./ наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2019. С.111 – 113.

11. Тичина І. Політичні умови діяльності осередків товариства «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період. *Політологічні читання імені*

професора Богдана Яроша : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, О. Б. Ярош, Я. Б. Яроша. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 214 – 215.

12. Тичина І. Польсько-українська співпраця з питань реституції культурних цінностей (на прикладі передачі архіву товариства «Просвіта»). *Актуальні проблеми зовнішньої політики України. Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Чернівці, 18 грудня 2020 р. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2020 С. 64 – 65.*

13. Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20-30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVI. Луцьк: «Терези», 2020. С.114 – 115.*

14. Тичина І. Українське питання у Другій Речі Посполитій (20 – 30 рр. ХХ ст.). *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей. Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р./ наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2021. С. 176 – 177.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	12
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.....	
1.1. Методологічні основи дослідження.....	20
1.2. Історіографія проблеми.....	30
1.3. Джерельна база.....	59
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ «ПРОСВІТ» НА ВОЛИНІ.....	
2.1. Виникнення перших просвітянських осередків на Волині.....	72
2.2. Особливості функціонування волинських «Просвіт» в Другій Речі Посполитій.....	87
РОЗДІЛ 3. ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКИХ «ПРОСВІТ».....	
3.1. Бібліотечна справа та українське шкільництво у діяльності «Просвіт».....	112
3.2. Волинські «Просвіти» у боротьбі за українізацію Православної церкви.....	137
3.3. Розвиток музично-драматичного мистецтва в діяльності «Просвіт».....	152
РОЗДІЛ 4. ЛІКВІДАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ «ПРОСВІТ» НА ВОЛИНІ: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ.....	
4.1. Наступ польської влади на волинські «Просвіти» та їх ліквідація.....	166
4.2. «Просвітянські хати» як альтернатива ліквідованим волинським «Просвітам».....	186
ВИСНОВКИ.....	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ААН – Archiwum Akt Nowych (Архів актів нових)

ВУО – Волинське українське об'єднання

ВУТТ – Волинське українське театральне товариство

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

ОУН – Організація українських націоналістів

Сельроб – Українське селянсько-робітниче об'єднання

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГА – Українська Галицька армія

УНВК – Український національний виборчий комітет Волині, Холмщини і
Полісся

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНР – Українська Народна Республіка

УПР – Українська парламентська репрезентація

УСС – Українські січові стрільці

ЦДІАЛ Укр. – Центральний державний історичний архів України у м. Львові

ЦСЄ – Центрально-Східна Європа

ВСТУП

Актуальність теми. Історія становлення та діяльності «Просвіт» на території Волині в міжвоєнний період є однією з тих проблем, яка тривалий час замовчувалася радянською владою, як яскрава сторінка національної історії. Саме тому утвердження незалежної Української держави актуалізувало дослідження національної історії, особливо тих її фрагментів, які безпосередньо пов'язані зі становленням національної свідомості та ідентичності. Водночас на початку 90-х років ХХ століття розпочинається процес активного дослідження найдавнішої української громадської організації – «Просвіта», завдяки якій плекалися українська мова та культура, розвивалися українське шкільництво та національна ідея, формувалася самоідентифікація нації. Відтоді з'являються перші дослідження «Просвіти»: публікуються наукові статті та монографії, що розкривають різноманітні аспекти просвітянського руху на Волині в міжвоєнний період. Однак єдиного комплексного дослідження, яке проливало б світло на цю важливу сторінку національно-культурного розвитку українців Волині, досі не було.

Актуальність цієї дисертації ґрунтується на тому, що, попри всі досягнення української історіографії у вивченні просвітянського руху та діяльності «Просвіт», задекларована в ній наукова проблема повною мірою, концептуально та комплексно не досліджувалася. Хоча наукове осмислення особливостей, специфіки становлення та діяльності «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період вкрай важливе. Тож пропонована робота сприятиме цьому.

Характерною ознакою поширення просвітянських ідей на Волині стало те, що вони були принесені у край двома шляхами: Українськими січовими стрільцями із Галичини та представниками національної інтелігенції з Наддніпрянської України. Окрім того, історія волинської «Просвіти» є доволі самобутньою з огляду на низку характеристик. По-перше, просвітянські організації у краї було створено значно пізніше, ніж у Галичині, – наприкінці Першої світової війни, і попри те, що за взірець було взято структуру

галицької «Просвіти», усе ж на Волині її повністю відтворити не вдалося. По-друге, на Волині Товариство ніколи не мало єдиної централізованої структури, як у тій же Галичині чи на Прикарпатті, а тому специфіка просвітянського руху на Волині полягає в тому, що в краї виникли та діяли окремі осередки, не пов'язані між собою, звідки й назва «Просвіти». По-третє, волинські «Просвіти» або мали окремі статутні документи, або (ще частіше) діяли без них, що й стало головною причиною їх ліквідації польською владою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Представлене дослідження виконано в рамках наукової теми «Актуальні питання історії та історичної регіоналістики України» (номер державної реєстрації 0116U004617) кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мета і завдання дослідження. Мета полягає в тому, щоб на основі комплексного й об'єктивного аналізу джерельного матеріалу та наукової літератури дослідити процес становлення й діяльності «Просвіт» на Волині в період 1917–1936 років та визначити їхню роль у національно-культурному розвитку краю, простежити багатий ідейно-теоретичний спадок просвітянського руху для сучасної української нації.

Задля досягнення головної мети наукового дослідження потрібно було вирішити такі **наукові завдання:**

- із сучасних методологічних позицій проаналізувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми, встановити повноту її джерельного забезпечення, окреслити застосовані в дисертації методологію, принципи та методи дослідження;
- обґрунтувати основні причини й умови становлення «Просвіт» на Волині;
- з'ясувати структуру та ідейні засади просвітянського руху на Волині в досліджуваний період;
- охарактеризувати національну політику у Другій Речі Посполитій та простежити її вплив на умови існування й діяльність волинських «Просвіт»;

- проаналізувати основні тенденції та причини польської антиукраїнської політики загалом і переслідування «Просвіт» зокрема;
- окреслити роль волинських «Просвіт» у культурно-освітньому житті українців та в процесі українізації Православної церкви на Волині;
- простежити вплив «Просвіт» на формування національної свідомості й патріотизму серед волинян;
- з'ясувати, чи змогли «Просвітянські хати» стати альтернативою ліквідованим «Просвітам».

Об'єктом дослідження є локальні волинські організації «Просвіта» та просвітницький рух на Волині в період 1917–1936 років.

Предметом дослідження є організаційні засади, форми та методи діяльності «Просвіт» на Волині, специфіка їх функціонування і структури, а також особливості взаємовідносин «Просвіт» та польської влади.

Хронологічні рамки дисертації окреслені 1917–1936 роками. Нижня хронологічна межа визначається становленням першого офіційного осередку «Просвіти» на Волині з офіційно зареєстрованим владою статутом. А верхню хронологічну межу визначено остаточною датою ліквідації останніх просвітянських осередків у регіоні. За потреби, зокрема під час характеристики появи на Волині перших просвітянських ідей та товариств, автор виходить за визначену нижню хронологічну межу.

Територіальні межі дослідження роботи охоплюють територію історичного регіону Волинь, до якого в досліджуваний період входили сім колишніх західних повітів Української Народної Республіки (аналогічні повітам колишньої Волинської губернії Російської імперії), а з лютого 1921 року Волинського воєводства – адміністративно-територіальної одиниці Польської Республіки, що тотожно сучасним теренам Волинської, Рівненської областей у їх нинішніх адміністративних кордонах, а також визначені райони сучасних Житомирської та Тернопільської областей.

Методи дослідження ґрунтуються на діалектичних принципах наукового пізнання: об'єктивності, історизму, багатофакторності, наукової

системності, взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників у розвитку науки. Застосовано в дисертації також принципи формальної логіки, враховано концептуально важливі розробки, теоретичні висновки й узагальнення, що сприяли осмисленню принципів положень роботи.

Вибір методів наукового дослідження обумовлено науковою доцільністю. В основу дисертаційної роботи покладено низку наукових методів та принципів, властивих сучасній історичній науці: порівняльно-історичний, типологічний та індуктивний методи, метод системного аналізу. Окрім того, методи дослідження залежали від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Чимало конкретних наукових завдань вирішено за допомогою методичного набору інших наук. Аналізуючи нормативно-правове поле діяльності волинських «Просвіт», автор застосовує метод контекстної інтерпретації правових актів. Для вивчення кількісних показників діяльності «Просвіт» активно використовував математичні та статистичні методи, співставлення і порівняння тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що це перше комплексне дослідження історії становлення та розвитку волинських «Просвіт», у якому здійснено порівняння й аналіз специфіки просвітнянського руху на Волині. Автор дисертації обстоює й доводить тезу про те, що «Просвіти» Волині мали відмінну особливість від «Просвіт» Галичини, оскільки розвивалися без єдиної централізованої структури, а отже їх вирізняє низка самобутніх особливостей. Виокремлення цих особливостей та їх аналіз також мають елементи наукової новизни.

У процесі здійсненого наукового пошуку отримано такі нові результати:
вперше:

- до наукового обігу введено низку нових архівних документів;
- сформульовано й обґрунтовано змістовий апарат дослідження;
- розширено розуміння основних тенденцій польської антиукраїнської політики через переслідування просвітницького руху на Волині;

- здійснено порівняльний аналіз становлення і тенденцій просвітянського руху в різних локаціях (районах) Волині, простежено галицькі, наддніпрянські впливи тощо;

- простежено вплив волинських «Просвіт» на формування національної свідомості українців;

отримали подальший розвиток:

- розроблення історіографічної та джерельної бази проблеми;
- дослідження історії окремих осередків «Просвіти» на Волині та персоналій, діячів «Просвіт»;

- доведено, що волинським «Просвітам» належить провідна роль у процесі локальної українізації Православної церкви;

- систематизовано форми та методи діяльності волинських «Просвіт» щодо розвитку українського музично-драматичного мистецтва.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що матеріали, сформульовані автором наукові положення й аналітичні висновки можуть бути використані в науково-дослідницькій сфері, а саме для підготовки монографічних й узагальнювальних досліджень з історії України, історії Волині та історії громадських організацій, а також у процесі викладання нормативних і спеціальних курсів у ЗВО. Дослідження матиме значення і для формування об'єктивного історичного погляду на історичні факти та події. Окрім того, матеріали дисертації та її висновки можуть бути використані для формування експозицій Волинського краєзнавчого музею.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи обговорювалися на фаховому семінарі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та відображені в доповідях на конференціях, наукових семінарах та круглих столах. Це, зокрема: Міжнародна наукова конференція «Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації» (Чернівці, 1–2 листопада 2018 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Третій рівень освіти в Україні: становлення та тенденції» (Луцьк – Світязь, 16–18 листопада 2018 р.); II Всеукраїнська

науково-практична конференція ««Просвіта» в культурно-освітньому просторі Волині та України: історія та сучасність» (Луцьк, 1 грудня 2018 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Національна ідея, державність, соборність: до 150-річчя “Просвіти”» (Львів, 14 грудня 2018 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Любарські читання» (Луцьк, 24 травня 2019 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Третій рівень освіти в Україні: становлення та тенденції» (Луцьк – Світязь, 11–13 жовтня 2019 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Український та європейський мистецькі простори: історія, теорія, практика» (Рівне, 23–24 жовтня 2019 р.); XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Юрія Федьковича та 160-й річниці від дня народження Степана Смаль-Стоцького (Чернівці, 1–2 листопада 2019 р.); Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти» (Луцьк, 6–7 грудня 2019 р.); IX Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша (Луцьк, 14 квітня 2020 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Любарські читання», приурочена до 35-ліття від створення Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку (Луцьк, 29 травня 2020 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої політики України» (Чернівці, 18 грудня 2020 р.); XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни (Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження викладено автором у 14 публікаціях, із них: 6 – у наукових фахових збірниках, з яких 1 індексується в науково-метричній базі Scopus (іноземне видання, Республіка Польща), 8 – як матеріали конференцій.

Структура й обсяг дисертаційної роботи обумовлені її предметом, метою і завданнями. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на десять

підрозділів, висновків, списку використаних джерел (422 позиція). Основний текст дисертації викладено на 207 сторінках, загальний обсяг – 249 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА

1.1. Методологічні основи дослідження

У цьому підрозділі здійснимо теоретико-методологічне обґрунтування усіх важливих складових процесу становлення й діяльності «Просвіт» на Волині в період між двома світовими війнами. Адже саме на цей час припадає зародження, організаційне оформлення та діяльність національних громадсько-культурних осередків волинян, які, на відміну від сусідньої Галичини, так і не змогли утворити єдину централізовану структуру і діяли як окремі самостійні організації.

Історично так склалося, що впродовж тривалого періоду західноукраїнські землі Волинь та Галичина, де зародилася «Просвіта», розвивалися окремо, будучи відірваними одна від одної, маючи різні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку, перебуваючи в адміністративному складі різних держав. Це безпосередньо позначалось на суспільних і культурних традиціях, що формувалися в обох регіонах, і стало однією з головних причин того, що просвітницький рух дійшов до терен Волині на пів століття пізніше, ніж у Галичині. Буремні роки Першої світової війни та входження Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої відіграли визначальну роль у долі просвітянського руху на Волині. Зважаючи на те, що перші роки існування «Просвіт» на Волині збіглися з утвердженням у регіоні нової польської адміністрації, польська влада вкрай неприхильно поставилася до новоствореної громадської організації: відмовлялася реєструвати її статuti та філії, видавала різноманітні заборони на її діяльність, оскільки вважала, що для українського руху Волині характерний сильний національний вплив Галичини. У тогочасних умовах політики полонізації й

уніфікації Польщі на моноетнічну державу діяльність «Просвіт» та, власне, їх існування викликали репресії з боку польської влади. Саме цим і пояснюються відмови в реєстрації статутних документів волинських «Просвіт», а згодом і їх заборона.

З огляду на викладене вище, досліджувана проблема вимагає застосування новітніх методологічних підходів під час її вивчення. Методологічна основа дослідження ґрунтується на діалектичних принципах наукового пізнання: об'єктивності, системності, історизму, аналізу взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників у розвитку науки. Тому в основу дослідження покладено історико-хронологічний, проблемно-порівняльний, системно-структурний методи. Теоретичною основою наукового аналізу досліджуваної проблеми є теорія наукового пізнання світу.

Так, історико-хронологічний метод наскрізно використано в дисертації, починаючи з її структурної побудови. Наприклад, другий розділ дослідження «Організаційні основи та умови розвитку “Просвіт” на Волині» розпочинається з характеристики виникнення перших просвітянських осередків на Волині, які з'явилися в завершальний період Першої світової війни, іще до утвердження польської влади на Волині. Відтак у підрозділі 2.2 висвітлено особливості функціонування «Просвіт» в умовах Другої Речі Посполитої.

Історико-хронологічний та проблемно-порівняльний методи використано і в третьому та четвертому розділах дисертації під час аналізу стану українського шкільництва, розвитку музично-драматичного мистецтва, простеження процесів, пов'язаних із боротьбою за українізацію Православної церкви тощо. Проблемно-порівняльний метод широко використано і для аналізу наступу польської влади на волинські «Просвіти», а також під час з'ясування ролі «Просвітянських хат», що були створені з ініціативи польської влади, аби замінити ліквідовані «Просвіти».

Специфіка методологічного підходу, застосованого в дисертації, зумовлена розв'язанням основних дослідницьких проблем, а також

розумінням предмета та проблемного поля наукового пошуку. Одним із головних завдань дослідження є виявлення й ілюстрація особливостей становлення та діяльності «Просвіт» у Волинському воєводстві в міжвоєнний період та виокремлення самобутності просвітянського руху й дослідження причин переслідування та ліквідації волинських «Просвіт» польською владою.

З огляду на вищевикладене, вважаємо, що найдоцільнішою для реалізації поставлених у дослідженні завдань є теоретична модель нової культурно-інтелектуальної історії. Цей напрям виразно орієнтований на методологічний плюралізм, міждисциплінарність, спрямовує дослідника передусім на вивчення інтелектуальної й культурної дійсності та процесів, що відбувалися у сфері соціального, гуманітарного, природничо-наукового знання у їх конкретно-історичному та соціокультурному контексті. Власне автор досліджує волинські «Просвіти» в широкому соціокультурному та конкретно-історичному контексті, що чітко простежується у другому, третьому та четвертому розділах цієї дисертації.

Відправним пунктом інтелектуальної історії, яка на рубежі ХХ–ХХІ століть оновила свої принципи, стало усвідомлення нерозривності зв'язків між історією ідей, з одного боку, та історією цілого комплексу соціальних умов – з іншого. Це спонукає постійно враховувати широке історично-культурне тло, національні та політичні особливості умов становлення і розвитку просвітянського руху на Волині в досліджуваній період. Якраз саме історично-культурне тло, національна колористика Волині досліджуваного періоду (яка була багатонаціональною) і зумовили особливі умови становлення й діяльності «Просвіт».

Сучасна історична наука щораз більше орієнтована на методологічний плюралізм та міждисциплінарний підхід. Це передбачає використання дослідником якнайширшого спектру теоретичних і практичних досягнень не лише всіх гуманітарних та соціальних наук, а й орієнтує на системне вивчення джерел та звернення до широкого спектру пам'яток минулого задля виконання

поставлених завдань¹. Таке розширення джерельної бази дослідження спонукає нас до застосування також категоріального апарату сучасної гуманістики. Починаючи з дефініції таких категорій, як «теорія» і «методологія», «метод» (вищий рівень), «Просвіти», «національна ідея», «національно-культурні товариства» (другий похідний рівень), і завершуючи розглядом базових принципів та особливостей функціонування Польської держави, в умовах якої відбувалися досліджувані процеси.

Сучасна наукова думка трактує теорію в кількох значеннях: 1) логічне узагальнення практичного досвіду людей; 2) система вірогідних наукових знань про сутність об'єктів, яка пояснює, описує та передбачає явища якоїсь предметної галузі; 3) найдосконаліша форма наукового відображення дійсності; 4) загальні міркування на противагу практичній діяльності.

Щодо першого тлумачення, то теорія нерозривно пов'язана з практикою, яка ставить перед пізнанням назрілі завдання і вимагає їхнього вирішення. Тому практика входить як органічний елемент до всякої теорії (у випадку нашого дослідження – становлення та діяльність «Просвіт» на Волині в період 1917–1936 років), що має складну і багаторівневу структуру. При цьому суспільні теорії, зумовлені історичними умовами, в яких вони виникають, соціальними порядками, які панують у той чи інший період, сприяють або, навпаки, гальмують створення наукових теорій.

Наприклад, згідно із внутрішньополітичною доктриною Другої Речі Посполитої, усі владні зусилля спрямовувалися на зміцнення контролю над новоприєднаними українськими територіями задля перетворення Польщі на моноетнічну державу. Виконання цих завдань забезпечувалося шляхом запровадження полонізації та колонізації, зокрема на Волині, утисків українських національно-культурних організацій, руйнування українських церков, політикою пацифікації, передачі земель ветеранам польського війська. У майбутній моноетнічній державі не було місця національним організаціям

¹ Репина Л. П. Междисциплинарность и история. *Диалоги со временем. Альмаах интеллектуальной истории*. Москва: Едитриал УРСС, 2004. № 11. С. 5–17.

українців, саме тому волинські «Просвіти», які не встигли оформити статутні документи до появи на Волині польської адміністрації, не мали юридичних прав для існування, що цілком влаштовувало владу Другої Речі Посполитої. Теорія політичної асиміляції українського населення Волині, яку висунув та обґрунтував волинський воєвода Г. Юзевський, дозволила б здійснити найтіснішу інтеграцію цього регіону з Польщею і в підсумку досягнути головної мети – перетворення Другої Речі Посполитої на моноетнічну державу.

На цьому прикладі бачимо, що теорії можуть відігравати і відіграють велику роль у перетворенні суспільства. Виникаючи як узагальнення пізнавальної діяльності і результатів практики, теорії сприяють перетворенню суспільного життя, а критерієм їхньої істинності слугує суспільна практика.

Розгляд теорії історичної науки буде неповним і без її основних функцій, зокрема онтологічної – пізнання і пояснення явищ та процесів держави в різних сферах суспільного життя (у нашому випадку – національної політики Другої Речі Посполитої, від якої напряду узалежненими є умови та можливості діяльності волинських «Просвіт» у досліджуваній період); прогностичної (від грец. – передбачення) – науково аргументоване передбачення, яке подає інформацію на випередження щодо розвитку певних явищ і процесів у майбутньому (наприклад, у нашому випадку – розуміння і врахування причин переслідування й ліквідації волинських «Просвіт»).

Для нашого дослідження, як і для будь-якого іншого, на особливу увагу заслуговує розкриття змісту і значення методологічної функції теорії науки, оскільки йдеться про формування понятійного апарату історичної галузі науки, що супроводжує багатоаспектний процес становлення та діяльності «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період.

Таке визначення співвідноситься з тим, яке дає цій функції сучасна наукова думка, розкриваючи методологію в таких значеннях: 1) вчення, що аналізує методи пізнання та перетворення світу; 2) сукупність прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки

об'єкта її пізнання. Відтак метод має такі значення: 1) це спосіб пізнання дійсності і її відтворення в мисленні; 2) науковими методами визнаються лише такі, що ґрунтуються на відображенні об'єктивних законів світу й зумовлюються особливостями предмета дослідження, відтвореними у свідомості; 3) метод історичний – цілісна система узагальнення і відтворення дійсності у процесі державотворення; 4) спосіб прийомів чи комплекс прийомів задля досягнення якоїсь мети, виконання певних операцій.

Отже, у нинішньому розумінні методологія – це вчення про логічну організацію, структуру та методи і засоби діяльності. Фактично, методологія сучасної науки є вченням, яке охоплює уявлення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. В основі методології лежить мислення і світогляд, як операційне середовище роботи з інформацією та самодисципліни. Тож методологія являє собою сукупність найбільш загальних ідей та принципів, котрі застосовуються під час вирішення конкретних практичних і теоретичних завдань, з-поміж яких – наукове обґрунтування шляхів та засобів пізнання і практики.

У методології історичної науки, як загалом в історіографії, відбувається рух до методологічного плюралізму (про що вже йшлося вище), що передбачає: розширення кола раціональності, а не обмеження тільки аналітичними методиками; уявлення про методологію як один зі способів уніфікації чи поєднання методів та їхньої подальшої наукової інтерпретації; визнання можливості різних методів та їх використання для оптимізації результатів пізнання.

Варто зауважити, що сучасна методологічна ситуація в історіографії України та інших пострадянських країн характеризується певною трансформацією, яка позначилася переходом від єдиної уніфікованої (єдино дозволеної), так званої «одержавленої» радянської методології до сучасних різних за суттю та формою методологічних засад, принципів, підходів, парадигм, так чи інакше поширюється й на весь цикл гуманітарних наук. Демоніфікація або «роздержавлення методології» – поза сумнівом плідний

процес, що, з одного боку, демократизує, а з іншого – істотно збагачує пошук істини, вивільняючи та стимулюючи дослідницьку енергію, дозволяє повніше і всебічніше осягнути предмет будь-якої науки. Уже нині можемо говорити про позитивні зрушення такої методологічної тенденції, що втілені, наприклад, у переосмисленні «класичних» та в запровадженні нових понять вітчизняної загальнотеоретичної історіографії (докладніше див. підрозділи 1.2 «Історіографія проблеми» та 1.3 «Джерельна база»).

Як ми вже зауважували, зокрема у вступі нашої роботи, під час дослідження ми застосовували низку методів, які, серед іншого, сприяли достовірності отриманих результатів і висновків. Загалом методологію нашого дослідження становить система підходів, методів, способів наукового дослідження, зокрема: принцип історизму, принцип об'єктивності, принцип наступності, багатофакторності, системності.

Так, принцип історизму вимагає критичного використання максимально репрезентативного кола джерел, з урахуванням обставин їх створення, розгляду реконструйованих історичних фактів у їх взаємозв'язку і причинно-наслідковій обумовленості, вивчення подій, явищ і процесів у розвитку, зосередження при реконструкції реалій минулого на розумінні досліджуваної епохи та людей у тогочасних культурних категоріях, тобто дослідження подій і явищ з погляду сучасників. Саме цей принцип (історизму) у пропонованій дисертації забезпечується низкою архівних документів найрізноманітнішого походження: від офіційних документів місцевих та центральних органів влади Другої Речі Посполитої до протоколів, листів і документації діловодства волинських «Просвіт».

Принцип об'єктивності передбачає врахування складності і суперечливості подій та процесів, уникаючи упередженого ставлення дослідника до них. Звісно, абсолютна об'єктивність з боку дослідника навряд чи можлива, проте його обов'язком є усвідомлення цього через відповідні рефлексії та уникнення на цій підставі проявів тенденційності і заангажованості. Задля забезпечення принципу об'єктивності ми

використовували і порівнювали різні за походженням джерела: від щоденників польських владців та офіційних документів владних установ до мемуарів членів волинських «Просвіт», приватних листів учасників просвітянського руху тощо.

Принцип наступності (спадкоємності) наукового пізнання відбиває логіку розвитку знань, за якою нове знання підтверджує або змінює старе. Наступність є однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дає змогу історіографові виявити головні тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань. Саме принцип наступності ми широко використовували у цій дисертації, фактично, в усіх чотирьох розділах.

Вивчення комплексу чинників, що впливали на предмет дослідження, передбачає принцип багатофакторності. Більшість історичних досліджень ґрунтується на системному підході, суть якого полягає в комплексному вивченні складних об'єктів (систем), аналізі їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Системний підхід використано під час роботи над дисертацією, зокрема у третьому та четвертому розділах.

Серед загальнонаукових методів у дисертації (по суті, в усіх розділах) використано, наприклад, структурно-аналітичний, історичний, порівняльно-історичний, статистичний, функціональний, логічний методи, а також методи аналізу і синтезу.

Зокрема, структурно-аналітичний метод має на меті з'ясувати всі структурні елементи й особливості досліджених у праці історичних явищ. Скажімо, для виявлення соціальної структури членів волинських «Просвіт», структурної побудови філій «Просвіт» і тощо. Історичний метод – метод, який дає змогу вивчити виникнення, формування і розвиток процесів, явищ та подій у хронологічному порядку задля встановлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, певних закономірностей та суперечностей. Цей метод використовувався в усіх розділах дисертаційної роботи.

Щодо порівняльно-історичного методу, то він спрямований на зіставлення конкретних історичних фактів з низкою інших, близьких, зокрема

з однотипними фактами, які властиві іншим періодам історії (діахронне порівняння). Із порівняльно-історичним методом межують і такі наукові прийоми, як аналогія та екстраполяція. Логічний висновок, за аналогією, – це умовивід про близькість, схожість двох або більше явищ із певними ознаками, що робиться на підставі схожості інших їхніх ознак (цей метод застосовувався, наприклад, для комплексного аналізу історіографії та джерельної бази проблеми, порівняння структурної організації і методів роботи волинських «Просвіт» зокрема та волинської і галицької «Просвіт» загалом, порівняння матеріалів преси, які часто протиполярно подавали ту чи іншу інформацію щодо «Просвіт» тощо). Екстраполяція, за своєю суттю, передбачає поширення отриманих висновків однієї частини процесу чи явища на його іншу частину.

Статистичний метод найчастіше застосовують під час вивчення кількісних параметрів історичного процесу, при якому досліджуваному об'єкту властиві числові показники. Статистичний метод дає змогу виявити основні кількісні характеристики, зокрема, кількість, розмір, протяжність, поширеність, темпи розвитку тощо. Цей метод широко застосовуємо під час підрахунку кількості осередків та осіб волинських «Просвіт», просвітянських бібліотек та аматорських хорових і театральних колективів тощо.

Метод формальної логіки застосовано для підбиття підсумків дослідження. Метод критичного аналізу документів має на меті застосунок комплексу заходів задля дослідження й аналізу документальних матеріалів, головно архівних документів.

Окрім того, у цій роботі використовуємо історико-генетичне порівняння, зокрема для вивчення специфіки організації та функціонування просвітянських осередків, з'ясування юридичного статусу «Просвіт» та їх фінансового становища тощо. Використано в дослідженні також типологічний метод.

Усі використані в процесі роботи групи принципів та методів, безумовно, необхідні для проведення повноцінного, всебічного і завершеного історичного дослідження. Кожна з них була використана на тому чи іншому етапі написання дисертаційної роботи, підтверджуючи цим множинність і плюралістичність вибраної методології.

Отже, теоретико-методологічну основу цієї дисертації становлять діалектичні принципи наукового пізнання та принципи історизму, об'єктивності і науковості, що забезпечило підґрунтя розгляду в комплексі особливостей становлення та діяльності «Просвіт» на Волині в період 1917–1936 років, від моменту їх заснування і до повної ліквідації.

Підсумовуючи викладене вище, вважаємо за потрібне визнати, що в попередні три десятиліття українські історики заклали основу теоретико-методологічного обґрунтування досліджень складних і суперечливих процесів, пов'язаних зі становленням, діяльністю та ліквідацією «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період. Водночас ретельне вивчення доробку попередників виявило прогалини, які ми і прагнемо заповнити.

Аналіз архівних матеріалів, опублікованих документів, наукових концепцій дає підстави зазначити, що стан теоретико-методологічного опрацювання задекларованої в дисертації наукової проблеми є недостатнім. А тому пропонована дисертаційна робота заповнює прогалину в дослідженні такої важливої проблеми регіональної історії, як становлення і діяльність «Просвіт» на Волині в період 1917–1936 років.

Обрана концептуальна модель дослідження та застосований методологічний інструментарій, а також узагальнена історіографічна база та джерельний матеріал уможливили досягти задекларованої мети та повністю вирішити поставлені завдання.

1.2. Історіографія проблеми

Комплексного дослідження становлення, розвитку та діяльності волинських «Просвіт» у період між двома світовими війнами практично немає, попри те, що становлення й діяльність «Просвіти» в Західній Україні вивчало багато дослідників. Зокрема, товариство «Просвіта» в Галичині, від моменту його заснування (1868) і до початку Другої світової війни, є різносторонньо вивченою проблемою, власне, як і діяльність «Просвіти» на Прикарпатті. Історія ж волинської «Просвіти» є доволі специфічною з огляду на низку причин. По-перше, просвітянські організації у краї було створено значно пізніше, ніж у Галичині, наприкінці Першої світової війни. По-друге, на Волині товариство ніколи не мало єдиної централізованої структури, як на Галичині чи Прикарпатті, а тому специфіка просвітянського руху на Волині полягає в тому, що в краї були засновані та діяли окремі осередки, не пов'язані між собою, звідки і назва «Просвіти». По-третє, волинські «Просвіти» або мали окремі статутні документи, або, що частіше, діяли без них, це і стало головною передумовою їх ліквідації польськими владцями наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття.

Враховуючи ці характерні особливості, дослідження «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період зводилися головню до вивчення окремих просвітянських осередків, як, наприклад, Луцька повітова «Просвіта»² чи просвітянський осередок у селищі Мацеїв³ (звідки бере початок просвітянських рух на Волині), або ж окремих напрямів діяльності волинських «Просвіт», наприклад, їх боротьби за українізацію Православної церкви на

² Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. 240 с.

³ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-мистецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2016. № 3 (328). С. 115–120.

Волині⁴, участі представників волинської інтелігенції у просвітянському русі⁵, організації волинськими «Просвітами» національної шкільної освіти⁶, культурно-освітньої та мистецької діяльності повітових товариств «Просвіти»⁷ тощо.

Загалом усі наявні праці, що мають прямий чи опосередкований стосунок до волинських «Просвіт», на нашу думку, доцільно розділити на кілька умовних груп. До першої логічно зарахувати праці узагальнювального характеру, що стосуються історії Волині періоду завершення Першої світової війни та у складі Другої Речі Посполитої. Саме такі роботи є ключовими в розумінні характеру процесів, що відбувалися в політичному та культурному просторі Волині. До другої умовно виділеної групи вважаємо за доцільне зарахувати наукові розвідки, у яких досліджується «Просвіта» загалом, від початку її створення і до Другої світової війни (адже, як відомо, у пізніший період просвітянський рух припинив своє існування). До третьої умовно виокремленої групи зараховуємо праці, котрі безпосередньо розкривають окремі аспекти досліджуваної проблеми і стосуються створення, діяльності та ліквідації «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період.

Отож перейдімо до детальної характеристики виділених груп історіографії. Попередньо зауважимо, що для аналізу беремо за основу хронологічно-проблемний принцип. Так, перша група наукових праць у

⁴ Макарчук С. Питання українізації православної церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ століття. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. № 1 (115). С. 3–7.

⁵ Марківська Л. Українська інтелігенція Волині у просвітянському русі міжвоєнного періоду (1917–1939 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2001. Вип. 11. С. 28–32.

⁶ Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві у 20-ті роки: до проблеми українсько-польського порозуміння. *Наук. зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 82–87.

⁷ Понедельник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. ХХ ст. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матер. ХХVI Волин. обл. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства (Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р.)*: наук. зб. Луцьк: Волин обл. т-во краєзнавців, 2007. Вип. 26. С. 101–103.

дисертаційній роботі найперше представлена працями І. Власовського⁸, В. Борщевича⁹, Л. Зашкільняка¹⁰, В. Комара¹¹, Н. Стоколос¹², М. Литвина¹³, а також Ю. Крамара¹⁴, О. Красівського¹⁵, М. Кучерепа¹⁶, Ю. Макара¹⁷, Я. Мартинюк¹⁸, О. Рудої¹⁹, І. Терлюк²⁰.

⁸ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. Т. 4. XX ст. К.: Либідь, 1998. Ч. 2. 88 с.

⁹ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.): монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.

¹⁰ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. 752 с.; Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси. Литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матер. Міжнар. наук. конф. (Дрогобич, 8–9 жовт. 2004 р.)*. Дрогобич: Коло, 2005. С. 34–42.

¹¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.; *Його ж.* «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 118–130.

¹² Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 61–75.

¹³ Українсько-польські відносини. Новітня доба / відп. ред. Микола Литвин; Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 732 с.

¹⁴ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.; *Його ж.* Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 22. С. 95–100.

¹⁵ Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років XX ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. № 5–6. С. 282–296; *Його ж.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. К.: ІПІЕНД, 2008. 410 с.

¹⁶ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна–Польща: важкі питання: матер. II Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 22–24 трав. 1997 р.)*. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 10–21; *Його ж.* Політика воєводи Г. Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині. *Українсько-польські відносини. Новітня доба / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2017. С. 244–257.

¹⁷ Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.)*. Чернівці: Рута, 2000. С. 165–167.

¹⁸ Мартинюк Я. Добродійна діяльність органів територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період. *Літопис Волині*. 2010. Чис. 8. С. 66–69; *Її ж.* Освітня діяльність і соціальна опіка як форми роботи самоуправ на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. № 3. С. 83–86.

Цікавими для дослідження «Просвіти» міжвоєнного періоду є узагальнювальні праці з історії України та Польщі. Зокрема, історики зі Львова Л. Зашкільняк та М. Крикун у широко відомій праці «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» велику увагу зосереджують на періоді, що вивчаємо у цій дисертації, детально характеризуючи авторитарний режим Ю. Пілсудського та аналізуючи суспільно-політичне і культурне життя у Другій Речі Посполитій, зокрема і у Волинському воєводстві.

Інший вчений В. Комар у ґрунтовній монографії «Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939)» детально характеризує особливості становлення й подальшої реалізації східної політики Ю. Пілсудського на зламі 20-х років ХХ століття, відстежує еволюцію прометеїстської концепції в міжвоєнний період та порушує проблеми державної асиміляції українців у Другій Речі Посполитій. У наукових статтях В. Комара²¹ аналізується «українське питання» в політиці польських урядів та простежується становище політичних партій, громадських і культурних організацій, української Православної церкви та національного шкільництва в міжвоєнній Польщі. Оскільки Волинське воєводство загалом і Луцьк зокрема були центральними об'єктами в польській політиці прометеїзму, праці В. Комара проливають світло на важливі для розуміння аспекти національної політики Другої Речі Посполитої. Саме за умов реалізації прометеїстської концепції Ю. Пілсудського і відбувався спочатку розвиток, а згодом і переслідування польською владою волинських «Просвіт».

З-поміж польських дослідників, які у своїх наукових розвідках торкалися проблеми аналізу польської національної політики першої

¹⁹ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 305–329.

²⁰ Терлюк І. Я. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліґа-Прес, 2007. 392 с.

²¹ Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 118–130.

половини ХХ століття, варто найперше виділити Ю. Левандовського²². Автор підібрав значний фактичний матеріал, що відштовхується від джерел польських архівів, здійснив розлогий аналіз прометеїстської концепції, відтворив її реалізацію впродовж 20–30-х років ХХ століття.

Ю. Левандовський робить висновок, що саме через реалізацію прометеїстської політики, санаційний політичний табір намагався розв'язати проблему незручного геополітичного розташування Другої Речі Посполитої, що по завершенні Великої війни опинилася у своєрідних лещатах: між сильними сусідніми Німеччиною та Союзом РСР. Ю. Левандовський став першим польським дослідником спроб нормалізації відносин поміж поляками й українцями в розрізі політичної концепції прометеїзму. Він стверджує, що в опрацьованих документах натрапив на «переконливий прометеїстський слід» у політиці нормалізації польсько-українських відносин, зокрема в площині розвитку й підтримки культури. Щоправда, із деякими тезами Ю. Левандовського ми не завжди погоджуємося. А втім, висновки, зроблені польським дослідником, допомагають скласти цілісне уявлення про досліджуваний період.

Іще один знаний польський дослідник прометеїзму С. Мікуліч²³ у своїх дослідженнях звертає пильну увагу на важливе місце української проблематики в концепції прометеїзму. Так, він обстоює позицію, що прометеїзм – це європейська політика, яка нерозривно пов'язана з інтересами Польської держави та її сусідів у міжвоєнні десятиліття, і зазначає, що ця політика зазнала низку суттєвих трансформацій. Зокрема, на переконання С. Мікуліча, прометеїзм реалізовувався через конкретні рішення: «федералістські плани, комплекс розв'язання проблем східної політики Другої

²² Lewandowski J. “Prometeizm” – koncepcja polstyki wschodniej piłsudczyzny (Część 1). *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna)*. Warszawa, 1958. № 2. S. 100–137; Його ж. “Prometeizm” – koncepcja polstyki wschodniej piłsudczyzny (Część 1). *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna)*. Warszawa, 1959. № 1. S. 31–52.

²³ Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1971. 314 s.

Речі Посполитої, ставлення до національних меншин»²⁴. Автор відстежує програмні цілі прометеїстської доктрини та її генезу, виокремлює український вектор прометеїзму, будучи переконаним, що саме останній є основним у реалізації концепції. Не оминає польський дослідник й аналізу стану української культури, аналізу діяльності громадських українських організацій та їх місця у прометеїстській політиці. Однак варто визнати, що наукова праця С. Мікуліча є доволі однобічною, адже розкриває проблему лише з польської, державницької, позиції і зовсім не відображає українських настроїв щодо політики прометеїзму.

Важливою для дисертаційного дослідження стала ґрунтовна праця І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви», що вийшла друком у 4-х томах. Завдяки цій праці можемо реконструювати канву історичних подій, пов'язаних із розвитком української Православної церкви та просвітянським рухом на Волині в міжвоєнний період. Ця праця цікава нам із двох позицій: по-перше, волинські «Просвіти» ініціювали рух, спрямований на українізацію Православної церкви, а по-друге, І. Власовський, як один з активістів та керівників луцької «Просвіти», викладає власні погляди на проблему, що дозволяє розглянути її крізь призму сприйняття сучасника, учасника цих подій та діяча «Просвіти».

Близькою тематично до вищезгаданої праці є монографія В. Борщевича «Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.)»²⁵, у якій простежується громадсько-суспільний рух, спрямований на українізацію Православної церкви. Волинські «Просвіти» були активним учасником цього процесу, організаторами церковних з'їздів, що проходили в Луцьку та Рівному у 20-х роках ХХ століття. В. Борщевич аналізує причини русифікації Православної церкви на Волині, досліджує позицію польської влади щодо

²⁴ Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1971. S. 115.

²⁵ Борщевич В. *Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.)*: Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.; *Його ж. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження* / авт. і упоряд. А. І. Бондарук. Луцьк: ВМА «Терен», 2013. С. 102–106.

цього питання та простежує еволюцію поглядів волинян на церковні проблеми. Чимало уваги в монографії В. Борщевича приділено діяльності просвітянських діячів в організації церковних з'їздів та боротьбі проти русифікації церкви. Однак, на нашу думку, науковець недостатньо уваги приділяє окремим населеним пунктам Волині, особливо віддаленим від воєводського центру, тим самим упускаючи деякі елементи, пов'язані з національно-церковним відродженням, наприклад таким, як Горохівщина, Дубнівщина тощо.

Політика урядів міжвоєнної Польщі щодо Православної церкви й українців розглядає рівненська дослідниця Н. Стоколос²⁶, вказуючи на утиски та дискримінацію, що зазнавала Православна церква на Волині. Праця Н. Стоколос є широко цитованою в нашій роботі, адже містить величезний фактологічний матеріал, опирається на численні документи.

У колективній монографії «Українсько-польські відносини. Новітня доба», що побачила світ за загальною редакцією професора М. Литвина, висвітлено широке коло питань, що мають безпосередній стосунок до проблеми нашого дослідження. Зокрема, у книжці аналізуються політичні погляди Г. Юзевського у справі асиміляції українців Волині, розкриваються принципи національної політики та національного питання у Другій Речі Посполитій, розглядаються міжконфесійні аспекти у краї в міжвоєнний період. Тло історичних подій, на фоні яких досліджуємо становлення та діяльність волинських «Просвіт», що дає нам ця монографія, є надзвичайно важливим для розуміння цілісної картини історичного процесу.

До першої умовно виділеної нами групи зараховуємо праці волинського історика М. Кучерепи, який аналізує політику волинського воєводи Г. Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині, простежує еволюцію національної політики Другої Речі Посполитої щодо українців, вивчає діяльність українських політичних партій на Волині в міжвоєнний

²⁶ Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 61.

період та їхні взаємовідносини з польською владою²⁷, на прикладі окремих персоналій ілюструє взаємовідносини української національної еліти із владними структурами Польської держави та простежує роль політичних і громадських діячів у налагодженні міжнаціонального порозуміння в міжвоєнний період.

Професори М. Кучерепа та Р. Давидюк досліджували політичне життя на Волині та в Луцьку у 30-х роках ХХ століття. Так, у спільному монографічному дослідженні «Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.)»²⁸ вони аналізують діяльність ВУО – проурядової політичної партії, що з'явилася в Луцьку 1931 року. Автори описують діяльність ВУО в політичній, економічній та культурній сферах. Ця праця стала важливою для нашого дослідження, оскільки дає змогу глибше зрозуміти суспільно-політичну ситуацію у Волинському воєводстві в досліджуваній період. Однак, вважаємо, М. Кучерепа та Р. Давидюк переоцінюють роль «Просвітянських хат» у житті українців Волині, сприймаючи цю сторінку історії у «веселкових барвах». Проф. М. Кучерепа також широко досліджував діяльність волинських «Просвіт», про що ми ще згадаємо під час характеристики третьої групи джерел.

Українське питання в міжвоєнній Польщі досліджували чернівецький історик Ю. Макар, львівські дослідники О. Руда, І. Терлюк, О. Красівський. Зокрема, О. Красівський у своїх працях аналізує українсько-польські відносини в міжвоєнний період, досліджує національно-культурне та релігійне життя в Галичині та на Західній Волині, простежує еволюцію позиції польських владців щодо українців, вивчає стан українського шкільництва, книговидання тощо.

Ю. Крамар²⁹ та Я. Мартинюк³⁰ порушують проблему становлення та діяльності органів польської влади у Волинському воєводстві, що дає змогу

²⁷ Кучерепа М. М., Щерблюк С. Г. Захисники працюючого люду: профспілки у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр.: монографія: у 2 ч. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 588 с.

²⁸ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.;

²⁹ Крамар Ю. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі*

різносторонньо зрозуміти політичні й суспільні процеси у краї. Зокрема, волинський дослідник Ю. Крамар аналізує функції і повноваження органів державної влади та управління на Волині; юридично-правові особливості функціонування органів виконавчої влади на рівні Волинського воєводства, що важливо для нашого дослідження, оскільки в Луцьку, як у воєводському центрі, зосереджувались органи воєводського, повітового та міського рівнів. Різнобічно Ю. Крамар вивчає і національно-культурне та релігійне життя у Волинському воєводстві в досліджуваний період.

Луцька дослідниця Я. Мартинюк у своїх працях розкриває структуру й особливості формування інституту самоврядування на території Волинського воєводства в період 1919–1939 років, акцентуючи увагу на їх юридично-правовому статусі, а також нормативній базі діяльності. Деякі статті Я. Мартинюк розкривають практичні аспекти діяльності міського самоврядування в місті Луцьку та на Волині.

Отож перша умовно виділена нами група історіографії стала надзвичайно важливою і невід’ємною частиною під час підготовки нашої дисертаційної роботи. Без використання охарактеризованих вище праць проведення комплексного дослідження було б неможливим.

Друга умовно виділена група історіографії охоплює наукові розвідки, у яких досліджується «Просвіта» загалом, від її створення і до Другої світової війни. Ця група історіографії містить головні праці, що є узагальнювальними з історії створення та діяльності «Просвіти» як такої, а нижня хронологічна межа цих праць сягає 1868 року.

Друга умовна група історіографії частково розпочала формуватися ще в міжвоєнний період і була започаткована сучасниками та учасниками просвітянського руху. Найбільш повно історію «Просвіти» дослідив

Українки. Історичні науки. 2010. № 22. С. 95–100; *Його ж.* Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.

³⁰ Мартинюк Я. Добродійна діяльність органів територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період. *Літопис Волині.* 2010. Чис. 8. С. 66–69; *Її ж.* Освітня діяльність і соціальна опіка як форми роботи самоуправ на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2000. № 3. С. 83–86.

С. Перський у праці «Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові»³¹, що побачила світ 1932 року. Ця праця унаочнює позицію тогочасних дослідників, котрі зазвичай розглядали історію товариства «Просвіта» окремо від історії українського національного, політичного та культурного руху, лише побіжно висвітлюючи роботу просвітницьких осередків у розв'язанні господарських, фінансових та інших проблем, уникали оцінок відносин «Просвіти» з владними й партійно-політичними структурами.

Від вересня 1939 року діяльність товариства «Просвіта» перебувала під ідеологічною забороною радянського тоталітарного режиму, що, власне, позначилося на ступені наукового дослідження проблеми. А тому історію товариства розробляли в основному діаспорні дослідники. Особливостями їхніх публікацій є радше популярний та пропагандистсько-агітаційний характер, ці праці позбавлені глибокого аналізу й аргументації тверджень, оцінки подій і явищ. Еміграційні дослідники, оскільки належали до товариства, не змогли об'єктивно й ідеологічно незаангажовано оцінити працю інституції. Окрім того, публікації, які після 1939 року з'явилися в еміграційному середовищі, найчастіше не ґрунтувалися на архівних документах, оскільки автори цих публікацій, із зрозумілих причин, не мали доступу до державних архівів УРСР, а тому емігрантські публікації базувалися переважно на спогадах й мемуарах колишніх діячів товариства. Однією з особливостей досліджень історії «Просвіти» в еміграції є те, що вони часто мають краєзнавчо-регіональне забарвлення, пов'язане з особливостями функціонування осередку в тій чи іншій місцевості.

Серед українських емігрантів, дослідників «Просвіти», які в минулому були її членами, варто згадати С. Волинця³², В. Дорошенка³³, С. Качору³⁴,

³¹ Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. Львів, 1932. 287 с.

³² Волинець С. Сторіччя Матрі «Просвіти» 1868–1968. Вінніпег, 1968. 146 с.

³³ Дорошенко В. «Просвіта»: її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших каїнах. Філадельфія, 1959. 244 с.

³⁴ Качор С. Роля «Просвіта» в економічному розвитку Західної України. Вінніпег, 1960. 264 с.

Б. Кравціва³⁵. Слід визнати, що в їхніх роботах трапляються неточності, прогалини й наявна суб'єктивність, що пояснюється, знову ж таки, відсутністю доступу до першоджерел.

Характеризуючи умовно виділену нами другу групу історіографії, наголосимо на тому, що в період 40–80-х років ХХ століття «Просвіта», як й інші національні політичні і культурні спілки, фактично не стала предметом досліджень. Більше того, радянська історіографія трактувала «Просвіту» як буржуазно-націоналістичну організацію, свідомо перекручуючи та спотворюючи історичні факти. Наприклад, в «Українській радянській енциклопедії» зазначалося, що «осередки “Просвіти” у своїй більшості стали осередками пропаганди українського буржуазного націоналізму»³⁶.

Тому до початку 90-х років ХХ століття у вітчизняній історіографії праць з історії становлення й діяльності «Просвіти» фактично не було, однак після здобуття незалежності в українській історіографії сформувався новий підхід до вивчення історії просвітянського руху. Відповідно, змінилася й розширилася тематика наукових досліджень. Українських істориків зацікавили проблеми, що набули актуальності у зв'язку з розбудовою громадянського суспільства. За сучасних умов суспільно-політичного життя України українська історіографія далі набуває світоглядного змісту, виконуючи не лише наукові, а й соціокультурні функції.

Політичний демонтаж СРСР означав не тільки руйнування радянської супердержави, трансформацію надбудовних політико-ідеологічних інститутів, усунення відповідної монометодології, але й започаткував процес «інтелектуального розкріпачення» учених-суспільствознавців. Єдина історична радянська наука перестала існувати й розпочалося формування самостійних історіософських конструкцій.

³⁵ Кравців Б. 100-річчя Матері-Просвіти. Альманах Українського Національного Союзу на ювілейний рік 1968 (1868–1968). Нью-Йорк, 1967. 178 с.

³⁶ Українська радянська енциклопедія: у 12 т. К., 1963. Т. 11. С. 552.

Автор дисертації прийшов до висновку, що відхід лівової частини сучасних істориків від радянських методологічних засад, ідеологічних штампів та кліше створив сприятливі умови для творчої праці науковців. Виразною особливістю історичних публікацій є те, що першими з'являються наукові розвідки з історії «Просвіти», у яких розкриваються теми в руслі висвітлення «білих історичних плям». Нагромаджуються історичні знання, пов'язані з відкриттям закритих раніше архівних фондосховищ і заборонених у попередні роки історичних праць, головно видань західних авторів та книжок представників української діаспори. Першою узагальнювальною працею з історії «Просвіти» став «Нарис історії “Просвіти”»³⁷, який з'явився з нагоди відзначення 125-річчя цієї організації. Її авторами є Р. Іваничук, І. Мельник, Т. Комаренець, А. Середяк. Дослідники ставили завданням для себе не тільки подати інформативний матеріал з історії становлення й діяльності «Просвіти», але й створити основу для подальшого вивчення проблеми. У цій книжці узагальнювальний аналіз історії просвітницького руху здійснено не лише з використанням доробку попередників, але й з широким залученням документів, що в попередній період були недоступними через радянську дозвільну систему щодо архівних фондів.

Уваги дослідника історії «Просвіти» заслуговує книжка Ж. Ковби «“Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу» (До 125-річчя з дня заснування)³⁸, у якій у загальних рисах розкрито історію та діяльність галицької «Просвіти» в період із дня заснування і до 1939 року.

Особливе значення для сучасного розуміння просвітних процесів у міжвоєнний час мають численні публікації тернопільського дослідника І. Зуляка³⁹. Він проаналізував фактично усі напрями та сфери діяльності

³⁷ Нарис історії «Просвіти» / за ред. І. Мельника. Львів; Краків; Париж, 1993. 232 с.

³⁸ Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу» (До 125-річчя з дня заснування)». Дрогобич: Відродження, 1993. 123 с.

³⁹ Зуляк І. «Просвіта» і суспільно-політичний рух Західної України (1919–1939). *Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці, 2005. Вип. 272. С. 90–97; *Його ж.* Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. 946 с.; *Його ж.*

«Просвіти» міжвоєнного періоду, висвітлив внесок товариства в загальнонаціональний культурний процес, у якому «Просвіта» була провідною рушійною силою українського культурно-просвітницького руху.

На наше переконання, І. Зуляк провів чи не найґрунтовніші дослідження «Просвіти» в Західній Україні, захистивши кандидатську та докторську дисертації відповідно на теми: «Діяльність товариства “Просвіта” у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.)»⁴⁰, «Товариство “Просвіта” у Західній

Видавнича діяльність «Просвіти» Західної України. *Збірник праць Тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Тернопіль, 2004. Т. 1. С. 154–160; *Його ж.* Використання «Просвітою» технічних засобів у просвітній праці в міжвоєнний період. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна в історичній долі українського народу»* (Тернопіль, 20–21 трав. 2005 р.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 2. С. 229–232; *Його ж.* Відновлення і активізація діяльності «Просвіти» Західної України у міжвоєнний період. *Питання історії України: зб. наук. ст.* Чернівці: Зелена Буковина, 2004. Т. 7. С. 63–69; *Його ж.* Мандрівні бібліотеки «Просвіти» – важливий чинник розвитку культурно-просвітнього руху в Західній Україні в міжвоєнний період. *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: у 2 т.* Чернівці: Книги – XXI, 2005. Т. 1. С. 180–184; *Його ж.* Організаційні аспекти театральної-аматорської діяльності осередків «Просвіти» (1919–1939). *Сторінки історії: зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т України*. Київ. політехн. ін-т. К.: ІВЦ «Видавництво “Політехніка”», 2006. Вип. 22. С. 94–108; *Його ж.* Польська влада і «Просвіта»: проблеми взаємовідносин. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2001. Вип. XII. С. 120–128; *Його ж.* Функціонування «Просвітянського театру» в міжвоєнний період. *Питання історії України: зб. наук. ст.* Чернівці: Зелена Буковина, 2005. Т. 8. С. 155–159; *Його ж.* «Просвіта» і греко-католицьке духовенство в умовах польської окупації. *Матеріали науково-теоретичної конференції «Розстріляна й відроджена церква», присвяченої до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом* (Івано-Франківськ, 2001 р.). Івано-Франківськ, 2001. С. 32–40; *Його ж.* Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 103–112; *Його ж.* Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія: у 2 ч.* Тернопіль: [ТНПУ], 2013. Вип. 1, ч. 1. С. 30–32. *Його ж.* Особливості відзначення 70-ти річного ювілею «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 10–24; *Його ж.* Читальні «Просвіти» Західної України у міжвоєнний період: завдання і програма освітньої праці. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2003. Вип. 2. С. 80–88.

⁴⁰ Зуляк І. Діяльність товариства «Просвіта» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ...

Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність»⁴¹. Зроблені автором висновки й узагальнення є важливими для дослідників історії «Просвіти». Значення наукових праць професора І. Зуляка не лише в тому, що серед нинішніх українських дослідників він, можливо, найбільше увів до наукового обігу маловідомих архівних документів, а також у порушених нових наукових проблемах, пов'язаних з історією товариства «Просвіта».

Аналізуючи дисертаційні роботи, присвячені історії «Просвіти», варто згадати дисертації А. Грицана⁴², О. Германа⁴³, М. Філіпович⁴⁴, О. Цапка⁴⁵. Усі ці дослідження присвячено вузьким аспектам вивчення історії «Просвіти» чи то на Прикарпатті, Поділлі, в Галичині, чи то в окремих адміністративних центрах, як, наприклад, у Луцьку. Саме таким дослідженням є дисертація волинської дослідниці М. Філіпович «Луцька “Просвіта” 1918–1935 рр.», у якій авторка розглядає особливості створення й діяльності товариства «Просвіта» у воєводському центрі, приділяючи значну увагу місцевій інтелігенції та її ролі в розвитку просвітянського руху.

А. Грицан простежує роль «Просвіти» в суспільно-політичному житті на Прикарпатті, аналізує культурно-просвітницьку діяльність у краї, проводить порівняння з галицькою «Просвітою», досліджує організаційні та господарські

канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Чернів. держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 1997.

⁴¹ Зуляк І. «Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006.

⁴² Грицан А. Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2003.

⁴³ Герман О. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX – в першій половині XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Терноп. акад. народного господарства. Тернопіль, 1995.

⁴⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта» 1918–1935 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т НАН України ім. Івана Крип'якевича. Львів, 2002.

⁴⁵ Цапко О. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (1891–1914 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 1998.

аспекти діяльності товариства. Схожі за структурою і дисертаційні праці О. Германа та О. Цапка.

Важливим явищем у вивченні історії «Просвіти» став збірник, підготовлений Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України⁴⁶, в якому опубліковано підсумки досліджень про діяльність Товариства, проведених за роки державної незалежності України. Статті, зібрані у виданні, побудовані головню на неопрілюднених досі матеріалах, недоступних у минулому, розкривають подвижницьку місію «Просвіти», як рушія у формуванні новочасного українства. Автори статей з'ясували основні царини її національної роботи, подали відомості про філії, читальні і провідних діячів.

Історія створення та діяльності «Просвіти» в Україні (різних періодів) широко аналізувалася на регіональних та всеукраїнських наукових конференціях, що проводилися з нагоди ювілейних років Товариства, наприклад, до 125-річчя товариства «Просвіта»: «Історія. Постаті. Чин» (Івано-Франківськ, 1993), «Товариство “Просвіта” і західноукраїнське національно-культурне відродження» (Львів, 1993).

Деякі аспекти діяльності товариства «Просвіта» в різних регіонах України знайшли своє висвітлення у працях сучасних українських істориків Я. Грицака⁴⁷, О. Добржанського⁴⁸, М. Когутяка⁴⁹, С. Кульчицького⁵⁰. Зокрема,

⁴⁶ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2010. Вип. 19. 784 с.

⁴⁷ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. К., 2000. 520 с.

⁴⁸ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.; *Його ж.* Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2010. Вип. 19. С. 507–510; Добржанський О., Яценюк Т. Українське просвітництво на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 5–9; Добржанський О. «Руська бесіда» – провідне українське просвітнє товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Луцьк, рік. Чис. 19. С. 25–29.

⁴⁹ Когутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 420 с.

О. Добржанський досліджував культурно-освітні товариства та українське національне відродження на Буковині у другій половині XIX – на початку XX століття, ідейні засади й організаційні основи просвітництва на Буковині, «Руську бесіду», як провідне українське освітнє товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX століття. У своїх наукових працях О. Добржанський порівнює розвиток товариств «Просвіта» на Буковині та Західній Волині в міжвоєнний період, вказуючи на відмінності політичного, економічного і, як наслідок, культурного розвитку⁵¹. Згадані українські землі перебували в той час у складі Румунії та Польщі. Відзначено, що «Просвіта» на Буковині виникла в січні 1869 року під назвою «Руська бесіда». Товариство досягло найбільшого піднесення на початку XX століття в умовах австрійського лібералізму. У роки Першої світової війни Товариство було бездіяльним. Не встигло воно активізуватися і в часи встановлення української влади на Буковині, бо цей період тривав недовго, а на Волині виникнення перших «Просвіт» припадає на завершальний етап Першої світової війни.

Проливають світло на діяльність «Просвіти» в досліджуваній період статті О. Дем'янюка⁵², В. Пашука⁵³, І. Скакальської⁵⁴, які досліджували діяльність просвітянських осередків у добу Директорії УНР, формування

⁵⁰ Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Україна кризь віки: у 15 т. К., 1999. Т. 11.

⁵¹ Добржанський О. Товариства «Просвіта» на Буковині та Західній Волині в міжвоєнний період: порівняння організаційних засад, ідейної спрямованості та діяльності. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. Чис. 26. С. 91–96.

⁵² Дем'янюк О. Діяльність осередків «Просвіти» в добу Директорії УНР (1918–1921 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 22–27.

⁵³ Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові – формування периферійних структур 1868–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 10–16.

⁵⁴ Скакальська І. Пограниччя культур: «Просвіта» як оберіг національної культури українців (на прикладі Кременецького повіту). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 83–87; *Її ж.* Вплив національної еліти на політичне життя Волинського воєводства. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Історія та географія*. Харків: Майдан, 2013. Вип. 48. С. 25–29; *Її ж.* Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр.: монографія. Тернопіль: Астон, 2013. 406 с.

мережі периферійних структур «Просвіти» в Галичині, їх національно-культурну діяльність та інше.

Сьогодні можна перелічити численні публікації з розглядуваної теми, зокрема статті в науковій періодиці, матеріали наукових конференцій, індивідуальні та колективні монографії, збірники документів, мемуарну літературу, дисертації тощо. Проте матеріалів в енциклопедичних виданнях, що стосуються «Просвіти», можна перелічити на пальцях рук. А саме енциклопедичні праці є тими маркерами етапів фундаментальних досліджень, що підсумовують напрацювання і визначають перспективні тематичні ніші й окремі проблеми. З іншого боку, енциклопедичні видання містять, так би мовити, «сухий залишок» історичних студій, що окреслює визначальні історіографічні тенденції. Вони покликані представити минуле і сучасне нації у вигляді нормативного й усталеного знання.

Перший енциклопедичний довідник українською мовою «Українська загальна енциклопедія» (УЗЕ) побачив світ у 1930–1935 роках за редакцією І. Раковського у трьох томах. У виданні вперше згадано товариство «Просвіта»⁵⁵. Зокрема, автори наголошують на просвітницькому характері громадської організації. Вказуючи на львівську «Просвіту» як зразок для інших, автори видання звертають увагу на створення подібних товариств на решті українських земель.

Після завершення Другої світової війни в Західній Європі 1947 року Наукове товариство імені Шевченка ухвалило рішення про створення «Енциклопедії Українознавства» (ЕУ). Інформація про українське громадське товариство для ширення освіти і національної свідомості «Просвіта», яку ми знаходимо на сторінках цього видання, є чи не найпоширенішою з усіх проєктів подібного типу⁵⁶. Автори у викладі матеріалу скористали з історико-

⁵⁵ Українська загальна енциклопедія: Книга знання: у 3 т. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, б. р. Т. 2: 3–Р. 694 с.

⁵⁶ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 6: Перемишль – Пряшівщина / гол. ред. В. Кубійович; ред. кол.: М. Глобенко, В. Голубничий, І. Кошелівець та ін.; Наукове товариство імені Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1973. 403 с.

географічного підходу і подали тематичні блоки за регіонами України (Львів і Галичина, Центральна і Східна Україна, північно-західні українські землі, Закарпаття) та за кордоном (країни Європи – Югославія, Франція, Німеччина, Чехословаччина та інші, Північна і Південна Америка – США, Канада, Бразилія, Аргентина, Парагвай та ін.). Багатий статистичний матеріал, вміщений у виданні, дає змогу уявити масштаби діяльності Товариства на різних історичних етапах.

На сьогодні в Україні маловідомою є «Українська Мала Енциклопедія» (УМЕ) Є. Онацького – дипломата, журналіста, громадського і політичного діяча, що поетапно побачила світ упродовж 1957–1967 років в еміграції, у Буенос-Айресі. На відміну від двох попередньо згаданих видань (УЗЕ і ЕУ), що є колективними напрацюваннями науковців, ця праця є індивідуальним твором і виражає позицію та рівень обізнаності в тій чи іншій сфері. Це не завадило Є. Онацькому прослідкувати долю архіву «Просвіти» і, зокрема, цінної збірки воєнних спогадів з років визвольної боротьби, яку свого часу зініціював проф. М. Галущинський, що зник після приходу радянської влади. Показовою є авторська характеристика товариства «Просвіта» як справжнього піонера «на кожному полі народного життя». Варто відзначити і той факт, що Є. Онацький особливу увагу звертає на ставлення до товариства російської та польської влади⁵⁷.

Сучасні дослідники, зокрема О. Каліщук⁵⁸, вважають, що саме ЕУ за редакцією В. Кубійовича та УМЕ Є. Онацького були головним поштовхом для

⁵⁷ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 12: Літери По – Риз. Буенос-Айрес: накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1963. С. 1461–1588.

⁵⁸ Каліщук О., Дяченко В. Товариство «Просвіта» на сторінках енциклопедичних та довідкових видань. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 153–157; Каліщук О. Діяльність товариства «Просвіт» на Західній Волині (за матеріалами міжвоєнної преси). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 39–78. *Ії ж.* Культурно-освітня діяльність Українських січових стрільців на Волині: археографія питання. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. № 1. С. 80–83; *Ії ж.* Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т НАН України ім. І. Крип'якевича. Львів, 2003. 249 с.

розгортання роботи над «Українською радянською енциклопедією»⁵⁹ (УРЕ), яка мала стати відповіддю на енциклопедичну діяльність «українських націоналістів» і спрямовувалася «проти проявів буржуазної ідеології». Саме із цих позицій трактували в радянських виданнях і діяльність товариства «Просвіта»⁶⁰. Цікаво, що причини популярності й поширення осередків «Просвіт» радянські автори вбачали головню в тому, що вони вели роботу українською мовою та у відсутності в селах інших культурно-освітніх організацій. Не випадково також у «Радянській енциклопедії історії України» (РЕІУ) акцентовано увагу на контролі частини філій комуністами (особливо в Західній Волині) та їх використанні діячами комуністичного руху для проведення легальної роботи.

Історіографія умовно виділеної другої групи дозволила нам також реконструювати історичну канву історії міста Луцька як воєводського центру та Волинського воєводства, діяльність «Просвіти» на території яких ми досліджуємо. Так, ця група історичних досліджень дозволила автору підійти до вивчення предмета дослідження комплексно, враховуючи всі аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного розвитку Волині в досліджуваний період.

Безпосередньо українського культурного життя в місті Луцьку в міжвоєнний період стосуються праці Г. Малеончук⁶¹, М. Миць⁶²,

⁵⁹ Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. К.: УРЕ, 1983. Т. 9. 560 с.

⁶⁰ Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. К.: УРЕ, 1983. Т. 9. С. 144–145.

⁶¹ Малеончук Г. О. Культурне та громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, II (5). Budapest, 2014. Issue 31. Р. 38–42; *Ії ж.* Нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування у Луцьку в 1919–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2013. № 21 (269). С. 53–60; Малеончук Г., Шваб А. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939). Луцьк: Терен, 2022. 216 с.

⁶² Миць М. Перший волинський театр. *Волинський календар (м. Луцьк. – 1992)*. Луцьк, 1991. С. 3–8; *Ії ж.* Товариство імені Лесі Українки на Волині. *Літопис Волині.* 2001. Чис. 1. С. 69–75.

С. Степанюк⁶³, О. Разиграєва⁶⁴, В. Пясецького⁶⁵. Згадані автори досліджували нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування на Волині, культурне і громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька, становлення та розвиток українського національного театру у Волинському воєводстві в міжвоєнний період, діяльність альтернативних волинським «Просвітам» культурних товариств, наприклад, Товариства імені Лесі Українки, польські правоохоронні органи та пенітенціарну службу на Волині в досліджуваній період, вплив польської культури, зокрема архітектури, на культуру Луцька та Волині загалом.

Історія діяльності «Просвіти» в період між двома світовими війнами в польській історичній науці заторкувалася лише побіжно. Головно «Просвіта» потрапляла в поле зору тих польських істориків, які займалися дослідженням українського питання у Другій Речі Посполитій. Зокрема, часткові дані щодо діяльності «Просвіти» зустрічаємо в польських істориків М. Папежинської-Турак⁶⁶, Т. Домбковського⁶⁷, М. Іваніцького⁶⁸, Р. Торжецького⁶⁹ та ін. Загальний висновок зводиться до того, що польські історики в радянські часи та в пострадянській Польщі фактично не цікавилися історією та діяльністю «Просвіти». Ще одним висновком є те, що діяльність товариства «Просвіта»

⁶³ Степанюк С. Аматорські театральні колективи та сценічні постановки на території Волинського воєводства. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 70–76; *Її ж.* Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2011. 240 с.

⁶⁴ Разиграєв О. Правоохоронні органи в місті Луцьку в 1919–1939 роках. *Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. № 12. С. 37–42.

⁶⁵ Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзн. довід. Луцьк: Вид-во Волин. обл. друк, 2005. 400 с.; Пясецький В. Архітектурні стилі в забудові Луцька міжвоєнного періоду. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. Вип. 5. С. 205–212; *Його ж.* Пройдімося давнім Луцьком: вибр. іст.-краєзн. новели і нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 192 с.

⁶⁶ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków, 1979. 278 s.

⁶⁷ Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej (1912–1923). Warszawa, 1985. 324 s.

⁶⁸ Iwanicki M. Oświata I szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce, 1975. 188 s.

⁶⁹ Terzecki R. Kwestia ukraińska w polsce w latach 1923–1926. Kraków, 1989. 362 s.

під польською владою досі не стала предметом комплексного дослідження в Польщі.

Загалом виділена нами друга група історіографії дозволяє різнобічно розглянути історичне тло досліджуваної епохи, прослідкувати особливості становлення польської влади на Волині та простежити її особливості, вникнути в найдрібніші нюанси суспільно-політичного, економічного та культурного життя у Волинському воєводстві наприкінці Першої світової війни і до 1939 року.

Третя умовно виокремлена група історіографії представлена науковими працями, які безпосередньо стосуються створення, діяльності та ліквідації «Просвіт» на Волині в міжвоєнний період. І першою працею, яку не може оминати увагою дослідник, є праця активного волинського громадського діяча, просвітянина та керівника товариства в Луцьку Івана Власовського «Луцька “Просвіта” (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.)»⁷⁰, що побачила світ 1928 року у Львові. І. Власовський як безпосередній організатор просвітянського руху на Волині детально, так би мовити зсередини, розкриває особливості та проблеми становлення і розвитку «Просвіти». Книжка доповнена особистими міркуваннями І. Власовського та спогадами про конкретні події, але обмежується лише Луцьким повітом, не даючи загального уявлення про «Просвіти» на теренах усього воєводства.

Тривала часова прогалина в дослідженні волинських «Просвіт» стала причиною відсутності наукових розвідок впродовж довгих десятиліть, і першою працею на пострадянському просторі, яка безпосередньо торкається досліджуваної теми, є книжка рівненського краєзнавця Г. Бухала «“Просвіта” сіяла світло»⁷¹. Книжка базується головню на документах Рівненського обласного державного архіву та містить інформацію щодо становлення й діяльності «Просвіт» на сучасній Рівненщині в період 1917–1928 років та

⁷⁰ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. 62 с.

⁷¹ Бухало Г. В. «Просвіта» сіяла світло. Сторінки історії Рівненської «Просвіти» 1917–1928, 1942–1944 рр. Рівне, 1993. 46 с.

1942–1944 років: від створення до ліквідації «Просвіт» польською владою, а також період відродження просвітянського руху в умовах німецької окупації.

У 1996 році вийшла монографія «Волинська “Просвіта”»⁷² за авторством Б. Савчука. Дослідник характеризує особливості виникнення та перші кроки просвітянського руху на Волині, виділяє його етапи, досліджує постаті просвітян та різні напрями діяльності волинських «Просвіт». Монографія Б. Савчука стала першим узагальнювальним дослідженням з історії «Просвіти» на Волині, проте джерельна база монографії та кількість літератури, залученої автором до її написання, є доволі незначними, порушені проблеми розглянуто лише в загальних рисах, без глибокого аналізу, відсутня канва історичного процесу, упущено цілу низку напрямів діяльності «Просвіти». Окрім того, книжка тяжіє більше до публіцистично-популярного викладу матеріалу, про що, наприклад, свідчать назви розділів: «Мати українських товариств», «Волинська тиха сторона» чи «Нашого цвіту по цілому світу» та ін.

На 140 сторінках монографії Б. Савчук досліджує волинську «Просвіту» з моменту заснування і до 90-х років ХХ століття, враховуючи діяльність волинян в еміграції, розглядаючи їхні політичні партії та громадські спілки (які мали досить умовний стосунок до «Просвіти»), зупиняється Б. Савчук і на періоді Другої світової війни, коли в умовах німецької окупації, впродовж 1942–1944 років, «Просвіта» відновлює свою діяльність.

Згадувана вище волинська дослідниця М. Філіпович 2007 року опублікувала монографію «Луцька “Просвіта” 1918–1935 рр.»⁷³. Це доповнена та розширена версія її кандидатської дисертації. Ця праця написана з використанням матеріалів Волинського державного обласного архіву та газетних матеріалів міжвоєнного періоду, містить великий фактичний матеріал про культурно-мистецьку, освітню та церковно-релігійну діяльність луцької «Просвіти», заторкує авторка й біографію лідерів луцького

⁷² Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. 154 с.

⁷³ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. 240 с.

просвітянського осередку. Дослідження М. Філіпович є досить вузьким, але представляє значний інтерес для дослідника волинських «Просвіт».

Окрім того, М. Філіпович⁷⁴ опублікувала низку наукових статей, у яких аналізує репресивну політику радянської влади 1939–1941 років щодо просвітянських діячів, громадсько-політичний рух на Волині в міжвоєнний період та роль «Просвіти» в цьому процесі.

Значним науковим доробком, що різнобічно висвітлює волинські «Просвіти» досліджуваного періоду, є публікації ще однієї волинської дослідниці Л. Стрільчук⁷⁵. Історикиня аналізує особливості просвітянського

⁷⁴ Філіпович М. Репресивна закономірність нищення «Просвіти» та просвітян радянською владою. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.: кол. монографія*. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 122–138; *Її ж.* Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 44–50; *Її ж.* Політичні умови діяльності громадських організацій Волині 1918–1939 роки. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 78–82; *Її ж.* «Сміливе слово – то наші гармати, світлі вчинки – то наші мечі». Шляхами звитяг Волинської «Просвіти». *«Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): зб. матер. та док.* К., 1998. С. 315–318; *Її ж.* Боротьба комуністів за вплив на Луцьку «Просвіту» у 20–30-х рр. ХХ ст. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. пр.* Луцьк: Вежа-Друк, 2015. Вип. 4. С. 159–163; *Її ж.* Музично-драматична діяльність Луцької повітової «Просвіти». *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2001. № 10. С. 142–147; *Її ж.* Організаційна мережа товариства «Просвіта» у Луцькому повіті (1918–1932 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2000. Вип. 1. С. 63–69; *Її ж.* Українські школи та Луцька «Просвіта» у 20–30-х рр. ХХ ст. *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Луцьк, 1999. Вип. 4. С. 113–119.

⁷⁵ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 82–89; *Її ж.* Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії елігії, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 210–226; Стрільчук Л., Петрович В. Участь Арсена Річинського в громадсько-релігійному житті Волині 20–30-х рр. ХХ століття. *Роль особистості в Церкві: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* Луцьк, 2016. С. 157–164; Стрільчук Л., Притулюк В. Національна ідея у діяльності «Просвіти» Волині та Галичини у міжвоєнний період. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: зб. тез Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 1–2 листоп. 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 118–120; Стрільчук Л., Каліщук О. Політика Другої Речі Посполитої щодо Просвіт на Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк: науково-інформарційний збірник*. Луцьк: КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2019. Вип. XV. С. 225–231; Стрільчук Л., Каліщук О. Волинські «Просвіти» міжвоєнного періоду: між національною ідеєю та переслідуваннями польською владою. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині: наук. зб. матер. Всеукр.**

руху на Волині, суперечності між польською владою та волинськими «Просвітами», а також причини й особливості переслідування волинських «Просвіт» з боку польської влади, відстежує роль видатних просвітянських діячів у громадсько-культурному та релігійному житті Волинського воєводства, простежує еволюцію національної ідеї в діяльності «Просвіт» Волині та Галичини досліджуваного періоду.

Л. Стрільчук вивчає і досі ніким не досліджувані аспекти: просвітницьку діяльність волинської інтелігенції, котра опинилася в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах на завершальному етапі Другої світової війни та після її завершення⁷⁶, стверджуючи, що українська національна еліта в найскладніші історичні періоди свідомо брала на себе роль провідника національної ідеї та стояла на охороні національної культури і мови.

Чимало публікацій проф. Л. Стрільчук⁷⁷ присвячено дослідженням політики Речі Посполитої в міжвоєнний період на території Західної Волині в питаннях національних меншин, національних і громадських організацій, вивченню церковних з'їздів, що проходили в Луцьку та Рівному у 20–30-х роках ХХ століття, адже, як відомо, волинські «Просвіти» були активними учасниками і рушіями процесу українізації Православної церкви у Волинському воєводстві.

наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяченої 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (Луцьк, 6–7 груд. 2019 р.). Луцьк, 2019. Вип. 66–67. С. 168–173.

⁷⁶ Стрільчук Л. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2016. № 3 (328). С. 69–74.

⁷⁷ Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з'їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату.* Луцьк: Вид-во Волин. правосл. богослов. акад. ЕІКΩΝ, 2016. № 4. С. 77–85; Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій. *Видатні постаті прометеїзму. Генрик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження): матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої темі прометеїзму (Луцьк, 26–27 жовт. 2017 р.).* Луцьк, 2017. С. 15–16.

Уже згадуваний вище проф. М. Кучерепа⁷⁸ опублікував низку статей, що містять багатий фактичний матеріал і присвячені історії волинських «Просвіт» та організаціям, створеним польською владою на заміну «Просвітам» після їх ліквідації, «Просвітянським хатам». Досліджував М. Кучерепа і міжнаціональні відносини у Волинському воєводстві в період Генріха Юзефського.

Третя група історіографії, яку ми умовно виділяємо в дисертації, представлена працями Л. Понедельник⁷⁹, С. Пономаренко⁸⁰, Л. Марківської⁸¹. Зокрема, дослідниці працюють над вузькими науковими проблемами з історії волинських «Просвіт». Так, Л. Понедельник вивчає культурно-освітню роботу Луцького повітового товариства, Л. Марківська простежує роль інтелігенції Волині у просвітянському русі міжвоєнного періоду.

⁷⁸ Кучерепа М. «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне зб. наук. ст., док. і матер.* Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. С. 11–23; *Його ж.* Просвіта і Просвітянські Хати – українські національно-культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 96–104; *Його ж.* Політика воєводи Г. Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині. *Українсько-польські відносини. Новітня доба.* Львів, 2017. С. 244–257; *Його ж.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна–Польща: важкі питання: матер. II Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 22–24 трав. 1997 р.).* Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 10–21.

⁷⁹ Понедельник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. ХХ ст. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матер. XXVI Волин. обл. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-ій річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-ій річниці створення Луцького православного братства (Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р.).* Луцьк: Волин. обл. т-во краєзнавців, 2007. Вип. 26. С. 101–103; *Її ж.* Волинська «Просвіта» в боротьбі за національне відродження. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2016. № 3 (328). С. 63–68.

⁸⁰ Пономаренко С. Волинська «Просвіта» і книгарський рух (1921–1939 рр.). *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2000. № 3. С. 93–97; *Її ж.* Діяльність Волинської шкільної кураторії в документах (1919–1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2003. № 10. С. 49–53; *Її ж.* З історії заснування товариства «Просвіта» в Луцьку. *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історія.* 1997. № 3. С. 47–50.

⁸¹ Марківська Л. Українські інтелігенція Волині у просвітянському русі міжвоєнного періоду (1917–1939 рр.). *Етнічна історія народів Європи.* К., 2001. Вип. 11. С. 28–32.

Історія заснування Луцької повітової «Просвіти» розкрита в дослідженнях С. Пономаренко. Також дослідниця акцентує увагу на національно-культурницькому забарвленні діяльності товариства, що в підсумку призвело до ліквідації «Просвіти» польською владою. Окрім того, С. Пономаренко досліджує діяльність Волинської шкільної кураторії в період 1919–1939 років на основі архівних документів.

Одними з найновіших публікацій є статті С. Булавіної⁸², яка здійснює правовий аналіз взаємин польської влади та національних меншин у міжвоєнний період на Волині ХХ століття, та О. Кравчук⁸³, яка досліджувала участь відомого громадського і релігійного діяча Арсена Річинського в роботі «Просвіти» в період 1924–1934 років на Західній Волині.

Цікавими є публікації волинської дослідниці О. Каліщук⁸⁴, яка спирається на багатий джерельний матеріал. Статті дослідниці мають історіографічний характер та ілюструють історію «Просвіт» на Західній Волині, напрями діяльності товариства та його лідерів крізь матеріали сучасної преси.

Статті О. Гаврилюка⁸⁵, В. Доброчинської⁸⁶, Г. Лук'янчук⁸⁷, О. Остап'юк⁸⁸, А. Пісоцького⁸⁹, Т. Складовської⁹⁰ висвітлюють особливості діяльності осередків «Просвіти» в різних куточках Волинського воєводства.

⁸² Булавина С. Взаємини влади та громадських національних меншин у міжвоєнний період на Волині ХХ ст.: правовий аналіз. *Підприємство, господарство і право: щомісячний наук.-практ. госп.-прав. журн.* 2019. № 2. С. 171–175.

⁸³ Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* 2020. Чис. 23. С. 13–18.

⁸⁴ Каліщук О., Дяченко В. Товариство «Просвіта» на сторінках енциклопедичних та довідкових видань. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 153–157; Каліщук О. Діяльність товариства «Просвіта» на Західній Волині (за матеріалами міжвоєнної преси). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Луцьк, 1918. Чис. 19. С. 39–78.

⁸⁵ Гаврилюк О. Н. Діяльність «Просвіт» на Волині (1918–1932 рр.). *Волинь і Волинське зарубіжжя: тези доп. та повідомл. міжнар. наук. конф. (Луцьк, 16–18 черв. 1994 р.).* Луцьк, 1994. С. 153–156.

⁸⁶ Доброчинська В. Діяльність Рівненського Товариства «Просвіта» у 1917–1928 рр. *Волинь і волинське зарубіжжя: тези доп. та повідомл. міжнар. наук. конф. (Луцьк, 16–18 черв. 1994 р.).* Луцьк, 1994. С. 156–159.

⁸⁷ Лук'янчук Г. Жандармське полювання на житомирську «Просвіту». *Край рідний.* 2006. 16–22 лют. (№ 6/165). С. 3.

Чимало наукових статей присвячено дослідженням осередків «Просвіта» в конкретних населених пунктах, селах чи містечках. Так, проф. Ю. Сорока⁹¹ досліджував окремі осередки волинських «Просвіт», зокрема осередок «Просвіти» в селі Романів Луцького повіту, вивчав процеси українізації Православної церкви на Волині в міжвоєнний період. І. Ткачук⁹² вивчав діяльність Кременецької жіночої секції при «Просвіті» в міжвоєнний період, Т. Трофімук-Кирилова та С. Чибирак⁹³ аналізують діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства. О. Сущук⁹⁴ досліджувала просвітянські осередки в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту.

⁸⁸ Остап'юк О. Про діяльність «Просвіти» на території Любомльського району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся*. Луцьк, 2006. Вип. 21. С. 246–252.

⁸⁹ Пісоцький А., Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках. *Слово Просвіти*. 2013. 4–10 лип., чис. 26. С. 10; Пісоцький А. Просвітянська діяльність: становлення «Просвіти» в 20–30-х роках ХХ століття на території Волинського Прибужжя. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: матер. Х наук. іст.-краєзн. конф.: зб. наук. пр.* Луцьк, 2002. С. 39–41.

⁹⁰ Сладковська Т. А. Становлення та діяльність Рівненської «Просвіти». *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє: зб. матер. III Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ.* Луцьк, 2009. Т. I. С. 161–163; Сладковська Т. А. Участь просвітніх організацій Волині у культурно-освітній роботі серед національних меншин (кінець ХІХ – 20-ті роки ХХ століття). *Часопис української історії*. К., 2009. Вип. 14. С. 22–27.

⁹¹ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920-х – на початку 1930-х років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2016. № 3 (328). С. 53–58; *Його ж.* Просвітянські осередки на Волині (1916–1937 рр.). *Волинь моя: журнал Міжнар. гром. об'єднання «Волинське братство»*. 2013. № 8. С. 157–163; *Його ж.* Просвітянські осередки на Волині. *Слово Просвіти*. 2014. 6–12 лют. (№ 5). С. 8–9.

⁹² Ткачук І. П. Діяльність Кременецької жіночої секції у міжвоєнний період. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія*. 2013. С. 178–179; *Його ж.* «Просвіта» Західної Волині у 20–30-х роках ХХ ст. *Твердиня над Іквою: матер. міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 520-річчю Дубенського замку*. Дубно: Держ. іст.-культ. заповідник, 2012. С. 137–140.

⁹³ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-мистецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2016. № 3 (328). С. 115–120.

⁹⁴ Сущук О. Діяльність осередків товариства «Просвіта» в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту на Волині (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського*

Ми натрапили на кілька публікацій щодо діяльності видатних просвітянських діячів волинських «Просвіт», зокрема Арсена Річинського. Серед таких наукових розвідок виділимо праці О. Альошиної⁹⁵, В. Петрович, І. Петровича та В. Притулюка⁹⁶.

Український театр у місті Луцьку, «Просвіту» та Товариство імені Лесі Українки, як осередок українського громадського руху, досліджувала кандидат історичних наук М. Миць⁹⁷. У її працях розкрито історію становлення та розвитку українського театру в місті, простежується причетність «Просвіт» до цього процесу, вивчено створення Товариства імені Лесі Українки в Луцьку та його діяльність. Розглядає М. Миць і роль членів товариства в поширенні української освіти, зокрема в Луцьку, що проявилось через підтримку Луцької української гімназії.

Українське театральне життя Луцька у складі Другої Речі Посполитої проаналізовано в роботах С. Степанюк⁹⁸. Зокрема, авторка відстежує історію становлення й діяльності аматорського театального руху, вивчає окремі аспекти діяльності луцької «Просвіти» щодо організації театральних гуртків та їх гастролей.

Просвітянський рух загалом і волинські «Просвіти» зокрема стали предметом обговорення на двох Міжнародних наукових конференціях, що

національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. 2016. № 3 (328). С. 120–126.

⁹⁵ Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наук. пр. Серія: «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 3–12; *Її ж.* Участь Арсена Річинського у русі українізації Православної церкви. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 25–29.

⁹⁶ Петрович В., Петрович І., Притулюк В. Громадсько-політична діяльність А. Річинського на Волині у 20-30-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2016. № 3 (328). С. 177–182.

⁹⁷ Миць М. Перший волинський театр. *Волинський календар (м. Луцьк. – 1992)*. Луцьк, 1991. С. 3–8; *Її ж.* Товариство імені Лесі Українки на Волині. *Літопис Волині*. 2001. Ч. 1. С. 69–75.

⁹⁸ Степанюк С. Аматорські театральні колективи та сценічні постановки на території Волинського воєводства. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 70–76; *Її ж.* Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2011. 240 с.

відбулися в Луцьку відповідно у 2016-му та 2018 роках: «“Просвіта” і розвиток громадсько-культурного життя в Україні: історія та сучасність» та «“Просвіта” в культурно-освітньому просторі Волині та України: історія і сучасність» (до 150-річчя діяльності «Просвіти» в Україні та 100-річчя діяльності «Просвіти» на Волині). За результатами обох конференцій видано збірники статей, які є широко цитованими в нашому дослідженні.

Роль товариства «Просвіта» у формуванні національної ідеї та ідентичності стала предметом дискусій на Всеукраїнській науковій конференції «Національна ідея, державність, соборність: до 150-річчя “Просвіти”», що відбулася у грудні 2018 року у Львові. За результатами конференції у 2019-му було опубліковано збірник матеріалів «Товариство “Просвіта”: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею)»⁹⁹. Більшість матеріалів у збірнику присвячені галицькій «Просвіті», проте невелика частина матеріалу стосується і волинських «Просвіт».

Тож третя умовно виділена група історіографії дозволила нам здійснити комплексне дослідження, спираючись на факти, висновки й узагальнення, зроблені дослідниками в попередні десятиліття. Водночас вважаємо за потрібне наголосити, що єдиного цілісного дослідження, яке б різнобічно та комплексно розкривало історію становлення й діяльності волинських «Просвіт», не існує. Усі перелічені вище роботи або подають загальні відомості про волинські «Просвіти», або є вузькими тематично, розглядаючи окремі просвітянські осередки. А деякі праці не повною мірою розкривають історію волинських «Просвіт» у загальному історичному процесі.

Підсумовуючи, зазначимо, що наявні наукові монографії та статті дали змогу різносторонньо проаналізувати, вивчити та виділити особливості становлення, розвитку і діяльності волинських «Просвіт» у міжвоєнний

⁹⁹ Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії елігії, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Логос, 2019. 288 с.

період. Доволі широка історіографічна база нашого дослідження також засвідчує, що тема не втрачає своєї актуальності впродовж останніх десятиліть, а отже, є важливою серед наукового загалу.

1.3. Джерельна база

Всебічному й об'єктивному розкриттю досліджуваної в дисертації проблеми сприятиме критичний, неупереджений аналіз джерел. Вони різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю та загальною спрямованістю і відображають різні аспекти становлення й діяльності волинських «Просвіт» у досліджуваний період. Враховуючи той факт, що таких матеріалів нагромаджено достатньо для об'єктивного відтворення цілісної картини умов зародження та розвитку просвітницького руху на Волині в міжвоєнний період, головним завданням дослідників стає систематизація, узагальнення і тлумачення відомих фактів, а також формування власної концепції щодо історії становлення та поширення «Просвіт» у Волинському воєводстві і причин їх ліквідації польською владою на новітній методологічній основі.

Джерелами для написання дисертації стали архівні матеріали, публікації документів, преса досліджуваного періоду, мемуарна література. Певною мірою особливості вітчизняної історіографії цієї проблеми можна пояснити специфікою архівних матеріалів цієї тематики в Україні. Йдеться, зокрема, про те, що більшість архівних документів історіографії цієї проблеми до початку 90-х років ХХ століття була засекречена, а отже, не доступна для дослідників. Тому прогалина в історії просвітницького руху на Волині міжвоєнного періоду, нерозкритість теми, практично до кінця ХХ століття, цілком зрозуміла.

Умовно джерельну базу цього дослідження можна поділити на кілька груп. До першої зараховуємо документи, що зберігаються у фондах архівів, –

це неопубліковані документи. Друга група джерел представлена спогадами й мемуарами сучасників та учасників просвітянського руху на Волині міжвоєнного періоду. Третя умовно виділена група джерел представлена опублікованими, відомими широкому загалу документами, зокрема документами національного законодавства Другої Речі Посполитої. Четверта група – матеріали суспільно-політичного і культурного життя Волинського воєводства, представлені в періодичній пресі міжвоєнного періоду, статистичні дані тощо.

Найбільшою і найвагомішою, на наш погляд, групою джерел, що лягли в основу дисертаційного дослідження, стали архівні документи. Адже без архівних документів, списків членів «Просвіти», статистичних даних, фотографій, мемуарів дослідити всі аспекти виникнення та діяльності «Просвіт» на Волині, причини їх переслідування та ліквідації польською владою було б неможливо. Тому головним джерелом для написання дисертаційної роботи стали архівні документи, частину з яких тут уперше введено в науковий обіг.

У роботі використано переважно документальні матеріали Державного архіву Волинської області (далі – ДАВО), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), Державному архіві Житомирської області (далі – ДАЖО), Архіву актів нових, що в польському місті Варшава (Archiwum Aktów nowych w Warszawie) (далі – ААН w Warszawie).

Найбільший пласт документів із досліджуваної проблеми міститься в Державному архіві Волинської області, що є цілком логічним і закономірним. Зокрема, використаний у дисертації масив документів міститься у фонді 54 «Луцька повітова “Просвіта” на Волині. м. Луцьк, Волинське воєводство». У фонді зберігається 691 справа. Документи фонду дають вичерпну інформацію про осередки «Просвіти» не лише на теренах Луцького повіту Волинського воєводства, але й загалом на території Волині. Серед архівних справ натрапляємо на протоколи створення та самоліквідації просвітянських

осередків, списки членів «Просвіт», протоколи засідань та з'їздів волинських «Просвіт», інформацію про господарську, освітню, видавничу та мистецько-культурну діяльність, інформацію про організацію церковних з'їздів волинськими «Просвітами», інформацію про роботу просвітянських хат-читалень та бібліотек на території Волинського воєводства, річні звіти осередків «Просвіти» про проведену роботу, інструкції ліквідаційного комітету, протоколи та звіти ревізійних комісій волинських «Просвіт», книги обліку членських внесків окремих філій «Просвіти», фінансові звіти окремих осередків товариства, кореспонденцію «Просвіт», програми культурно-освітніх заходів тощо.

Використовуємо і фонд 248 «Ліквідаційна комісія бувшого товариства “Луцька повітова "Просвіта"” м. Луцька Волинського воєводства», загалом фонд містить 34 справи. Документи цього фонду дозволяють детально відтворити особливості ліквідації «Просвіт» у Волинському воєводстві на початку 30-х років ХХ століття. У фонді 248 зустрічаємо опис майна осередків волинських «Просвіт», їх статутні документи, якщо такі були (далеко не кожен осередок «Просвіти» мав зареєстровані статuti), списки документів, реєстраційних книг та печаток ліквідованих товариств, акти передачі майна та книг бібліотек, списки членів місцевих осередків «Просвіти», протоколи ліквідаційних зборів тощо.

Фонд 389 «Ковельська повітова “Просвіта” м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства» містить 148 справ. У фонді зберігаються списки членів осередків «Просвіти» Ковельського повіту, фінансові річні звіти, протоколи засідання товариства, звернення та скарги громадян щодо роботи місцевих осередків, ліквідаційні документи «Просвіт» Ковельського повіту, листування із Львівським головним управлінням «Просвіти» та з Луцькою повітовою «Просвітою» тощо.

Схожі за змістом документи зберігаються і у фонді 390 «Володимирське товариство “Просвіта” на Волині, м. Володимир Володимирського повіту Волинського воєводства». Загалом в архівному фонді зберігається 98 справ.

Окрім інших, тут зустрічаємо каталоги книг у читальнях, організованих «Просвітами» в селах Володимирського повіту, журнали реєстрації кореспонденції, переписку із львівською «Просвітою», протоколи загальних зборів «Просвіт», анкети членів товариства, касові книги, ревізійні та фінансові звіти тощо.

Фонд 447 «Горохівська повітова “Просвіта” м. Горохів Горохівського повіту Волинського воєводства» є найменшим із досліджених нами і містить всього дві архівні справи. Це «Книга приходу і розходу грошових витрат» за 1927 рік та справа, де зібрано заяви до польської влади жителів сіл Горохівського повіту із проханням дозволити відновити або відкрити нові філії «Просвіти», документи, датовані 1936 роком, часом після ліквідації «Просвіт» у Волинському воєводстві.

У фонді 448 «Лаврівська філія Луцької повітової “Просвіти” с. Лаврів Луцького повіту Волинського воєводства» теж міститься дві справи зі звітами та протоколами засідань місцевого просвітянського осередку.

Загалом документи ДАВО дозволили відтворити цілісну і детальну картину особливостей становлення, діяльності та ліквідації «Просвіт» у кількох повітах Волинського воєводства та в місті Луцьку, простежити зв'язки між осередками «Просвіти» й суперечності між ними та зробити висновок про те, що далеко не всі просвітянські осередки Волинського воєводства тяжіли до Луцької повітової «Просвіти», яка намагалася взяти на себе роль центрального органу. Зокрема, «Просвіти» Володимирського і частково Ковельського повітів у своїх діях керувалися позицією львівської «Просвіти», очевидно, тяжіючи у своєму підпорядкуванні саме до неї, підтвердженням цьому є і ліквідаційні документи, і те, що практично все майно та кошти «Просвіти» Володимирського повіту переказували львівській «Просвіті».

Варто зауважити, що документи, які зберігаються у фондах ДАВО, є головно українськомовними, більшість із них рукописні. Винятком є хіба що фонд 248 «Ліквідаційна комісія бувшого товариства “Луцька повітова

"Просвіта" м. Луцька Волинського воєводства», у якому практично всі документи машинописні, частина польськомовні.

У Центральному державному історичному архіві України, що у Львові, ми опрацювали та залучили до дисертаційного дослідження документи двох фондів: фонду 348 та фонду 760. Так, фонд 348 «Товариство "Просвіта" м. Львів (1868–1939 рр.)» складається із двох томів: перший том (1868–1941 рр.), другий том (1927–1942 рр.). Загалом фонд нараховує 7324 справи, до нього також додатково внесено шість справ № 7628–7633 на підставі акту передачі Республікою Польща Україні архівів товариства «Просвіта» 22 липня 1993 року.

Основний масив документів, які ми залучаємо до наукового обігу із ЦДІАУ у Львові, – це документи з фонду 348. Зауважимо, що переважна більшість документів цього фонду стосунку до волинських «Просвіт» не має, однак ми виявили 103 справи, котрі прямо чи опосередковано стосуються волинських «Просвіт». Зокрема, у цих справах міститься переписка львівської «Просвіти» з волинськими просвітянськими осередками в різних справах, починаючи від надсилання книжок для просвітянських бібліотек і завершуючи перебиранням права власності на майно волинських «Просвіт» після їх ліквідації.

Документи фонду 348 є цікавими для нас і з тієї точки зору, що вони увиразнюють орієнтири волинських «Просвіт», їх намагання взяти за взірць та наслідувати львівську «Просвіту», про що свідчать численні листи з проханнями роз'яснень тих чи інших моментів, запозичення статутних документів, переймання досвіду в організації бібліотек, веденні діловодства тощо. Фонд дає змогу унаочнити географію цієї переписки: у ній брали участь «Просвіти» Дубна, Здолбунова, Дубровиці (сучасна Рівненщина), Кременця (сучасна Тернопільщина), Володимира та Володимирського повіту, Ковеля, Горохова та інших міст Волинського воєводства. Аналіз документів дозволив зробити однозначний висновок, що львівська «Просвіта» охоче допомагала

волинським товариствам, незважаючи на численні перешкоди, що їх чинила польська влада.

У фонді 760 «Степура Григорій (1881–1939 рр.), адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер», що в ЦДІАУ у Львові, зберігаються 57 справ, із яких ми використали три. У цьому фонді містяться документи, які опосередковано стосуються волинських «Просвіт»: тут є і документи з історії міста Луцька, і інформація про заснування діяльності Української господарської академії на Волині та участь у цьому процесі «Просвіт», і листування з членами волинських «Просвіт», зокрема з О. Цинкаловським.

До написання роботи залучено документи Державного архіву Рівненської області, зокрема фонду 30 «Рівненське повітове староство, м. Рівне Волинського воєводства». У цьому фонді зберігаються 19 205 справ, документи яких проливають світло на заснування й діяльність осередків «Просвіти» на теренах Рівненського, Дубровицького, Сарненського та інших повітів Волинського воєводства. Це головно статuti і протоколи зібрань товариства, фінансові звіти філій, програми культурно-мистецьких та культурно-освітніх заходів і заяви на їх проведення, списки членів «Просвіт», списки просвітянських читалень та бібліотек, ліквідаційні документи товариства.

Документи Державного архіву Житомирської області також залучені до написання нашої дисертації. Так, ми дослідили фонд 560 «Товариство “Волинська Просвіта” м. Житомир Волинської губернії», що складається із двох описів. Опис 1, що охоплює 1907–1920 роки, містить 19 справ – це переважно протоколи засідань, журнали реєстрації вхідної та вихідної документації, статут житомирської «Просвіти», списки членів «Просвіти». Опис 2, що охоплює 1907–1920 роки, містить 20 архівних справ із документами діяльності «Просвіти» в Житомирі. Тут є протоколи загальних зборів, протоколи засідань артистичних секцій, програми проведених «Просвітою» заходів, кореспонденція житомирської «Просвіти», документи,

пов'язані з організацією позашкільної освіти. Варто зауважити, що документи цього фонду не мають прямого стосунку до досліджуваної проблеми, адже стосуються головно історичного періоду до Першої світової війни та років Громадянської війни, а становлення та розвиток «Просвіти» відбувався в складі Російської імперії. Як відомо, частина сучасної Житомирщини, з уваги на події Першої світової війни, входила до складу Другої Речі Посполитої. Водночас ми не відшукали документів щодо діяльності «Просвіти» в міжвоєнний період у вказаних західних районах Житомирщини.

В архівних фондах радянського періоду, що зберігаються в ДАЖО, натрапляємо на поодинокі документи, що стосуються окремих просвітянських діячів, які, наприклад, ілюструють репресивну політику радянської влади щодо колишніх просвітян.

Важливим джерелом для написання дисертації стали документи, що зберігаються в Архіві актів нових, що в місті Варшава (Республіка Польща). Переважна більшість цих документів є польськомовними, що і зрозуміло, проте всі вони є машинописними, на відміну від більшості документів, що зберігаються в українських архівах. Зокрема, ми опрацювали фонд «Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939» («Воєводське управління в Луцьку 1920–1939»). Фонд містить 107 справ, частина з яких має прямий стосунок до волинських «Просвіт». Зокрема, тут ми натрапляємо на листи і розпорядження щодо громадських організацій та національно-культурних товариств Волинського воєводства, зокрема «Просвіти», звіти місцевої влади про діяльність національних українських товариств та організацій, копії протоколів засідань товариства, списки волинських просвітян, інформацію про діяльність «Просвіт» на Волині, про організацію та проведення церковних з'їздів у Волинському воєводстві, накази про ліквідацію волинських «Просвіт», скарги волинської інтелігенції та селянства з приводу ліквідації «Просвіт», рапорти про ситуацію, пов'язану з ліквідацією «Просвіт» у Волинському воєводстві тощо.

Із більшістю документів Архіву актів нових автор цього дисертаційного дослідження працював першим, а тому є всі підстави стверджувати, що цей пласт джерел вперше вводиться до наукового обігу.

Як уже йшлося вище, друга умовно виділена нами група джерел представлена спогадами та мемуарами сучасників й учасників просвітянського руху на Волині в міжвоєнний період. Так, важливим джерелом для написання представленої дисертації стали опубліковані спогади волинського воєводи Генрика Юзевського. У цій дисертації цитуємо частину спогадів, що була видана під назвою «Замість щоденника»¹⁰⁰ у 2017 році. Це джерело ілюструє період життя польського державного діяча, що тісно пов'язаний із Волинню, який розпочався з літа 1928 року. Саме з приходом на Волинь Г. Юзевського посилювався тиск із боку польської влади на «Просвіти», що в підсумку призвело до їх ліквідації.

Записки волинського воєводи для дослідника суспільно-політичного та культурного життя Волинського воєводства міжвоєнного періоду є надзвичайно цікавими та цінними свідченнями очевидця й активного учасника творення польської національної політики. Спогади Г. Юзевського доповнені цікавими фотографіями його волинського періоду життєдіяльності. Світлини широко характеризують громадське і культурне життя в Луцьку зокрема та у Волинському воєводстві загалом, наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття, наприклад, світлини з відкриття виставок різних років, відкриття стадіону імені Ю. Пілсудського в Луцьку 1933 року, державних свят тощо.

Спогади Г. Юзевського цитуємо у другому розділі дисертації, коли висвітлюємо національне питання в Польщі у 20–30-х роках ХХ століття, що дало змогу поглянути на цю проблему не тільки крізь призму наявних історичних досліджень, а й, так би мовити, у режимі онлайн – очима очевидця й учасника безпосередніх подій.

¹⁰⁰ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 168 с.

Джерельну базу дисертації становлять також спогади¹⁰¹, зокрема О. Левчанівської¹⁰², відомої громадської діячки, волинської просвітянки, випускниці луцької гімназії. Її спогади, опубліковані разом зі спогадами інших учнів луцької гімназії, проливають світло на особливості навчального процесу українців в умовах полонізації краю та національно-культурних утисків, які здійснювала польська влада.

До цієї ж групи зараховуємо мемуарну літературу, спогади відомих українських культурно-освітніх та громадських діячів І. Брика¹⁰³, М. Галущинського¹⁰⁴, В. Мудрого¹⁰⁵, П. Петрика¹⁰⁶ та ін. Ці праці дають змогу глибше зрозуміти суспільно-політичну ситуацію в міжвоєнний період у Другій Речі Посполитій та політику польської влади щодо громадських організацій українців. Заразом відзначимо, що у згаданих працях міститься багатий та цікавий фактичний матеріал, хоча помітний суб'єктивізм авторів.

Ще однією умовно виділеною нами групою джерел, що використані під час підготовки дослідження, є опубліковані документи, зокрема законодавчі акти Польщі, розміщені у збірнику «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej»¹⁰⁷ та «Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej»¹⁰⁸. Саме ці документи дозволили цілісно проаналізувати законодавчу базу культурних перетворень та процесів у Другій Речі Посполитій в міжвоєнний період, а також правове поле діяльності політичних партій та громадських організацій.

¹⁰¹ Українська гімназія в Луцьку: спогади (1918–1939) / ред. та упоряд. Л. Токарчук. Луцьк, 1998. 214с.

¹⁰² Левчанівська І. О. Мої спогади про «Просвіту». *«Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах*. Луцьк, 1999. Т. 3. С. 596–620.

¹⁰³ Брик І. З картин забутого. *Календар «Просвіти»*. Львів, 1928. 24 с.

¹⁰⁴ Галущинський М. Як вибирали люди право оснóвувати товариства? Львів, 1920. 64 с.; *Його ж*. Народна освіта й виховання народу: методи й цілі. Львів, 1920. 28 с.

¹⁰⁵ Мудрий В. Роля «Просвіти» в українському житті: З приводу 60-ліття «Просвіти». Львів, 1928. 19 с.

¹⁰⁶ Петрик П. 60-ліття «Просвіти» у Львові: реферат. Львів, 1928. 15 с.

¹⁰⁷ Rozporządzenie Ministra spraw wewnętrznych z dnia 1 lipca 1935 r. w sprawie przepisów sanitarnych dla hoteli, pokojów umeblowanych i pensjonatów. *DzU RP*. 1935. № 54. Poz. 352. S. 920–921.

¹⁰⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *DzU RP*. 1921. № 44. Poz. 267. S. 635–658.

Під час підготовки дослідження використовувалися доступні періодичні видання, що виходили в міжвоєнні десятиліття в Луцьку зокрема і у Другій Речі Посполитій загалом. Періодична преса становить четверту, досить об'ємну, умовно виділену нами групу джерел і представлена низкою видань. Зокрема, ми опрацювали та ввели до наукового обігу близько двох десятків газет та часописів, що виходили в досліджуваний період на Волині та в Галичині.

Статті, інформації, документи, інтерв'ю, що публікувалися в періодичних виданнях, стали важливим доповненням до зібраного матеріалу і дозволили більш повно проаналізувати українське громадське життя у Волинському воєводстві періоду 20–30-х років ХХ століття. Цінними для нас стали українськомовні періодичні видання «Волинське слово»¹⁰⁹ та «Українська нива»¹¹⁰, а також польськомовні: «Głos Wołyński»¹¹¹, «Miesięcznik Diecezjalny Łucki»¹¹².

Згадані періодичні видання яскраво ілюструють суспільне життя та зміни в культурному просторі Волині досліджуваного періоду, а також ставлення різних соціальних та національних груп до громадських і культурних подій у Волинському воєводстві в період 1917–1939 років. Без залучення згаданих періодичних видань джерельна база дослідження була б неповною та позбавленою цікавих фактів.

Окрім того, до написання роботи залучено і періодичні видання, що виходили в Галичині, зокрема «Народня Просвіта», у якій починаючи з 1923 року публікували звіти про розвиток просвітянських осередків, зокрема на Волині, а також газета «Неділя», яка публікувала гостро-критичні матеріали щодо діяльності волинських «Просвіт». Такі ж критичні замітки, щоправда, невеликі за обсягом, виходили в галицьких щоденниках «Діло» та

¹⁰⁹ Волинське слово. 1937. № 1; 1937. № 29.

¹¹⁰ Українська Нива. 1933. № 42; 1934. № 1–2; 1936. № 12; 1936. № 13.

¹¹¹ Głos Wołyński. 1922. № 5; 1922. № 9.

¹¹² Miesięcznik Diecezjalny Łucki. 1927. № 9; 1930. № 6.

«Новий час». Серед інших часописів варто згадати і газету «Наше життя», що виходила в Холмі та приділяла чимало уваги розвитку просвітницького руху на Волині.

Вивчаючи матеріали періодичних видань, ми дійшли висновку, що одні й ті самі події у волинських та галицьких часописах подавалися під різними кутами бачення, так би мовити, з різних позицій партійних, громадських, урядових. Іноді одні й ті самі факти трактувалися протиполярно, що викликало певні труднощі з інтерпретацією тих чи інших подій.

Ще одним висновком автора цього дисертаційного дослідження є те, що досить часто дописувачами газет «Громада» (Луцьк) та «Наше життя» (Холм) були самі просвітяни і відомі на Волині громадські діячі І. Власовський, Г. Гладкий, В. Островський. Саме завдяки їхнім публікаціям стає можливим реконструювати канву діяльності волинських «Просвіт» та особливості їх взаємовідносин із польською владою.

Прикметним є той факт, що матеріали міжвоєнної преси дозволяють зробити висновок, що місцеві філії волинських «Просвіт» перебували під впливом тих чи інших політичних сил, що особливо чітко прослідковується від середини 20-х років ХХ століття. Опрацьована преса засвідчує, що з другої половини 1920-х років відчутно політизувався просвітницький рух у Волинському воєводстві, що, очевидно, було наслідком протистояння націонал-демократичного та радикального лівого таборів. Між провідними політичними партіями тривала боротьба за домінування в національно-культурних товариствах. Як ілюструє це міжвоєнна преса, одним із найактивніших опонентів «Просвіти» слід вважати Сельроб.

Загалом матеріали міжвоєнної преси частково проливають світло на організаційні аспекти в діяльності волинських «Просвіт», дозволяють прослідкувати загальні тенденції становлення і розвитку просвітництва у Волинському воєводстві та простежити зв'язки волинських «Просвіт» із Галичиною, визначити роль цієї національної громадської організації в житті української громади Волині в міжвоєнний період.

Досліджені періодичні джерела дають уявлення про політичні умови роботи «Просвіт» на Волині та організаційні ускладнення, пов'язані з утисками, що їх чинила польська влада. Через періодичну пресу фактично репрезентовано, як просвітянські осередки реагували на виклики суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя українців.

Ми також прийшли до висновку, що періодична преса міжвоєнного періоду, як джерело, не отримала належної уваги дослідників історії товариства «Просвіта» періоду 1917–1939 років, а тому представлена робота є своєрідною спробою заповнити цю прогалину.

Джерельна база, використана для дослідження, є доволі широкою, різноплановою та інформаційно насиченою, що дозволило документально підсилити аналітичні висновки стосовно особливостей та проблем становлення і розвитку волинських «Просвіт». Неопубліковані архівні джерела, опубліковані документальні матеріали разом становлять широку документальну базу, яка дозволяє об'єктивно і комплексно розкрити поставлену наукову проблему. До того ж аналіз джерел уможливив дослідити становлення й діяльність волинських «Просвіт», виділити і проаналізувати національні проблеми у Другій Речі Посполитій та простежити, наскільки останні вплинули на українсько-польські міжнаціональні відносини. Також дослідження волинських «Просвіт» неможливо було б здійснити без детального аналізу політичної ситуації і культурного розвитку Волинського воєводства.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що проведене дисертаційне дослідження спирається на широку джерельну та історіографічну базу, яка дозволила зробити кілька висновків:

- по-перше, на сьогодні накопичено достатню кількість різнопланового дослідницького матеріалу (статистичних даних, наукових та краєзнавчих розвідок, монографій) із цієї проблеми, на основі чого можна реконструювати особливості становлення й умови розвитку волинських «Просвіт» у міжвоєнний період;

- по-друге, систематизація та аналіз джерельної бази дозволяє виділити дослідження волинських «Просвіт» 20–30-х років ХХ століття як окрему дослідницьку проблему. Детальна розробка представленої наукової проблеми вимагає аналітичного дослідження усіх виявлених джерел на основі їх аналізу та систематизації;

- по-третє, архівні документи, які розкривають організаційні засади функціонування волинських «Просвіт», у комплексі з матеріалами періодичної преси, публіцистичними працями та мемуарною літературою дають змогу всебічно вивчити становлення та діяльність волинських «Просвіт» у досліджуваній період;

- по-четверте, застосована дослідницька методологія дозволила осмислити об'єкт дослідження, повністю розкрити задекларовану наукову проблему, сформулювати та аргументувати висновки. Визначені принципи і методи дослідження зумовили його структуру та логіку викладу.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ «ПРОСВІТ» НА ВОЛИНІ

2.1. Виникнення перших просвітянських осередків на Волині

Як відомо, товариство «Просвіта» бере свій початок із 1868 року, а його батьківщиною є Галичина. Будучи заснованою у Львові прогресивною українською інтелігенцією, «Просвіта» з перших днів свого існування взяла за мету розвиток національно-культурної ідеї, освітню і мистецьку діяльність, підтримку національної церкви. «Просвіта» доволі швидко набула популярності не тільки в Галичині, її популярність та вплив поширюються на Наддніпрянську Україну, Буковину, а згодом і на Волинь.

Популярність «Просвіти» була не випадковою, адже товариство гуртувало навколо себе найбільш свідому, а отже авторитетну, частину українського суспільства, обстоювало українські національні цінності та відіграло провідну роль у репрезентації та розвитку української національної ідеї й історії.

Відмінний від Галичини історичний розвиток Волині, перебування останньої у складі Російської імперії не дозволили поширитися просвітницьким ідеям у краї наприкінці XIX чи на початку XX століття. Однак Перша світова війна, яка принесла зі собою руйнацію не тільки кордонів, а й імперій, сприяла виникненню на Волині перших «Просвіт» і поширенню їх діяльності на увесь регіон¹¹³.

Першими просвітницькі ідеї на Волині поширили Українські січові стрільці (УСС). Вважаючи себе не тільки українськими вояками, а й свідомими українськими громадянами, носіями національного духу, УСС

¹¹³ Тичина І. Особливості становлення просвітянського руху на Волині та виникнення перших «Просвіт». *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. Чис. 24. С. 47–51.

використовували будь-яку можливість для роботи серед якомога ширшого кола населення, тим паче, що багато з них мали чималий досвід суспільної діяльності, працюючи до війни в національних партійних і громадських організаціях. Така спрямованість, на думку тернопільського дослідника М. Лазаровича, впливала і зі самої стрілецької ідеології, згідно з якою досягнення поставленої мети, а саме здобуття в боротьбі української державності, було можливим тільки завдяки силі народу¹¹⁴.

Активно працювали стрілецькі представники й на Волині. Це стало можливим тоді, коли в результаті боїв влітку 1915 року війська союзників, з-поміж яких був і легіон Українських січових стрільців, здобули Холмщину, Підляшшя, частину Полісся та Західну Волинь. 26 січня 1916 року на Волині, згідно з дозволом австрійського військового командування, було створено три комісаріати УСС, які повинні були проводити набір до стрілецького легіону волинських добровольців¹¹⁵.

Серед документальних сховищ Центрального державного історичного архіву України у м. Львові ми відшукали цілу справу, у якій зібрано листування львівської «Просвіти» з комісаріатом УСС у Володимирі. Зокрема, комісаріат січових стрільців пропонує видати церковні календарі з портретами та портрети українських культурних діячів для поширення їх на Волині й популяризації в такий спосіб національної еліти¹¹⁶. Листування датоване 1916–1917 роками¹¹⁷.

На той час, за словами знаного історика М. Грушевського, Волинь представляла собою «руїну, якої Україна не знала від страшного “згону”

¹¹⁴ Лазарович М. Гуманітарна та просвітницька діяльність Українських січових стрільців на Волині (1913 – початок 1918 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 16.

¹¹⁵ Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2016. С. 106–112.

¹¹⁶ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6511-а. Арк. 11.

¹¹⁷ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6511-а.

1670-х років»¹¹⁸. Відомими фактами є те, що війська Росії мали наказ палити усі села й міста під час відступу, «...нищити запаси будь-якої поживи, забирати з собою все населення. У багатьох місцевостях цей злочинний план було реалізовано. Майже половину населення було виселено, багато сіл понищено і розорено» – так описував ситуацію у краї І. Крип'якевич¹¹⁹.

Та ж частина населення Волині, що зуміла вціліти й залишитися на обжитих місцях, була вкрай пригнічена, і матеріально, і духовно, залякана різноманітними реквізиціями нового окупаційного режиму. Тому й зрозуміло, чому від самого початку волиняни до кожного, хто належав до окупаційного війська чи влади, ставилися з недовірою і ворожістю. Саме так жителі краю поставилися і до стрілецьких комісарів, розглядаючи їх як представників австрійської влади, що прикриваються «мужицькою» мовою та зовуть себе братами, а на меті мають лише їх обдурити, а далі – приєднати до Австро-Угорської імперії¹²⁰. Саме тому Українські січові стрільці з перших кроків їхньої діяльності на Волині намагалися розвіяти такі стереотипи та подолати сумніви краян у щирості власних намірів та в бажанні їм допомогти.

Національна свідомість волинян була на вкрай низькому рівні, що дозволило україноненависникам твердити, що на теренах Волині немає ніяких українців, а тільки – «Русен, полен унд юден»¹²¹. Д. Вітовський в одному з листів скаржився з цього приводу: «Щоб хтось назвав себе вже не українцем, але хохлом, то була би рідкість, яка досі ще не лучилася»¹²².

Саме за таких умов на Волині відбувалося зародження і становлення просвітницького руху. Виникнення першої «Просвіти» на Волині пов'язують

¹¹⁸ Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. К.: Либідь, 1992. С. 11.

¹¹⁹ Крип'якевич І. Доля Холмщини і Волині. *Діло*. 1916. 23 квіт.

¹²⁰ Лазарович М. Гуманітарна та просвітницька діяльність Українських січових стрільців на Волині (1913 – початок 1918 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3 (328). С. 17.

¹²¹ Степовенко М. УСС на Волині. *Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська*. Львів: З друкарні А. Гольдмана, 1918. Ч. 1. С. 118–126.

¹²² Цит. за: Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., допов. Тернопіль: Джура, 2016. С. 127.

із перебуванням тут загону Українських січових стрільців на чолі з Д. Вітовським¹²³. Дмитро Вітовський – український політик, військовий та літератор, сотник УСС, полковник, начальний командант Української Галицької армії, Державний секретар військових справ ЗУНР. Перебуваючи на Волині в роки війни, він намагається здійснити набір волинян до складу УСС. Серед місць, де квартирували Українські січові стрільці, було і містечко Мацеїв Ковельського повіту Волинської губернії (сьогодні це смт Луків Ковельського району Волинської області).

Саме там, у Мацеєві, і було створено першу на Волині «Просвіту». Це засвідчують документи з архівної справи «Материалы о деятельности библиотеки-читальни в Мацееве (протоколы общих собраний членов, списки членов, отчеты и программы проведения вечеров, спектаклей, переписка и др.)»¹²⁴. На рік заснування вказує ще один архівний документ, у якому йдеться, що 1926 року ковельська «Просвіта» імені Лесі Українки звернулася з проханням до повітового старости дозволити організувати 31 жовтня 1926 року Загальні збори Ради бібліотеки-читальні в Мацеєві, для того щоб там організувати виступ із рефератом «Десятиліття існування Т-ва “Просвіта” в Матіові»¹²⁵. Вважаємо за потрібне наголосити, що волинські дослідниці історії мацеївської «Просвіти» Т. Трофімук-Кирилова та С. Чибирак звертають увагу на те, що в різних документах міжвоєнного періоду, а також у документах, що зберігаються у сховищах Державного архіву Волинської області, можна зустріти кілька варіантів назви містечка, зокрема: Матійов, Матіов, Матіїв, Маціов, Мацейов, Мацесєв, Маціїв, Мацеїв¹²⁶. Тому в

¹²³ Заброварний Б. Значення УСС у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни. *Минуле і сучасне Волині: матер. ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф.* Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 213.

¹²⁴ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 158.

¹²⁵ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 151.

¹²⁶ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-мистецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 116.

цитованих нижче документах можлива варіативність назви, автор дотримується назв, що збереглися в документах різного часу.

Мацеївську «Просвіту» як самостійну культурно-освітню інституцію створив Д. Вітовський. Саме він, як уже йшлося вище, очолював один із трьох комісаріатів, що існували на Волині для набору добровольців у легіон Українських січових стрільців – Ковельський. Окрім вербування в лави УСС, Д. Вітовський активно вів серед місцевого населення культурно-освітню роботу, усілякими способами підтримував українське шкільництво.

Однак просвітянський осередок у Мацеєві не створив, а отже й не мав власних статутних документів, у подальші ж роки, коли польська влада поведе наступ на волинські «Просвіти», мацеївській «Просвіті» саме через відсутність статуту буде відмовлено в реєстрації, а тому офіційним роком виникнення «Просвіт» на Волині вважається 1917 рік, час, коли офіційно було зареєстровано перший статут осередку «Просвіти» у краї.

А втім, Д. Вітовський зміг розгорнути на Волині широку просвітницьку роботу, організувавши відкриття кількох приватних українських шкіл, та об'єднати інтелігенцію містечка Мацеєва у просвітянський гурток. Про це свідчить лист, датований 1926 роком, що його було надіслано від Ради бібліотеки-читальні ковельського товариства «Просвіта» в Мацеєві до членів Загальних зборів львівської «Просвіти». У листі, зокрема, йшлося: «Читальня у Матіїві на Волині вітає Високі Збори, згадуючи при сьому місцю теплим словом своїх основоположників Галичан УСС бл. п. Д. Вітовського, Ф. Кузика, учит. Гайдучок»¹²⁷.

Військово-політична ситуація років Першої світової війни та пересування лінії фронту то в один, то в інший бік завадили розвитку мацеївської «Просвіти» і невдовзі вона припинила свою діяльність. А на час завершення Великої війни обставини склалися так, що з осені 1918 року західноукраїнські землі загалом і Волинь зокрема опиняються в епіцентрі

¹²⁷ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 171; ЦДАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 4671. Арк. 34.

боротьби двох держав: новопосталих Польської держави та УНР¹²⁸. Боротьба за Західну Україну, що розпочалася з нападу легіонів Ю. Пілсудського на ЗУНР, була підтримана Антантою, а тому молода Українська держава цю боротьбу програла. Наслідком програшу стало те, що її території разом із Західною Волинною та Західною Білоруссю увійшли до новоствореної Другої Речі Посполитої¹²⁹.

Архівні документи дозволяють стверджувати, що за перші місяці існування комісаріату УСС, який очолював Д. Вітовський, у Ковельському повіті було організовано 17 шкіл, а «звістка про існування нечуваного товариства розлетілася далеко за межі Ковельщини»¹³⁰. Однак із приходом й утвердженням на Ковельщині польської влади «Просвіту» в Мацеєві зберегти не вдалося¹³¹.

Зустрічаємо серед архівних матеріалів і документи, які засвідчують утворення в тому ж таки 1916 році «Просвіти» в селі Тайкури Рівненського повіту. Історія створення цього просвітянського осередку пов'язана з іменем І. Федорова, котрий, будучи студентом Київського університету, привіз просвітянські ідеї у своє рідне село разом з українською літературою, передавши книжки місцевій учительці. До новоствореного осередку увійшло кілька свідомих селян: І. Бородійчук, Ф. Бородійчук, К. Пивоварчук, С. Федоров¹³². Відомо також, що в роки національно-визвольних змагань просвітяни с. Тайкури пішли добровольцями в Українську Народну Армію, подальша їхня доля невідома. Свою ж діяльність тайкурівська «Просвіта» у цей час припинила, також не залишивши по собі жодних статутних документів.

¹²⁸ Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. *Codrul Cosminului*. 2018. Vol. 24, no. 1. P. 147.

¹²⁹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. С. 451–452.

¹³⁰ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 76.

¹³¹ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Вид. фірма «Ліста», 1996. С. 29.

¹³² ДАРО. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 407. Арк. 23.

Першим просвітянським осередком, що дав початок сталій і потужній організації «Просвіти» у краї, став Рівненський осередок, що виник у вересні 1917 року. «Просвіту» в Рівному було створено спільно місцевою інтелігенцією та вояками Української Народної Армії, які й поширили тут просвітницькі ідеї. На кількох перших зборах було випрацьовано статут рівненського просвітянського осередку та вже в жовтні того ж року цей статут було затверджено місцевим Окружним Судом.

Згаданий статут охоплював широкий спектр суспільно-культурного життя, враховуючи національне шкільництво та позашкільну освіту, культурно-мистецьку та бібліотечну діяльність «Просвіти». Серед авторів статуту і засновників рівненського осередку були Г. Андрійчук, І. Коваленко, Х. Сухевич, М. Турбаба, М. Колесник, А. Невинський, І. Громадченкова та М. Москалець¹³³. За твердженням Б. Савчука, дослідника «Просвіти», до кінця 20-х років ХХ століття з відомих нам засновників рівненської «Просвіти» її членами в Рівному залишалося лишень 2-3 особи, решта або загинули під час військових дій національно-визвольних змагань, або ж емігрували¹³⁴.

Відомо, що одним із перших заходів, що їх здійснила «Просвіта» в Рівному, було створення бібліотеки. На кошти просвітян та за фінансової підтримки повітового комісара Х. Сумкевича (що також був членом новоствореної «Просвіти») було закуплено близько тисячі книг. У сховищах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові знаходимо низку листів рівненської «Просвіти» цього і дещо пізнішого періодів, у яких містяться прохання переслати їм різну літературу, на що львівська «Просвіта» охоче відгукувалася. Як приклад наведемо уривок одного із таких листів: «...просимо надіслати на післяплату на суму 10.00 книжок про історію просвітянського руху на українських землях... 15.06. 1926 р.»¹³⁵. Варто також зазначити, що від самого початку діяльності бібліотека рівненської

¹³³ ДАРО. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 712. Арк. 46.

¹³⁴ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Вид. фірма «Ліста», 1996. С. 30.

¹³⁵ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2326. Арк. 2.

«Просвіти» нараховувала близько чотирьох сотень читачів, що є досить високою і показовою цифрою для досліджуваного періоду.

Про часті звернення до львівської «Просвіти» рівненського осередку свідчать численні листи, які зустрічаємо в ЦДАІЛ України у Львові. Рівненська «Просвіта» зверталася до матірньої організації за порадою, різноманітними роз'ясненнями¹³⁶, проханнями про допомогу в організації того чи іншого заходу¹³⁷, про надання бланків для реєстрації членів осередку, надсилала звіти про роботу читалень¹³⁸ тощо. Як приклад наведемо один із таких листів: «...У Рівному заклався гурток самоосвіти. Метою нашою, як бувших учнів російської гімназії, є студії української історії та літератури. Звертаємося до Вас за порадою та вказівками у цій справі...»¹³⁹.

Уже наприкінці 1917 року виникли осередки «Просвіти» в містечках Острозі, Кременці та Здолбунові. Майже роком пізніше, 17 вересня 1918 року було засновано «Просвіту» в Луцьку, а ще пізніше – у Володимирі, Дубно, Ковелі. Найбільшою ж проблемою було те, що польська влада відмовлялася реєструвати статuti створених просвітянських осередків, а тому можливість існування й діяльності волинських «Просвіт» була під загрозою.

Утім, впродовж 1918–1920 років у містах і селах Волині просвітянський рух здобуває дедалі більше прихильників, наявні «Просвіти» зростають кількісно, створюються щораз нові осередки, проте, як зазначає волинський дослідник М. Кучерепа, «...на рубежі 20-х років ХХ століття “Просвіти” в краї перебували на організаційній стадії і діяли вони з великою обережністю»¹⁴⁰. Особливістю волинських «Просвіт» у досліджуваний період стає те, що

¹³⁶ ЦДАІЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 4728.

¹³⁷ ЦДАІЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 4730; спр. 4731.

¹³⁸ ЦДАІЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 4732.

¹³⁹ ЦДАІЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 4729. Арк. 6 зв.

¹⁴⁰ Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітницьких організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 29.

практично всі вони мали окремі бібліотеки-читальні. Відомо, що до 1926 року таких читалень у Волинському воєводстві було 600¹⁴¹.

Деякі просвітянські осередки, як, наприклад, у Кременці, виникали в кілька етапів, і навіть сьогодні дата їх створення викликає суперечки в середовищі істориків та краєзнавців. Збереглися свідчення того, що наприкінці 1917 року у Кременці було організовано «Просвіту», вслід за цим місцеві жителі утворюють Раду товариства, яку, втім, ніхто не обирав, не було й жодних статутних документів, жодних установчих чи інших зборів не проводилося. Про діяльність товариства засвідчують кілька культурних заходів, що були організовані у Кременці. Лише на початку 1919 року «Просвіта» Кременця набуває офіційної чинності після реєстрації її в Окружному Суді.

Відомо, що засновниками «Просвіти» у Кременці стали В. Дорошенко, В. Кавун, подружжя Вітенків, С. Дяків, В. Денисюк, Б. Козубський. Саме завдяки старанням останнього у Кременці було створено українську книгарню, яка мала тісні контакти із львівською матірною «Просвітою» і в наступні роки стала найбільшою українською книгарнею на Волині¹⁴². У сховищах ЦДІАУ у Львові міститься чимало документів, пов'язаних із роботою кременецької книгарні та читальні¹⁴³, як то договори про оренду приміщень, інформація про зміну адрес читалень та книгарні, листування із львівською «Просвітою» щодо придбання й надсилання літератури тощо.

Наприкінці 1917 року виникає «Просвіта» в Острозі. Історія появи цього осередку особлива тим, що він виник за матеріальної і моральної підтримки уряду. Відомо, що уже 1919 року острозька «Просвіта» заклала кілька бібліотек та хат-читалень у сусідніх до Острога селах, книжки для яких замовляла у львівської «Просвіти», відомості про що знаходимо в архіві¹⁴⁴.

¹⁴¹ Шістьдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах Т-ва «Просвіта» у Львові. Львів, 1927. С. 11.

¹⁴² ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6435. Арк. 3.

¹⁴³ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6435. Арк. 1-14; спр. 6354.

¹⁴⁴ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 4203. Арк. 6; спр. 4204. Арк. 2.

Офіційною датою створення «Просвіти» в Луцьку є 17 вересня 1918 року, саме в цей день луцький просвітянський осередок був зареєстрований у Житомирському Окружному Суді з назвою Товариство «Луцька Повітова Просвіта». Окружний Суд Луцька на той момент не діяв, оскільки не був відновлений після подій, пов'язаних із військовими діями та евакуацією.

Активний громадський діяч Волині, один із засновників луцької «Просвіти» І. Власовський так описав виникнення товариства: «...організаційні збори Товариства “Просвіта” відбулися приблизно в середині серпня 1918 року у будинку братської школи під головуванням учителя Ільченка. В складі перших просвітян Луцька переважало вчительство: П. Голубович, В. Федоренко, Р. Шкляр, Бартнева, Кульчицька та інші. Головною заслугою луцької “Просвіти” стала організація лекторських курсів з української мови та українства для урядовців державних установ в січні-лютому 1919 року»¹⁴⁵.

Вслід за луцькою «Просвітою» з'являються просвітянські осередки і в Луцькому повіті. Так, одним із перших таких осередків стала філія «Просвіти» в селі Романів. Відомо, що на початку січня 1921 року група романівців на чолі з місцевим учителем Назаром Гутовським звернулася із клопотанням до Луцької повітової «Просвіти»: «Бажаючи відкрити в с. Романів філію Луцької «Просвіти» з відділами культурно-просвітним та драматичним, ми, члени ініціативного гуртка, маємо честь просити Вас поклопотатися перед ким слід про дозвіл на відкриття філії та скликання перших загальних зборів. 1921 рік, 1 січня»¹⁴⁶.

Незважаючи на опір польських властей, 8 травня 1921 року відбулися перші установчі збори філії, за результатами голосування на яких головою організації було обрано З. Миронюка, його заступниками – Р. Ружанського,

¹⁴⁵ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. С. 7.

¹⁴⁶ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6.

С. Мельника. Тоді ж було обрано секретаря (ним став О. Гаврилюк) та скарбника (на цю посаду обрали Я. Щебета). Збори філії призначили і голову драматичної секції, ним став Д. Петриченко, а головою бібліотечної секції був обраний Н. Гутовський. Встановлені були розміри вступних і щомісячних членських внесків¹⁴⁷.

Як стверджує Ю. Сорока, дослідник романівської «Просвіти», від початку роботи «Просвіта» в Романові стала центром українського національно-культурного життя: організовувалися тематичні вечори з нагоди релігійних свят, урочисті академії до Шевченківських днів тощо. Найпопулярнішим у селі був самодіяльний театр¹⁴⁸.

У місті Дубно за ініціативою майже двох десятків дубнівчан, більшість із яких були місцевими вчителями, влітку 1918 року, було створено просвітянський гурток. Відомо, що учасники гуртка зібрали кошти для внеску за легалізацію просвітянського осередку, вони ж підшукали приміщення й обладнали його під канцелярію «Просвіти»¹⁴⁹.

Подібною була ситуація зі становленням «Просвіти» в містечку Здолбунів. Після кількох зборів жителів містечка та вояків УНА, які були дислоковані там, та їх спільного звернення до влади, у Здолбунові було зареєстровано товариство «Просвіта». Новостворена здолбунівська «Просвіта» одразу розгорнула активну діяльність: було організовано низку лекцій, кілька вистав та концертів, розпочато збір літератури для відкриття бібліотеки.

«Просвіту» у Володимирі заснував восени 1919 року Станіслав Полянський. Знаний громадський діяч О. Цинкаловський, який був безпосереднім учасником тих подій, у своїй книзі «Княжий город Володимир» так описав ці події: «...відкриття цієї важної культурно-освітньої організації

¹⁴⁷ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6–7.

¹⁴⁸ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920-х – на початку 1930-х років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2016. № 3 (328). С. 55.

¹⁴⁹ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Вид. фірма «Ліста», 1996. С. 32.

прийняли володимирчани з великим захопленням. Слідом за Володимиром починають відкриватись читальні “Просвіти” в повіті, по різних селах та містечках. У 1929 році у Володимирівському повіті діяло 74 просвітніх читалень»¹⁵⁰.

Серед архівних документів ми віднайшли список членів «Просвіти» у Володимирі, складений її керівником С. Полянським. Згідно зі списком, станом на 1924 рік, «Просвіта» Володимира нараховувала 65 осіб, серед них 50 чоловіків та 15 жінок. Найбільш активними просвіт'янами були С. Полянський та Х. Озерів, члени Ради місцевої «Просвіти». З-поміж активістів також названо Ніну та Арсена Річинських¹⁵¹. Аналіз архівних документів дає підстави для висновку про те, що у володимирській «Просвіті» активно працював майбутній відомий історик, археолог О. Цинкаловський¹⁵², М. Савич, І. Зубович, М. Вітовський, Ю. Бунда, Є. Комаревич, В. Березовський, О. Березовська, М. Панасевич, В. Крайц та інші¹⁵³.

Відомо, що «Просвіта» у Володимирі не мала сталого фінансування. Фінансові звіти філій володимирської «Просвіти» та касові книги свідчать про те, що кошти надходили від пожертв громадян. Так, наприклад, у фінансовому звіті філії товариства в селі Тишкевичі йдеться, що 1925 року в касі нараховувалося 38,5 злотих, із них було використано на потреби товариства 31,56 злотих. Кошти витрачали на найнеобхідніше: столи, крісла, книги, газети¹⁵⁴. Повітова «Просвіта» у Володимирі працювала та розвивалася головню на громадських засадах. Члени володимирської

¹⁵⁰ Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. С. 92–93.

¹⁵¹ ДАВО. Ф. 390. Оп. 1. Спр. 11. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924–1932 рр. Арк. 6.

¹⁵² Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20–30-х роках ХХ століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матер. ХХІХ Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: зб. наук. пр.* Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 223.

¹⁵³ ДАВО. Ф. 390. Оп. 1. Спр. 11. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924–1932 рр. Арк. 6.

¹⁵⁴ ДАВО. Ф. 390. Оп. 1. Спр. 23. Касова книга філії товариства в селі Тишкевича. Арк. 21.

«Просвіти» вносили свої кошти, щоб закупити чи видати літературу для читалень та бібліотек¹⁵⁵.

У спогадах дружини А. Річинського Ніни читаємо: «Створити “Просвіту” у Володимирі національно свідомі інтелігенція вирішила на початку 20-х років. Песимісти, а серед них священник Микола Широцький сказав, що з цього нічого не буде. Я і мені подібні вирішили зібрати молодь міста, зокрема інтелігенцію. На окраїні міста жив старий Краєвський в досить просторій хаті, займаючи одну половину. Ось для культурних цілей і вирішили ми використати другу частину його оселі... Прийшов і доктор Станіслав Полянський. В хаті зробили танці. В перерві я кажу: “Може, наступного разу кожний принесе зі своєї бібліотеки по одній-дві книжки та започаткуємо бібліотеку”. Наступного разу всі поприносили різні книги. І зараз пам’ятаю їх назви: “Мотря” Б. Лепкого, твори Шевченка, Лесі Українки, інші. Почали населенню ставити вистави. Я сама грала в “Назара Стодолі” Т. Шевченка. Розповсюджували лотереї, “танці по запрошенню”. Навіть польська влада до нас мала симпатію. Ми намагалися поширювати все наше, українське»¹⁵⁶. Однак проілюстроване бачення було радше ілюзією, адже, як показали подальші події, польська влада була далека від того, щоб симпатизувати «Просвітам».

Фактично, із перших днів приходу на Волинь польська адміністрація неприхильно ставилася до існування «Просвіт» та їхньої діяльності. Найрізноманітнішими утисками й заборонами польська влада гальмувала розвиток та діяльність українських національних організацій, відмовляючись реєструвати філії, закриваючи школи і бібліотеки, забороняючи вистави, виступи українських хорів¹⁵⁷. Та, незважаючи на всі заборони, в останній

¹⁵⁵ Кравчук О. Участь Арсена Річинського у роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 23. С. 15.

¹⁵⁶ Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 33.

¹⁵⁷ Тичина І. Особливості становлення просвітянського руху на Волині та виникнення перших «Просвіт». *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. Чис. 24. С. 50.

третині 20-х років ХХ століття «Просвіти» щільним гроном власних філій вкрили фактично всю Волинь¹⁵⁸. Тільки луцька «Просвіта», наприклад, у 1928 році налічувала понад сотню власних філій у містечках і селах повіту, у яких налічувалося майже три тисячі членів¹⁵⁹. Але вже невдовзі усі просвітянські осередки Волинського воєводства польська влада ліквідує.

Становлення просвітянського руху на Волині відбувалося в умовах Першої світової та Громадянської воєн й іноземної інтервенції. Політична нестабільність, господарська розруха, що панували у краї, ще більше загострили потребу волинян в утворенні національної організації. Саме такою організацією стає «Просвіта», яка поєднувала в собі не тільки культурно-освітні прагнення жителів краю, але й стала виразником національної ідеї та ідентичності.

Період 1916–1920 років, тобто роки Першої світової та Громадянської воєн, став періодом зародження і становлення волинських «Просвіт». Вагомою перешкодою на шляху їх подальшого розвитку й існування стала ізольованість окремих просвітянських осередків та відсутність єдиного об'єднавчого координаційного центру. Постійна зміна влади та законодавства призвели до правової неузгодженості, унеможливили налагодити єдину систему діяльності «Просвіт». Коли у квітні-липні 1919 року майже вся Волинь була окупована польськими військами, місцеве населення та просвітянські лідери сприйняли цей факт як тимчасовий, а тому не поспішали легалізувати «Просвіти» в нових політичних умовах, що пізніше польська влада використала для заборони діяльності волинських «Просвіт».

Лише тоді, коли владні структури Другої Речі Посполитої почали здійснювати тиск на «Просвіти», перешкоджаючи їхній діяльності та відмовляючись реєструвати їхні статuti, на порядку денному постало питання легалізації просвітянських осередків. І саме той факт, що переважна більшість

¹⁵⁸ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 84–85.

¹⁵⁹ Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/64, s. 101.

«Просвіт» не була легалізована одразу, послуговувал привідом для польської влади відмовитися від реєстрації статутних документів просвітянських осередків на Волині.

Головною вимогою з боку влади до волинських «Просвіт» стало складення статутних документів польською мовою та вбачання у них начальником Волинської Округи (пізніше – волинським воєводою) доцільності на існування. Тому далеко не всім просвітянським осередкам, попри значні зусилля, вдалося добитися реєстрації власних статутів. Так, 8 березня 1920 року польська влада зареєструвала статут «Просвіти» в Луцьку¹⁶⁰, 10 квітня – у Рівному, 7 травня того ж року отримала реєстрацію статутних документів кременецька «Просвіта», відтак було зареєстровано статут «Просвіти» Острога¹⁶¹. 14 червня 1920 року було зареєстровано статут «Просвіти» в Ковелі, а наприкінці того ж року польська влада зареєструвала і «Просвіту» міста Володимира. Усі офіційно зареєстровані «Просвіти» розпочали відкривати власні філії в селах і містечках своїх повітів, однак навіть на відкриття філій необхідний був дозвіл польської влади.

Отже, створення перших «Просвіт» на Волині та розширення їхньої діяльності припадає на складний у політичному й економічному вимірі історичний період – завершення Першої світової війни та подальші національно-визвольні змагання. Зміни, пов'язані з державними кордонами та входженням Волині до складу Другої Речі Посполитої, визначили умови розвитку і діяльності волинських «Просвіт», які польська влада розглядала як певну загрозу державницьким цілям Польщі, адже, на противагу польській державній політиці асиміляції, вони пропагували українську мову і культуру, національне шкільництво та українську державницьку ідею. Саме тому польська влада ступила на шлях утисків та переслідувань, а згодом і ліквідації волинських «Просвіт».

¹⁶⁰ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 74–75.

¹⁶¹ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Вид. фірма «Ліста», 1996. С. 33.

На відміну від сусідньої Галичини, на Волині «Просвіта» не мала єдиного об'єднувачого центру, у містах і селах виникали окремі просвітянські осередки, часто не пов'язані між собою, із власними статутами. Відсутність єдиного об'єднувачого центру вкрай негативно позначилася на умовах діяльності волинських «Просвіт», їхню розрізненість влада використовувала в наступі на просвітянський рух у Волинському воєводстві. Відмовляючись реєструвати статuti цих культурно-освітніх громадських об'єднань, польська влада в такий спосіб перешкоджала діяльності волинських «Просвіт» й унеможлиблювала їх існування.

Незважаючи на буремні роки війни, потрапляння під сферу впливу польської влади та утиски й заборони, які вона чинила, «Просвіти» у Волинському воєводстві у 20-х роках ХХ століття активно діяли і відігравали у краї надзвичайно важливу роль у житті українців, згуртувавши навколо себе найбільш свідомих й освічених людей, несучи в народні маси освіту, культуру, примножуючи традиції, стаючи на охороні української Православної церкви.

2.2. Особливості функціонування волинських «Просвіт» в Другій Речі Посполитій

Як уже йшлося вище, впродовж квітня-липня 1919 року майже вся територія Західної Волині була окупована польськими військами й увійшла до складу Польщі, у краї утверджується польська адміністрація, а з лютого 1921 року постає нова адміністративна одиниця – Волинське воєводство із центром у Луцьку. Офіційною датою утворення воєводства є 19 лютого 1921 року, постало воно на основі Волинської округи й охоплювало терени семи колишніх західних повітів УНР (що відповідали повітам колишньої Волинської губернії Російської імперії). Найбільшими містами новоутвореного воєводства були: Рівне, Луцьк, Ковель, Володимир,

Кременець, Острог, Дубно та Здолбунів. Серед населення більшість становили українці.

Не секрет, що національні питання у Другій Речі Посполитій були одними з найважливіших і водночас найбільш складних внутрішніх проблем. Головна лінія національної політики польських урядів, у міжвоєнний період, передбачала творення мононаціональної держави. Тому у внутрішній політиці Польщі були яскраво виражені два головні аспекти: по-перше, намагання мінімізувати строкатість населення з погляду лінгвістики; по-друге, намагання піддати асиміляції національні меншини. Така політика була зумовлена тим, що польський політикум сприймав поліетнічність як пряму загрозу національному суверенітету, оскільки переважна більшість польського уряду була переконана, що незалежна Польська держава має шанси на існування лише за умови держави суто польського народу¹⁶².

Ті ж етнічні групи, котрі, на думку польських владців, могли становити загрозу внутрішній безпеці і цілісності Польської держави, піддавалися найжорстокішим заходам асиміляції, і якраз українці, разом із литовцями й білорусами, вважалися найбільш небезпечними для мононаціональної держави. На думку рівненського політолога М. Гона, з-поміж найпоширеніших заходів асиміляції були: фальсифікування історичної минувшини, викривлення даних про етнічний склад новоприєднаних територій, а досить часто і насильство¹⁶³.

Досліджувати діяльність волинських «Просвіт» без урахування особливостей національної політики Другої Речі Посполитої було б неправильно, адже становлення та розвиток просвітянського руху на Волині припадає саме на період утвердження в краї польських владних інституцій. До того ж саме проти польської державної політики асиміляції, яку провадили ці інституції, була спрямована великою мірою діяльність просвітянських

¹⁶² Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 2017. С. 305.

¹⁶³ Гон М. М. Формування політичної нації в Польській Республіці (1918–1939). URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/07/gon.htm> (дата звернення: 11.09.2019).

осередків Волинського воєводства, адже в такий спосіб «Просвіти» намагалися протидіяти польській асиміляційній політиці.

Уже зі самого початку діяльності просвітянських організацій на Волині польська адміністрація поставилася до «Просвіт» з пересторогою, чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовлялася реєструвати статuti, накладала заборони на певні види діяльності¹⁶⁴, наприклад, на проведення театральних вистав та концертів, діяльність бібліотек, розвиток шкільництва при «Просвітах» тощо.

Показовою в цьому сенсі є історія вже згадуваної вище мацеївської «Просвіти», що першою виникла на Волині. Як ми зазначали, невдовзі після створення «Просвіта» в Мацеєві припинила свою діяльність, але вже одразу по завершенні війни тамтешня інтелігенція робить спробу відновити діяльність місцевої «Просвіти»¹⁶⁵.

Так, на початку 1920-х років активна частина мацеївської інтелігенції систематично намагалася отримати дозвіл від польської влади, до складу якої за умовами Ризького договору 1921 року увійшли західноукраїнські землі (адміністративно – Волинське воєводство), для відновлення праці свого осередку «Просвіти»¹⁶⁶. Через труднощі з відновленням «Просвіти» частина мацеївців, зокрема П. Ваврищук, К. Виноградський, Л. Сохарська, С. Красновольський, І. Пацовська, Г. Садовий, Я. Рудницький, О. Сідорська, Л. Галащак, звернулись до ковельської «Просвіти» (була заснована за рік до того, 14 червня 1920 року¹⁶⁷) з проханням про надання допомоги у відкритті просвітянської філії в Мацеєві¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 83–86.

¹⁶⁵ Тичина І. Особливості становлення просвітянського руху на Волині та виникнення перших «Просвіт». *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. Чис. 24. С. 49.

¹⁶⁶ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-мистецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 116.

¹⁶⁷ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁶⁸ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5.

Із записів у «Журналі реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції Товариства “Просвіта” в м. Ковелі» можемо зробити висновок, що у справі відновлення мацеївської філії докладалося чимало зусиль у період 1920–1925 років. Так, у 1920–1922 роках із Канцелярії повітового просвітянського осередку було відправлено кілька звернень, адресованих Ковельському повітовому староству, із проханням відновити роботу філії «Просвіти» в містечку Мацеєві.

Вже у квітні 1923 року вдалося провести збори і відновити осередок товариства «Просвіти» в Мацеєві, про що свідчать переслані в Канцелярію Ковельської повітової «Просвіти» протоколи першого засідання Ради філії та Загальних зборів¹⁶⁹. Ковельське староство у відповідь на звернення надіслало повітовій «Просвіті» кілька повідомлень з вимогами припинити роботу мацеївського просвітянського осередку, закрити його, адже «відкрита філія товариства не приймається під увагу»¹⁷⁰ та не може провадити свою діяльність, оскільки не має зареєстрованого статуту¹⁷¹.

Відомо, що про відкриття філії «Просвіти» в Мацеєві турбувався і Микола Косач – молодший брат Лесі Українки. Оскільки М. Косач був одним з активістів ковельської «Просвіти», саме він узявся обстоювати інтереси просвітян Мацеєва¹⁷², неодноразово звертаючись до повітового старости з проханням про дозвіл на відновлення роботи «Просвіти» в містечку, намагався надавати допомогу мацеївцям і у вирішенні приватних справ, що засвідчують архівні документи¹⁷³. М. Косачу вдалося створити при філії «Просвіти» в Мацеєві велику бібліотеку, яку поповнив книжками із власних зібрань,

¹⁶⁹ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 29 зв.

¹⁷⁰ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 30–31 зв.

¹⁷¹ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 84–85.

¹⁷² Стрільчук В., Стрільчук Т. Просвітницька діяльність родини Косачів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 107–109.

¹⁷³ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15.

зокрема передав оригінальні видання творів своєї сестри Лесі Українки, передплачував для бібліотеки тогочасні періодичні видання¹⁷⁴.

19 жовтня 1924 року в листі до Ради Ковельського повітового товариства «Просвіта» мешканці Мацеєва писали: «При філії товариства “Просвіта” у Мацейові була читальня, котра з закриттям філії була опечатана і зараз знаходиться під печаткою поліції, будучи брак книжок до читання, ласкаво просимо Раду товариства “Просвіта” у Ковлі, своїми стараннями відкрити у Мацеєві читальню товариства “Просвіта”, котра могла б задовольнити потреби громадянства в користуванні книжками такої читальні»¹⁷⁵.

Попри протидію польських властей мацеївські просвітяни не полишали спроб отримати від останньої дозвіл на офіційну діяльність «Просвіти». Зокрема, 24 жовтня 1924 року мацеївці вкотре звернулися до ковельської «Просвіти» з листом-проханням вжити «заходи об откритті закритої читальні в м. Матіїві»¹⁷⁶.

14 червня 1925 року повітова «Просвіта» отримала іще один лист від жителів Мацеєва, де наголошувалося, що вкрай важливо, аби повітове товариство вжило відповідні заходи перед владою задля «легітимізації читальні Ковельського товариства “Просвіта” у Мацеїві». Під документом стояв підпис 21 особи¹⁷⁷.

І нарешті, 23 жовтня 1925 року, після низки звернень, Ковельське староство надало дозвіл на проведення в Мацеєві Загальних Зборів просвітян, що були призначені на 25 жовтня¹⁷⁸. На цих зборах було відкрито «Бібліотеку-Читальню Ковельського Товариства “Просвіта” імені Лесі Українки у

¹⁷⁴ Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-митецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 117.

¹⁷⁵ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 1.

¹⁷⁶ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39.

¹⁷⁷ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 14.

¹⁷⁸ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 17.

м. Матіїві» та шляхом таємного голосування проведено вибори Ради правління мацеївського просвітянського осередку. За результатами голосування до складу Ради увійшли: Стах Красновольський, який при голосуванні набрав 25 голосів, Ксенофонт Виноградський – отримав 24 голоси, за Теодозію Солодуху віддали 22 голоси, Поліксентій Садошук і Яків Рудницький набрали по 15 голосів. Збори постановили, що «оскільки серед вибраних одержав більшість голосів С. Красновольський – 25, то рахується головою бібліотеки-читальні, а решта вибраних поділяють між собою заступника голови, секретаря, скарбника і бібліотекаря»¹⁷⁹.

Уже 8 листопада того ж року Рада Мацеївської бібліотеки-читальні інформувала ковельську «Просвіту» про те, що за результатами Загальних Зборів головою мацеївської «Просвіти» було обрано С. Красновольського, а його першим заступником – К. Виноградського, скарбником було призначено Я. Рудницького, секретарем – П. Садошука, а бібліотекарем – Т. Солодуху¹⁸⁰.

Відновити в Мацеєві окрему «Просвіту» не вдалося: Мацеївська просвітянська бібліотека-читальня за статусом була визначена як Секція повітової ковельської «Просвіти», що мала ім'я Лесі Українки. Бібліотека-читальня в Мацеєві, як й інші філії читалень ковельської «Просвіти», підпорядковувалась бібліотечній секції повітового осередку товариства. Особливістю бібліотеки ковельської «Просвіти» було те, що вона діяла на основі окремого статуту від 1925 року¹⁸¹. Як засвідчують архівні документи, Ковельська повітова «Просвіта» імені Лесі Українки доручила Раді правління бібліотеки-читальні в Мацеєві організувати також ще й літературно-мистецьку, хорову і шкільно-лекційну секції¹⁸².

У статуті було чітко визначено головні завдання, що їх ставила перед собою Ковельська просвітянська бібліотечна секція (статут поширювався і на

¹⁷⁹ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 20.

¹⁸⁰ ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 25.

¹⁸¹ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–1 зв.

¹⁸² ДАВО. Ф. 389. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 20.

її філії), серед них: «поширення серед населення Ковельського повіту україномовної літератури та взагалі українського друкованого слова; ознайомлення просвітян і місцевих жителів із особливостями роботи та значенням просвітянських бібліотек-читалень; внесення до Ради “Просвіти” проєктів та планів відкриття просвітянських бібліотек і читалень у Ковельському повіті та активізація роботи задля постійного збільшення їхньої чисельності; допомога бібліотекам-читальням при просвітянських Гуртках у повітових містечках і селах; збирання різного роду краєзнавчих матеріалів»¹⁸³.

Досить складно дати однозначну оцінку національній політиці польського політикуму на початковому етапі існування Другої Речі Посполитої, оскільки, з одного боку, робилися спроби інтегрувати меншини і зміцнити унітарність держави, а з іншого – влада вимушена була приборкувати самостійницькі прагнення етнічних груп, котрі компактно проживали в окремих регіонах. Ідеться передусім про українців, литовців, білорусів і німців. Така політика призводила до гальмування інтеграційних процесів у Другій Речі Посполитій та вносила відчутну дестабілізацію в суспільство¹⁸⁴.

Як відомо, у міжвоєнній Польщі проблемами, пов'язаними з національними меншинами, опікувалося Міністерство внутрішніх справ та утворений при ньому спеціальний національний відділ. Долучалися до вирішення національних питань також Міністерство віросповідань і народної освіти, Міністерства закордонних та військових справ, а також, щоправда, меншою мірою, Міністерства юстиції, аграрних реформ і фінансів. Рішення міністерств запроваджували в життя на місцях очільники воєводств та староств. Поряд з органами державної адміністрації діяли також дорадчі установи, які випрацьовували для уряду можливі варіанти для розв'язання

¹⁸³ ДАВО. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

¹⁸⁴ Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років ХХ ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. № 5–6. С. 284.

актуальних національних проблем. Наукове обґрунтування цієї політики здійснював Інститут досліджень національних справ¹⁸⁵.

Уже на середину 30-х років ХХ століття з ініціативи Ради міністрів Польської держави, 1935 року, було створено Комітет із національних справ, на який покладалися завдання підготовки пропозицій для уряду щодо ведення національної політики, а також він здійснював координацію політики стосовно національних меншин¹⁸⁶.

Знаний польський історик А. Хойновський у польській політиці міжвоєнного періоду щодо національних меншин виокремлює три періоди, зокрема: перший період – 1919–1926 роки, для якого характерна неузгодженість правових засад у розв’язанні національних проблем та, як наслідок, політична нестабільність; другий період – 1926–1935 роки, коли фактично вся польська національна політика здійснювалася під гаслами «державної асиміляції»; третій період – з 1935-го до осені 1939 року, характеризується намаганнями влади запровадити в життя політику «державної асиміляції» за посередництвом «зміцнення польськості на східних кресах держави»¹⁸⁷.

Волинські «Просвіти» стали тими національними осередками, які спрямовували свою діяльність на протидію польській політиці асиміляції, розвиваючи українське шкільництво, національний театр та музичне мистецтво, підтримуючи національні традиції й поширюючи українські видання у краї. Одним із важливих напрямів протидії польській державній асиміляції стала боротьба за українську національну церкву на Волині¹⁸⁸. Звісно, що така позиція волинських «Просвіт», які, як уже зазначалося

¹⁸⁵ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* Львів, 2017. С. 305.

¹⁸⁶ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939*. Lublin: Wyd-wo Unswersytetu Marii Curi-Skłodowskiej, 1979. S. 264.

¹⁸⁷ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939* / A. Chojnowski. Lublin: Wyd-wo Unswersytetu Marii Curi-Skłodowskiej, 1979. S. 5–6, 27.

¹⁸⁸ Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 89–90.

вище, не мали єдиної централізованої структури, неоднозначно сприймалася польською владою. Остання вбачала у діяльності «Просвіт» на Волині безпосередню загрозу польським національним інтересам, а тому почала переслідувати національно-культурні осередки волинян¹⁸⁹.

Через економічні негаразди в країні та загострення націоналістичних настроїв у суспільстві Польська держава не спромоглася задовольнити навіть найменші етнічні групи у їхніх вимогах. Як наслідок, національні антагонізми виявились одним із головних чинників внутрішніх конфліктів у країні¹⁹⁰.

Роль етнічних груп в економічному й політичному житті міжвоєнної Польщі, як і їхня чисельність, стала головним аспектом політики правлячого табору, а курс цієї політики визначався головно баченням політичних сил, що перебували при владі. Національна політика у Другій Речі Посполитій формувалася на основі двох базових політичних концепцій: першу з них представляла Національно-демократична партія, а другу – Ю. Пілсудський та його політичне оточення¹⁹¹. Заради справедливості треба визнати, що існувало і третє бачення (що культивувалося в середовищі деяких політичних партій), котре зводилося до надання національним меншинам територіальної й культурної автономії¹⁹², однак такі пропозиції не мали підтримки ані серед польського політикуму, ані в суспільстві.

В основу програми ендеків щодо національних меншин лягли здебільшого погляди Р. Дмовського та Я. Поплавського. На переконання останніх, саме польський народ мав би вирішувати національні питання,

¹⁸⁹ Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1971. S. 211; Olszański T. *Historia Ukrainy XX wieku*. Warszawa, 1999. S. 131.

¹⁹⁰ Тичина І. Політичні умови діяльності осередків товариства «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. пр.* Луцьк: Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 214.

¹⁹¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 297–299.

¹⁹² Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 2017. С. 306.

оскільки і був причиною та джерелом господарських надбань краю, а відтак і беззаперечним спадкоємцем усіх етнокультурних цінностей. У їхньому баченні польської національної політики виключно польська мова повинна була бути державною мовою, а єдиною державною школою могла бути школа з польською мовою навчання. Національні ж школи мали право на існування суто за кошти національних меншин.

У програмних документах ендеків йшлося про те, що за умови повної лояльності національних меншин до Польської держави буде надано державну гарантію рівноправ'я громадян. Політики й теоретики з табору ендеків у різні способи намагалися позбавити прав вільного національного та культурного розвитку непольські народи, здійснюючи колонізацію українців і білорусів, ізолювавши євреїв від поляків, послаблюючи економічні і політичні позиції німецької меншини¹⁹³.

Симпатика Ю. Пілсудського, натомість, схилилися до федеративної концепції, у витоках якої лежав «ягеллонський міф». Вони були переконані, що відродження давньої Речі Посполитої можливе при створенні федеративного устрою, а також за умов забезпечення національним меншинам максимально сприятливих умов для національно-культурного розвитку та економічного зростання. Вагоме місце в широкій федеративній програмі посідала концепція прометеїзму, яка обґрунтовувала необхідність переконати національні меншини в перевагах мирного співжиття з Польською державою¹⁹⁴.

Табір Пілсудського, на відміну від позиції ендеків, запропонував ідею об'єднання всього непольського населення з державою, забезпечуючи національним меншинам необхідні умови для економічно, національного та культурного розвитку. Йшлося насамперед про білорусів та українців,

¹⁹³ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 307.

¹⁹⁴ Стрільчук Л. Україна у прометеїстській концепції Юзефа Пілсудського. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. . Чис. 24. С. 173.

оскільки саме в них вбачали ризики прояву прагнень до об'єднання з радянськими республіками¹⁹⁵.

У своїй східній політиці Ю. Пілсудський на той час пробує реалізовувати ідею федералізму, яка зводилася фактично до вирішення подвійного завдання максимального «послаблення Росії, що загрожувала незалежності польської держави та залучення втілення згаданої мети й народів, котрі поряд із польським народом відчували загрозу з боку російського імперіалізму»¹⁹⁶. Очільник Польської держави вбачав чіткі пріоритети у східному напрямку, розраховуючи розділити більшовицьку Росію за «національними швами, що мало призвести не лише до занепаду останньої, але й до утворення блоку союзних Польщі держав на території між Балтійським і Чорним морями»¹⁹⁷.

Одним із перших офіційних документів, що уможливив реалізацію на практиці федералістської моделі, став меморандум, який опублікували 4 жовтня 1919 року. Цей документ було витворено в політичному таборі «Стронніцтва польської демократичної політики», котра виступала з палкою підтримкою Ю. Пілсудського. Тогочасний прем'єр Є. Морачевський та очолюваний ним уряд поклали в основу своєї політики згаданий документ¹⁹⁸. Зокрема, в меморіалі було чітко сформульовано тезу «відбудови давньої історичної Польщі на принципах сучасного федералізму в формі унії Польщі, Литви, Білорусі й України»¹⁹⁹. Програма-мінімум у реалізованій федералістській концепції передбачала інкорпорацію до складу Другої Речі

¹⁹⁵ Papierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 47–48.

¹⁹⁶ Pilsudski J. Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1939. S. 158.

¹⁹⁷ Ibid. S. 173.

¹⁹⁸ Стрільчук Л. Від прометеїзму до стратегічного партнерства: польські зовнішньополітичні концепції щодо України. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 326–327.

¹⁹⁹ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. С. 448.

Посполитої і західнобілоруських земель, і теренів Західної України, зокрема й Волинських земель до межі рік Стир або Случ²⁰⁰.

На переконання українського історика В. Комара, саме Ю. Пілсудський був автором і творцем федеративної ідеї. Глава Польської держави усвідомлював, що у відродженій Польщі необхідно встановити устрій, котрий був би прийнятним для народів, які увіллються в її склад, і саме через це найбільш привабливою формою державного устрою видавався федералізм. Члени політичного табору Ю. Пілсудського та їхні симпатички, що належали до «бельведерського табору», протиставлялися Р. Дмовському, який був значною політичною постаттю тогочасної Польщі, декларували співпрацю із сусідами на східних кордонах Польщі²⁰¹. Для самого ж Ю. Пілсудського федерація, на думку волинської дослідниці Л. Стрільчук, була вторинною, коли порівняти зі сподіванням утворення низки окремих незалежних держав на теренах, що пролягали від Чорного моря аж до Фінляндії²⁰².

Обидва політичні табори, і прихильники Ю. Пілсудського, і ендеки, очолювані Р. Дмовським, симпатизували ідеї трактування національних меншин у різних регіонах Другої Речі Посполитої по-різному і клали її в основу локальної політики, яка містила чимало чинників. Дослідник політики прометеїзму В. Комар стверджує: «...ця політика характеризувалася врахуванням принципів: індивідуалізації, що потребувала окремих політичних розглядів до кожної національної меншини; регіоналізації, зі застосуванням відмінних методів національної політики в різних історико-етнічних областях; селективності, яка визначалася зовнішньополітичною ситуацією у Європі; специфічними національно-суспільними ознаками етнічних груп, різноманітними регіональними, мовними, соціально-економічними, релігійними та іншими особливостями цих меншин, рівнем розвитку їхньої

²⁰⁰ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 74–75.

²⁰¹ Там само. С. 75.

²⁰² Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин. Луцьк: Терези, 2020. С. 49–50.

національної свідомості, чисельністю, територіальним розселенням, соціальною структурою, релігією, сепаратистськими настроями чи лояльністю до держави»²⁰³.

Конфлікти поміж польською владою та національними меншинами мали різний характер, зокрема, і українці, і білоруси виступали за національне визволення, німці ж намагалися зберегти для себе привілеї в економічному й політичному становищі в тих регіонах, де вони компактно проживали, а конфлікт євреїв із польською владою зводився до економічної, психологічної та культурної сфер. Разом із цим виникали національні конфлікти, фактично в умовах суспільного протистояння головно на східних землях Польщі, де влада, стоячи на сторожі інтересів польських землевласників, усілякими способами намагалася гальмувати аграрну реформу.

Варто зауважити, що бачення курсу національної політики в Польській державі досліджуваного періоду змінювалося неодноразово. На листопад 1922 року, під час виборів до сенату і сейму, питання національної політики відсунулися на другий план, оскільки головна увага зосереджувалася на веденні воєнних дій та подоланні їхніх економічних наслідків. Тому питання, пов'язані з національними меншинами, розглядалися на той момент виключно із врахуванням їх впливу на формування кордонів²⁰⁴.

У 1923 році у Другій Речі Посполитій до влади приходять уряд генерала В. Сікорського, після чого відбувається корекція державної національної політики. Новий уряд задекларував власну позицію в питаннях національних меншин двома законодавчими актами. Перший із них уряд підтримав уже 26 березня 1923 року, і в ньому містився проєкт звернення до населення «східних кресів», у якому В. Сікорський заявляв про готовність влади стояти на сторожі прав національних меншин, які їм гарантувала Конституція 1921 року, надаючи меншинам Польщі широкі можливості різнобічного

²⁰³ Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 2001. № 5. С. 122.

²⁰⁴ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. К.: ПІЕНД, 2008. С. 310.

культурно-освітнього й економічного розвитку, декларував готовність здолати всі бар'єри для дотримання національної ідентичності в питаннях віровизнання й освіти; дотримання інтересів білорусів та українців у процесі здійснення аграрної реформи²⁰⁵.

Другий же акт був таємним. По суті, він являв собою реферат польського прем'єра, у якому викладалися міркування щодо бачення політики уряду на «східних кресах». Цей документ було подано на обговорення Політичним комітетом Ради міністрів Другої Речі Посполитої 7 квітня 1923 року та розіслано в усі воєводства, у яких на порядку денному гостро стояло національне питання. На основі цього документа ухвалили визначальні директиви польської національної політики, які в наступні роки без особливих корекцій реалізувалися на практиці. Фактично, документ став першим офіційним постулатом «державної асиміляції», адже містив риторичку, близьку для польських соціалістів, прихильників Пілсудського та консерваторів²⁰⁶.

Усвідомлюючи цінність східних регіонів Другої Речі Посполитої та важливість їх ролі для економічного розвитку держави, В. Сікорський вніс та обґрунтував концепцію, що передбачала стабілізацію міжнаціональних відносин на «східних кресах» задля здобуття симпатії населення цього регіону для тривкого об'єднання їх із Польщею. Однак про надання автономії східним теренам не йшлося, оскільки для тогочасної польської політичної еліти однією з найважливіших проблем і надалі була зовнішня безпека Польщі, а тому розмови про надання автономії вважалися не на часі. У документі зазначалося: «надання ширших конституційних свобод буде розглянуте урядом у відповідний час», порушувалося також земельне питання, йшлося, зокрема, про наділення землею військових поселенців, і зауважувалося, що непольські

²⁰⁵ Тичина І. Політичні умови діяльності осередків товариства «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. пр.* Луцьк: Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 213–214.

²⁰⁶ Терлюк І. Я. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліга-Прес, 2007. С. 39, 63–65.

освітні заклади своєю діяльністю не можуть перешкоджати розвитку польського шкільництва²⁰⁷.

Демонструючи в такий спосіб прихильність уряду до національних меншин, генерал В. Сікорський намагався послабити блок непольського населення, розпалюючи внутрішні конфлікти. Суть цієї політики полягала в тому, що уряд оточував опікою і матеріально підтримував ті з угруповань, які прихильно ставилися до налагодження з польською владою порозуміння та ізолював ці угруповання від національних опозиційних сил²⁰⁸.

Задля збільшення впливу римо-католицької церкви на «східних кресах» уряд В. Сікорського планував розділити Львівське архієпископство на три єпархії: Станіславську, Тернопільську та, власне, Львівську. Такий поділ забезпечив би більш пильний нагляд за, так званими, «латинниками». Передбачалося, що такі зміни активізували б поширення польськості на «східних кресах»²⁰⁹.

Тогочасний польський політикун дійшов загальної думки, що задля реалізації концепції регіоналізацій, що висунув В. Сікорський, потрібно використовувати всі культурні, релігійні і соціальні відмінності населення східних регіонів, а також історично складені політичні традиції тих держав, до складу яких входили ці території в попередні періоди. Відомо, що саме авторству В. Сікорського належить політична концепція щодо Волині, до котрої пізніше схилилися й інші політики Другої Речі Посполитої, наприклад, Г. Юзевський. На переконання В. Сікорського, «зруйнована Першою світовою та польсько-російською війнами Волинь насамперед висуватиме вимоги економічні, а не національні чи культурні. Тому за його рекомендаціями польські гілки влади робили усі можливі заходи, що спричиняло недовір'я волинян до галичан з одного боку та ігнорування галичанами волинян з

²⁰⁷ Symyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1999. Oświata I szkolnictwo*. Wrocław: Krynica, 1996. S. 34.

²⁰⁸ Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 2017. С. 313.

²⁰⁹ Красівський О. *Українсько-польські взаємини в 1917–1923 pp.* К.: ІПІЕНД, 2008. С. 263–265.

іншого. Також методом релігійної ревіндикації уряди намагалися сформувати в місцевого населення польську національну свідомість»²¹⁰.

Окрім того, було ухвалено низку урядових рішень, які пришвидшували вирішення питань зі скасування власності на землю та промисловість німецької меншини. Загалом політична програма генерала В. Сікорського охоплювала низку актуальних проблем, таких як: економічна інтеграція східних територій, стабілізація економічної ситуації й асиміляція всього населення непольської національності. Однак через нестабільність уряду, склад якого часто змінювався, та несприятливі політичні умови на практиці так і не вдалося реалізувати цей проєкт. Втілення його в життя продовжили згодом політичні наступники²¹¹.

Певні зміни в політиці щодо вирішення питань непольського населення відбулися у травні 1923 року після приходу до влади коаліційного уряду на чолі з В. Вітосом, який великою мірою сформувався з ендеків та представників ПСЛ «Пяст»²¹², наслідком чого став перехід уряду на націоналістичні позиції. Було розпочато реалізацію інкорпоративної концепції націонал-демократів, зміст якої полягав у реалізації ідей будівництва мононаціональної держави, з однією державною мовою і єдиною школою. Відповідно до цієї концепції стосовно тих меншин, які не пов'язували себе з польською культурою або ж, на думку польської влади, потрапили під вплив зовнішніх політичних сил, застосовувалися різноманітні обмеження прав. Отже, держава заохочувала все непольське населення до вияву лояльності до неї, щоб досягнути громадянського рівноправ'я.

Помітною політичною подією стало підписання 17 травня 1923 року Лянцкоронського пакту поміж представниками ПСЛ «Пяст» та ендеками

²¹⁰ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. S. 25–26.

²¹¹ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 314.

²¹² Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 314.

(назва документа походить від назви маєтку, у якому відбулось підписання). Пактом передбачалося утворення коаліційного уряду двома політичними силами для проведення політики, що ґрунтувалася б на засадах національної демократії. Передбачалася також нормалізація відносин зі Союзом РСР, послаблення впливів та авторитету в армії Ю. Пілсудського, планувалося істотно обмежити соціальні програми, провести курс на полонізацію національних меншин Польщі, найперше слов'янських²¹³.

Пакт підписаний у Лянцкороні істотно обмежував права національних меншин у різних сферах, наприклад, в освітній, економічній та правовій, і посилював позиції поляків, як титульної нації, у всіх сферах суспільно-державного життя, а також зміцнював вплив Католицької церкви. Водночас влада всіма можливими методами сприяла збільшенню переваги поляків в органах місцевого самоврядування, особливо на східних теренах країни, не заперечувала проти репресивної політики місцевих адміністрацій, скерованої супроти культурно-освітніх осередків та економічних об'єднань національних меншин, здійснення колонізаційної політики задля поширення польськості на східних теренах Другої Речі Посполитої та проведення аграрної реформи. Запроваджувалися і зведені суди на тих територіях, які до війни входили до складу Російської імперії, обмежувався розвиток німецькомовного шкільництва. Часто прийняті польською владою рішення характеризувалися крайньою радикальністю стосовно національних меншин, що проявлялося, наприклад, у забороні державним установам вживати такі терміни, як «українець», «українська національність», вони мали замінити їх на терміни «руський», «русин», «русинський» тощо; вчительські семінарії переформатовували на утраквістичні (двомовні)²¹⁴.

²¹³ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. С. 465–466.

²¹⁴ Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 21–22 листоп. 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 174.

Однак тональність національної політики польської влади, що великою мірою задавалася ендеками, тільки загострювала національні суперечності і поглиблювала суспільно-економічну кризу в країні. Революційні настрої в середовищі етнічних груп загострювалися, що вело до розгортання протестів, місцеві державні адміністрації слабшали й занепадали, ширилася анархія, і на Волині ці явища проявилися найгостріше²¹⁵.

19 грудня 1923 року до влади у Другій Речі Посполитій приходять уряд В. Грабського, який у своїй національній політиці спирався на висновки, зроблені Комісією експертів (до її складу увійшли Є. Старчевський, С. Кашніц та Г. Лоевенгеж), Комісією чотирьох і Секцією Політичного комітету Ради міністрів з проблем східних воєводств та національних меншин, що мала проєктувати й узгоджувати конкретні ухвали та розпорядження²¹⁶.

В. Грабський та його уряд розпочали активно реалізовувати національну політику. Головним завданням Польської держави стосовно «східних кресів» визначалася нормалізація ситуації і забезпечення безпечних умов для співіснування різних національних груп Польської держави. Через це урядовці зосередилися на забезпеченні інтегральності держави за посередництвом незначних поступок непольським національностям, які були вимушеними кроками через невдалі спроби розв'язання проблем (послугуючись поліцейсько-військовими засобами), пов'язаних з національними меншинами, насамперед це стосувалося українців та білорусів, у середовищі яких наростали антипольські, революційні настрої, зароджувалися партизанські рухи, що стало наслідком зловживань і репресій з боку польської влади та відчутного погіршення економічної ситуації регіону²¹⁷.

²¹⁵ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. S. 87–88.

²¹⁶ Symyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1999*. Oświata I szkolnictwo. Wrocław: Krynica, 1996. S. 34.

²¹⁷ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 316.

Та навіть попри ці поступки, польський уряд бачив вирішення питання національних меншин в асиміляційній політиці, що чітко прослідковується від 31 липня 1924 року, з моменту ухвалення сеймом низки законопроектів, які надавали гарантії переваги для польської мови як державної, однак паралельно із цим визнали часткові мовні права національних меншин (ідеться передусім про реалізацію проекту з утраквістичними школами²¹⁸ та перегляд усталених націоналістичних позицій правих сил, які не бажали визнавати існування українського і білоруського народів та підтримували ідею мононаціональної держави). А втім, ці поступки повністю розв'язати проблеми національних меншин, зокрема українців, так і не змогли. Головною причиною цього стало те, що чинні закони про мову врядування й організацію шкільництва втілювалися в життя однобоко і виступали радше інструментом полонізації. Внаслідок впровадження у шкільництві утраквізму і паралельного обмеження мовних свобод виникав ще сильніший спротив непольських народів²¹⁹.

Відтак уряд Польщі вдався до придушення національних прагнень представників непольської національності, яке висловлювало невдоволення національною політикою держави. Здійснювалися заходи, спрямовані на зміцнення польської державності на східних теренах. Задля цього було зорганізовано Корпус охорони прикордоння, котрий із часом міг би протистояти інфільтрації, однак це не розв'язало проблеми внутрішніх заворушень. Тому збільшувалася участь та присутність військовиків у місцевих адміністраціях, запроваджувалося одноосібне управління антипартизанською акцією, збільшувалася кількість осадників на Волині, здійснювалися спроби обмеження політичного впливу непольського населення через значне скорочення кількості секретаріатів та представництв парламентських клубів національних меншин²²⁰.

²¹⁸ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. S. 98–102.

²¹⁹ Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 2017. С. 316.

²²⁰ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 316–317.

Згодом, після перелічених вище заходів, В. Грабський зрозумів, що розв'язання проблем, пов'язаних із національними меншинами, за силовим сценарієм неможливе, саме через це уряд вирішив піти на незначні поступки. Серед таких, до прикладу, була підтримка впровадження автокефалії та призупинення, згідно зі спеціальною ухвалою від 24 травня 1924 року, ревіндикації святинь. Як відомо, саме остання проблема була каменем постійних конфліктів поміж католиками, православними і державою²²¹. Проте, як показала історія, гармонізації відносин із Православною церквою так і не відбулося.

Польський уряд ухвалив курс на реалізацію угодовських тенденцій в українському політикумі, що в підсумку привело до посилення польських державних позицій у східних воєводствах. Урядовці стояли на переконанні, що самоврядування у воєводствах потрібно було одночасно запроваджувати на всій території Польщі, не виокремлюючи «східні креси» як відмінну територію. Поміж іншим, вирішити питання щодо створення українського вищого навчального закладу не вдалося.

Втім, наприкінці 1924 року було створено спеціальну комісію, яка працювала над організацією українського університету в Кракові при Ягеллонському університеті. До складу комісії було введено знаного українського громадського діяча Р. Смаль-Стоцького. Але це питання так і не було вирішено, причиною став опір не тільки польської громадськості, а й частини українських політиків та громадських діячів. Наприклад, як відомо, члени УВО погрожували розправами професорам-українцям через співпрацю у справі утворення українського університету²²².

Намагаючись задовольнити вимоги щодо національної політики одночасно кількох політичних сил (наприклад, ендеків, які вимагали

²²¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 129–130.

²²² Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрями та етапи. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 290–291.

національної асиміляції меншин, та людовців, корі виступали за прискорення політики осадництва), польський прем'єр В. Грабський проводив неоднозначну і доволі непослідовну політику. На переконання львівської історикині Оксани Рудої, прем'єр В. Грабський, діючи разом з тогочасним міністром освіти С. Грабським, проводили цілеспрямоване руйнування шкільництва національних меншин, закривали очі на зловживання місцевої влади у цій сфері тощо²²³. У підсумку здійснюваної політики всі спроби врегулювання взаємин поміж Польською державою та непольським населенням були невдалими, конфлікт влади з національними меншинами тільки поглиблювався, затягуючи у свій вир дедалі більше учасників²²⁴.

Протягом 1923–1925 років усі намагання центристських та лівих партій добитися якихось поступок непольському населенню (наприклад, через реалізацію закону, що був прийнятий 26 вересня 1929 року і передбачав воєводське самоврядування) зазнали фіаско, через протидію ендеків та правих партій, котрі на той час кількісно переважали у владних колах і, створивши коаліцію, здійснювали потужний вплив на державну політику загалом. У польському політикумі притримувалися думки про невідворотність відмови від політики «національної асиміляції» меншин Польської держави та її заміну на політику «державної асиміляції», остання передбачала деякі поступки на користь національних меншин²²⁵.

Складною ситуацією, що склалася в економіці, та кризовими явищами внутрішньополітичного життя Другої Речі Посполитої досить вправно скористався Ю. Пілсудський, щоби знову прийти до влади. Новий період в історії Польщі розпочався з травневого перевороту, що стався у 1926 році.

²²³ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 317.

²²⁴ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. S. 107–110.

²²⁵ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси. Литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матер. Міжнар. наук. конф. (Дрогобич, 8–9 жовт. 2004 р.)*. Дрогобич: Коло, 2005. С. 38.

Наслідком другого приходу до влади Ю. Пілсудського стало виникнення й домінування у східній політиці Другої Речі Посполитої концепції прометеїзму.

Ця концепція передбачала створення залежних від Польщі буферних держав; створювалася можливість для відчутних змін у національній політиці для представників німецької та єврейської національних меншин, дещо меншою мірою такі зміни були можливі для білорусів та українців. До прикладу, українці розраховували, що нова влада надасть територіальну автономію для Східної Галичини та Волині, однак їх сподівання були марними²²⁶.

Політики з табору Ю. Пілсудського в національній політиці обіцяли забезпечувати усі потреби непольського населення, висуваючи у відповідь єдину умову: лояльність до Польської держави. Саме тому новий уряд працював над створенням необхідних умов для господарської і культурної діяльності етнічних груп. Однак курс на полонізацію національних меншин вони підтримували, вважаючи найголовнішою ціллю своєї політики перетворення непольського населення на лояльних громадян, забезпечення польській мові статусу державної мови та посилення польськості на тих теренах, які були стратегічно вагомими²²⁷.

Офіційна доктрина щодо національного питання передбачала державну асиміляцію всього непольського населення шляхом поступок щодо економічних і культурних вимог, вдосконалення форм та методів роботи місцевої адміністрації, реалізуючи на практиці політику прометеїзму, здолати антидержавні настрої. Проте цілісна концепція щодо цієї політики так і не була реалізована на практиці²²⁸, через опір багатьох політиків, які не

²²⁶ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. С. 471.

²²⁷ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна–Польща: важкі питання: матер. II Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 22–24 трав. 1997 р.)*. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 12.

²²⁸ Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин: монографія. Луцьк: Терези, 2020. С. 51–52.

з змогли досягти навіть формальної політичної узгодженості з партіями національних меншин²²⁹.

Давалася взнаки також іще одна внутрішня проблема. Ідеться про державний апарат Польської держави, який не був об'єднаний єдиною ідеологією, а різного рівня чиновники часто мали протилежні політичні вподобання та погляди і у своїй роботі нерідко керувалися ними. Прикладом цьому є діяльність місцевих органів влади, які хоч і притримувалися офіційної державної доктрини «державної асиміляції», однак на противагу статтям Конституції, прийнятої 1921 року, здійснювали колонізацію національних меншин, незважаючи на те, що Конституцію, яка окреслювала права національних меншин, ніхто не скасовував²³⁰.

А 1926 року до влади приходять уряд К. Бартеля (перебував при владі до 1930 року). В офіційних урядових заявах звучала декларація захисту прав громадян непольської національності, наголошувалося на потребі нормалізації міжнаціональних взаємин та залагодженні релігійних суперечок, акцентувалося на важливості створення умов для гармонійного співіснування усіх національностей і культур, гарантувалося дотримання статей Конституції 1921 року, а також міжнародних угод, у яких гарантувалося забезпечення прав непольського населення, було дано обіцянку переглянути шкільний закон від 1924 року²³¹.

Із приходом до влади К. Бартель пообіцяв усунути зі займаних посад корумпованих та некомпетентних чиновників і всіх тих, хто вчиняв дискримінаційні та протиправні дії щодо національних меншин. Під час свого виступу в Сеймі К. Бартель заявив про закриття кримінальних справ щодо

²²⁹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 149–152.

²³⁰ Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.)*. Чернівці: Рута, 2000. С. 166.

²³¹ Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 319.

злочинів, вчинених до 1 квітня 1923 року, які мали політичне, релігійне чи національне забарвлення²³².

Однак, як відомо, після травневого перевороту політикумом Другої Речі Посполитої так і не було запропоновано жодної програми щодо розв'язання проблем національних меншин. Фактично, усі вжиті державою заходи лише пригальмовували радикальні зміни у сферах економіки й освіти та унеможлилювали політичне порозуміння з польським населенням. На наше переконання, уряд К. Бартеля робив спроби впровадити в життя несумісні за своєю суттю завдання: завоювати симпатії українців і водночас створити умови для домінування польської мови в усіх сферах політичного й культурного простору Польщі; реалізовувати внутрішню політику, максимально враховуючи особливості тих чи інших етнічних регіонів, і цим самим створювати штучні бар'єри між цими регіонами, попри протести українців підтримувати осадництво²³³.

Польські урядові кола впродовж існування Другої Речі Посполитої фактично так і не спромоглися витворити чіткої програми вирішення національного питання. Намагаючись побудувати моноетнічну й унітарну державу, польський політичний істеблішмент відмовляв українцям (як іншим національним меншинам) не тільки у праві на самовизначення, але й у територіальній автономії та культурній самостійності. Вкрай непослідовна національна політика Другої Речі Посполитої спрямовувалася на асиміляцію, полонізацію українців та їх окатоличення, що викликало незадоволення владою, опір населення та призвело до радикалізації українських політичних сил. Не дивно, що ця політика зазнала поразки, яка була зумовлена, на нашу думку, кількома чинниками, найперше – недооцінкою з боку владних кіл усієї важливості та складності національної проблеми, а також специфічною економічною й територіальною структурою тогочасної Польської держави.

²³² Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. С. 471.

²³³ Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 2017. С. 322.

Висновки. Виникнення перших «Просвіт» на Волині та розширення їхньої діяльності припадає на період завершення Першої світової війни. Специфікою поширення просвітянських ідей на Волині стало те, що вони були принесені у край двома шляхами: Українськими січовими стрільцями з Галичини та представниками національної інтелігенції з Наддніпрянської України. На відміну від сусідньої Галичини, на Волині «Просвіти» не мали єдиного об'єднаного центру, у містах та селах виникали окремі просвітянські осередки, часто волинські «Просвіти» не мали і статутних документів. Вхідження Волині до складу Другої Речі Посполитої визначило умови розвитку й діяльності волинських «Просвіт», які польська влада розглядала як певний деструктив та загрозу державницьким цілям Польщі, адже вони обстоювали українську мову, національну церкву та культуру, національне шкільництво та українську державницьку ідею.

Водночас у першій половині 20-х років ХХ століття «Просвіти» стали одним із головних осередків національного життя місцевих українців. Досить швидко просвітянство набуває дедалі більшої популярності. Однак пересторога з боку польської адміністрації до «Просвіт» зростає, влада чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовляючись реєструвати статuti, накладаючи заборони на певні види діяльності, наприклад, на проведення театральних вистав та концертів, діяльність бібліотек, розвиток шкільництва при «Просвітах» тощо. Оскільки волинські «Просвіти» не вписувалися в державницьку польську ідею повної асиміляції новоприєднаних територій, польська влада ступила на шлях утисків, а згодом і ліквідації волинських «Просвіт».

Попри всі труднощі щодо діяльності та розвитку «Просвіти» Волині відіграли надзвичайно важливу роль у житті українців у період 20-х – початку 30-х років ХХ століття, згуртувавши навколо себе найбільш свідомих та освічених людей, і понесли в народні маси освіту, культуру, примножили традиції, стали на охорону української Православної церкви.

РОЗДІЛ 3

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКИХ «ПРОСВІТ»

3.1. Бібліотечна справа та українське шкільництво у діяльності «Просвіт»

Культурно-освітня політика польського уряду на Волині у 20–30-х роках ХХ століття значною мірою була зумовлена станом розвитку освіти й культури на Західній Волині на час приєднання її до складу Другої Речі Посполитої. Зокрема, у роки, які передували Першій світовій війні, Волинь перебувала у складі Російської імперії. Більшість населення, яке проживало у Волинській губернії в ті роки, була неписьменною. Так, за даними перепису 1897 року, письменними на Волині були 17,2 % усіх її жителів. А якщо взяти українців, які становили в губернії 70 % населення, то письменність серед них дорівнювала лише 9,3 %. У 1911 році на Волині навчалося лише 5,5 % її жителів. Загалом розвиток освіти у Волинській губернії в довоєнні роки можна назвати незадовільним. Мало було початкових шкіл. Хоча кількість їх з 1900-го по 1913 рік зросла з 2344 до 2605, тільки 43,3 % з них мали приміщення. Відсутність місць у школах призводила до того, що більшість дітей залишилася поза школою. Так, у 1910/1911 навчальному році у прийомі до школи було відмовлено понад 24 тисячам дітей²³⁴.

У занедбаному стані перебувала і культура. Публічна бібліотека існувала лише в Житомирі²³⁵. У повітових містах, а саме в Луцьку і деяких волосних центрах, були відкриті невеликі громадські бібліотеки. У губернії виходили друком усього кілька газет і журналів, та й то виключно російською і польською мовами, наприклад, «Волынские губернские ведомости»,

²³⁴ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Волинська область. К., 1970. Т. 17. С. 19.

²³⁵ ДАЖО. Ф. 2193. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31.

«Волинь» та інші, хоча широкого кола читачів вони не мали²³⁶. Так, 1912 року було передплачено лише 6606 російських і 928 польських примірників різних періодичних видань²³⁷. Жодного професійного державного театру на Волині не було. Театральне життя підтримували лише аматорські самодіяльні театри та приїжджі драматичні групи. Таким був стан освіти і культури у Волинській губернії у складі Російської держави на початку ХХ століття.

Під час Першої світової війни (1914–1918) Волинь впродовж кількох років перетворилася на арену кровопролитних позиційних боїв росіян з австрійцями та німцями, унаслідок чого край зазнав великих матеріальних збитків, зокрема руйнувань пам'яток культури тощо. Водночас саме в ті роки на Волині розпочався процес відродження української культури і розвиток української освіти за активної підтримки українських громадських організацій, зокрема «Просвіти», яка, як уже йшлося вище, саме з цього періоду починає діяти на Волині.

Зі змінами політичної карти, що їх принесла Перша світова війна, та з утвердженням польської влади на Волині, станом на початок 20-х років ХХ століття близько 80 % українського населення тут було неписьменним, із 218 786 дітей шкільного віку майже половина була поза школою²³⁸, тому з перших днів свого існування товариство «Просвіта» розгорнуло активну діяльність у цій царині, деякі філії стали купувати букварі і зошити, вечорами навчати неграмотних. Саме в цій сфері, на думку волинської дослідниці М. Філіпович, найбільш чітко простежуються еволюція й поетапність «Просвіти» в удосконаленні форм і методів її діяльності: йшлося про ліквідацію неписьменності та створення, власними силами, національних шкіл і гімназій; налагодження співпраці з урядом та повну конфронтацію у

²³⁶ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 86.

²³⁷ Свинчук А. Основні напрями культурно-освітньої політики польського уряду щодо Волині в 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2001. № 5. С. 150.

²³⁸ Філіпович М. Українські школи та Луцька «Просвіта». *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Луцьк, 1999. Вип. 4. С. 114.

випадках, якщо влада зловживатиме щодо відкриття українських шкіл або видаватиме заборони на навчання рідною мовою для українців і принижуватиме вчителів-українців тощо²³⁹.

Одним із головних завдань товариства було подолання «повної неграмотності та надавання допомоги у подальшому розвитку освіченості всім тим, хто мав підстави, але з тих чи інших причин не міг ними скористатись»²⁴⁰. Із цією метою організовували заочні курси, від кожного освіченого просвітянина вимагалось навчати грамоті щонайменше двох осіб. Товариство пропагувало необхідність постійної самоосвіти громадян, створювало гуртки самоосвітників. Просвітяни розуміли, що майбутнє народу полягало в ступені його свідомості й культурного розвитку. Рада лаврівської філії «Просвіти» звернулася із закликом до просвітян: «Через знання прямувати до світлої правди з тим, щоб найскоріше нам стати вільним та рівним в колі народів світу. Через самоосвіту до найкращого майбутнього»²⁴¹.

Саме через старання «Просвіт» та її комісій з ліквідації безграмотності вже на середину 20-х років ХХ століття на теренах Луцького повіту активно діяли курси для неписьменних, їх проводили вчителі, агрономи, службовці, священнослужителі, учні гімназії – всі, хто мав будь-які навички освітянської роботи і розумів надзвичайну важливість цієї справи задля самозбереження нації. Схожою була ситуація в інших повітах Волинського воєводства.

Відповідно до постанов Міністерства освіти, для цієї справи дозволялося використовувати шкільні приміщення, обіцялася матеріальна підтримка, вчительство закликалося до безкорисливої праці. Хоча насправді на Волині ситуація складалася зовсім не на користь просвітян. На курсах для неграмотних селян при філіях «Просвіти» заборонялося викладати українську мову, українську історію та географію, мати настінні карти тощо. Більше того,

²³⁹ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 89.

²⁴⁰ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 36.

²⁴¹ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 115.

залучення українських учителів до проведення таких курсів ставало підставою для закриття останніх. У 1925–1927 роках курси для неписьменних припинили свою діяльність²⁴².

Загалом же брак кваліфікованих кадрів, фінансова скрута і численні перешкоди з боку владних структур не дали можливості товариству реалізувати повною мірою намічені програми ліквідації неписьменності серед українського населення, зокрема сільського, й особливо серед людей похилого віку та жіноцтва. Унаслідок цього відсоток неписьменних у 1938 році становив 77,4 % і в порівнянні з початком 20-х років (80 %) змінився лише на 2,6 %²⁴³.

Надаючи формальне право щодо розвитку позашкільної освіти, польська влада водночас орієнтувала свої виконавчі органи на місцях здійснювати ліквідацію неписьменності лише польською мовою. 21 травня 1921 року волинський воєвода Я. Кжаковський видав постанову, згідно з якою «державною мовою всіх державних і громадських установ на території Волинського воєводства є польська мова»²⁴⁴. Міністр віросповідань і народної освіти С. Грабський, обґрунтовуючи необхідність позбавлення прав українського населення Польщі на культурно-національний розвиток і потребу якнайшвидшої його асиміляції, відзначив, що «всяке поглиблення серед тих кількох мільйонів українців, які знаходяться в межах Польщі, почуття відокремленості і національно-культурної самобутності збуджує в них прагнення возз'єднання з тими кількома десятками мільйонів, які проживають поза кордонами Польщі»²⁴⁵. У зв'язку із цим польський уряд намагався передусім вирвати зі свідомості українців все, що могло б нагадувати про історичну та культурно-національну єдність.

²⁴² Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 89–90.

²⁴³ Пономаренко С. Культурно-освітня діяльність «Просвіт» на Волині в 20–30-х роках. *Наукові записки аспірантів*. Луцьк, 1997. Вип. 1. С. 35.

²⁴⁴ Луцьку 900 років. 1085–1985: зб. док. і матер. К., 1985. С. 104–105.

²⁴⁵ Grabski S. Szkoła na ziemiach waschodnich. Warszawa, 1927. S. 7.

На початку 20-х років Волинська шкільна кураторія запланувала провести так звану «волинізацію» українських шкіл, яка мала б бути реалізована через видання для Волині спеціальних шкільних підручників на «волинській мові». Луцька «Просвіта», «вбачаючи в цьому нечуваний замах на українську культуру і рідне українське слово», спільно з іншими «Просвітами» Волині гаряче запротестувала проти того. Свою скаргу, ухвалену з'їздом представників культурно-освітніх організацій краю, просвітяни направили на розгляд Наукового товариства імені Тараса Шевченка, що кватирувало у Львові, усіх вищих наукових українських інституцій та Польської академії наук, що у Кракові. Саме через таку реакцію польський уряд відмовився від проведення «волинізації»²⁴⁶.

Як стверджує дослідниця Луцької повітової «Просвіти» М. Філіпович, луцька «Просвіта» зробила вагомий внесок у процес українізації освіти: влаштувавши 1919 року курси українознавства, де викладались теорія і практика української мови, історія українського письменства, історія і географія України. Прихильно поставилася влада до листа, який надіслала луцька «Просвіта» в травні 1920 року: про проведення влітку 1920 року для вчителів повіту курсів українознавства, що мали б бути організовані шкільним інспектором. У відповідь інспекторат листом від 21 червня 1920 року повідомляв, що «звернувся до Департаменту публічної освіти з пропозицією, аби на літніх курсах 1920 року директор Луцької української гімназії І. Власовський викладав для учительства історію української літератури, а також правила правопису і мови»²⁴⁷. Військові події літа 1920 року, коли Луцьк залишили поляки, завадили проведенню цих курсів.

Після короткочасного перебування під владою більшовиків відносини з Окружним шкільним інспектором значно погіршилися. У лютому 1921 року

²⁴⁶ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 91.

²⁴⁷ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 28.

Рада «Просвіти» знов звернулася до шкільного інспекторату Луцького повіту, доводячи необхідність проведення для вчителів повіту курсів українознавства. Інспекторат повідомив, що «прохання це скерував до міністерства освіти»²⁴⁸. Дозволу на проведення курсів «Просвіта» так і не отримала. Влітку 1921 року були натомість проведені польські методичні курси, на яких І. Власовський викладав для вчителів-українців українську мову. Це був початковий курс першого року навчання, другий курс планувався на літо 1922 року (тоді мали читати історію української літератури і методику навчання української мови). Проте наступний курс так і не був проведений.

Під гаслом «Збережемо рідну Українську школу» діяли волинські «Просвіти» впродовж усього свого існування. Усі біди, які випали в першій половині ХХ століття на землі Волині, призвели до практичного знищення українського народного шкільництва. Волинські «Просвіти» поставили на пріоритетне місце у своїй діяльності відродження шкільництва – основи народної освіти²⁴⁹.

Наприклад, уже згадуваний вище А. Річинський, будучи на посаді референта з питань культурно-освітньої роботи «Просвіти» міста Володимира, організовував найрізноманітніші курси, влаштовував академії. Окрім читалень, повітова володимирська «Просвіта» утримувала дві просвітянські школи в селах Біличі та Осмиловичі, існували також інші приватні українські школи, які діяли в селах Володимирівського повіту (одна з них, наприклад, була досить популярною і відомою (с. Новосілки)), приватні курси для дітей²⁵⁰.

«З огляду на важність історичного моменту заснування національної української освіти, котрий потребує великої і щирої прихильності до освітньо-

²⁴⁸ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

²⁴⁹ Лисенко О. В. Значення українських товариств «Просвіт» для справи шкільного навчання. *Рідна школа*. 1992. № 3–4. С. 20–22.

²⁵⁰ Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. С. 94; Пісоцький А., Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках. *Слово Просвіти*. 2013. 4–10 лип., чис. 26. С. 10.

національного діла, знайомства з характером народнім, його життям і потребами», Рада Луцької повітової «Просвіти» радила поставити на «чолі української освіти на Волині освічену людину з українців», для чого просила порушити питання про утворення «окремої посади шкільного інспектора для українських шкіл всієї Волинської округи», чи принаймні «помічника окружного шкільного інспектора української національності, котрий відав би українськими школами»²⁵¹.

Чергового удару по розвитку української шкільної освіти завдав циркуляр воєводи про заборону української мови. Цим документом заборонялися державні українські школи, за 1920–1939 роки кількість українських народних шкіл у краї скоротилася з 443 до 8 при 1459 польських і 520 утравістичних, не було жодної середньої української школи (за винятком трьох приватних гімназій)²⁵².

Досить показовою і типовою була, наприклад, ситуація, що склалася в селі Тростянці, що поблизу Луцька. Коли 1921 року було запроваджено польську мову в українській початковій школі, жителі села звернулися до шкільного інспектора з проханням поновити викладання української мови. Місцева влада на прохання селян не зреагувала, тому громада відправила до Сейму у Варшаву невелику делегацію. Повернувшись зі столиці, усі члени цієї делегації – дільничний лікар А. Річинський, керівник дільничої школи, що була закрита восени того ж року, А. Короп, керівник початкової школи А. Іванов, волосний писар З. Жиберук, голова українського кооперативу Д. Вишневський, учень рільничої школи А. Тарасюк і селянин Т. Поліщук, – члени товариства «Просвіта» – були заарештовані та протримані в ув'язненні від чотирнадцяти днів до місяця²⁵³.

²⁵¹ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5–6.

²⁵² Енциклопедія Українознавства / за ред. В. Кубійовича. Париж; Нью-Йорк, 1955–1962. С. 308.

²⁵³ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 37.

Потрібна була кропітка робота численних громадських діячів Волині, щоб отримати дозвіл приватно заснувати навчальні заклади²⁵⁴. На з'їзді представників культурно-освітніх організацій Волині, що відбувся в Луцьку 8 червня 1922 року, розглядали питання про стан початкової й середньої школи. Там же наголошували, що «цілковитий розвал і систематичне нищення нижчої і середньої української школи є виключно наслідком свідомої антиукраїнської польської шкільної влади... Свідоме, уперте, систематичне втручання в освітню справу урядових чинників та випадкових людей (куратори, інспектори, поліція, ксьондзи, війти), засліплених польським шовінізмом, призводить до полонізації українського населення»²⁵⁵.

У доповіді голови культурно-освітньої секції на загальних зборах членів луцької «Просвіти» зазначалося: «Взагалі можна сказати, що трудно брати участь в шкільній справі, коли до співпраці в ній вас не кличуть, рахуючи, що можуть обійтись тут і без допомоги місцевої культурно-освітньої організації. А був же час, коли між нами і шкільним інспекторатом налагоджувались добрі відносини в напрямі якраз необхідної співпраці, і після того зміна влади змінила і цей напрямок. Гадаю все ж таки, що одною журбою з приводу цього залишити справу на можна»²⁵⁶.

Ліквідація українських і штучне насадження польських шкіл у Західній Україні набули особливо масового характеру після 1923 року, з приходом до влади у Другій Речі Посполитій ендеків. Уряд ендеків офіційно заявив, що на території Польщі всі школи – державні і приватні – є польськими, тому про інші школи, як такі, що не відповідають ідеї польської держави, тобто концепції однонаціональної польської держави, не може бути й мови. В українській семикласній школі в Луцьку, яка раніше мала ім'я Тараса Шевченка, з програми було вилучено вивчення української історії, географії,

²⁵⁴ Савчак Н. Волинська «Просвіта» у боротьбі за рідну школу. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Педагогічні та психологічні науки*. Луцьк, 1998. № 2. С. 39–40.

²⁵⁵ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 3.

²⁵⁶ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

стародавньої та всесвітньої історій, а навчання переводилось на польську мову.

Навесні 1923 року просвітяни передали заступникові начальника Волинської округи звернення, в якому було проаналізовано стан середніх та народних шкіл. У зверненні вказувалося, що на Волині проживало 74,2 % українців, однак діяла лише 421 українська школа. Частка поляків серед населення краю була набагато меншою, проте кількість польських шкіл уже тоді становила 676²⁵⁷. Крім того, просвітяни зазначали, що половина дітей на Волині взагалі була поза школою²⁵⁸. У 1921/1922 навчальному році в Луцькому повіті нараховувалося 110 початкових польських шкіл, 79 – українських, були також семикласні школи, із них п'ять – польських і дві – українські²⁵⁹.

О. Субтельний стверджує, що на кільканадцять українських сіл відкривалась одна приватна українська школа, а польська була в кожній польській колонії, що мала від 5 до 10 родин. Наприклад, для українських сіл Дідовичі, Жабка, Жидичин, Залізниця, Клепачів, Кульчин, Небожка, Озерно і Сапогів, у яких проживало понад 4500 українців і близько 300 поляків, було відкрито одну українську і три польські школи²⁶⁰.

Ендеки відверто заявляли про рішучий намір асимілювати національні меншини країни і для досягнення цієї мети використовували всі доступні засоби поневолення. Саме з огляду на таку позицію було складено так звані «кресові закони». 31 липня 1924 року сейм схвалив і Рада міністрів Польщі опублікувала закон про державну мову і мову урядування державних, адміністративних властей та органів самоуправління і закон про шкільну реформу, які набували чинності з 1 жовтня 1924 року, відкрили необмежені можливості для полонізації національних меншин у Польщі. У законі про

²⁵⁷ Народня Просвіта. 1924. № 3.

²⁵⁸ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 691. Арк. 8.

²⁵⁹ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 20.

²⁶⁰ Субтельний О. Україна. Історія. К., 1992. С. 151.

державну мову і мову урядування адміністративних властей стверджувалося, що державною мовою на території Польщі є польська мова.

Випробуванням у справі української шкільної освіти став прийнятий 31 липня 1924 року так званий закон Тугута-Грабського. Відомий польський ідеолог С. Грабський твердив: «не постерунок поліції чи староство, не адміністрація, не влада, військо, але сильний вплив польської культури забезпечить польськість»²⁶¹.

Ендецький уряд спрямував свій курс на ліквідацію української школи, запровадивши так звані утраквістичні (двомовні) школи, де більшість предметів викладали польською мовою. Реформа школи, проведена 1924 року міністром освіти С. Грабським, була не випадковим явищем. Вона стала однією з ланок загальнополітичного курсу польського уряду на ліквідацію української мови, знищення самої нації. Перед школою ставилося два головні завдання – сформувані вірнопідданський світогляд і дати ґрунтовні знання польської мови. Таке завдання, на думку польських офіційних кіл, найкраще могла виконати утраквістична школа. А тому найбільш гостра боротьба розгорнулася з приводу викладання мови в школах²⁶².

Згідно зі згаданим законом С. Грабського про створення утраквістичних шкіл, передбачалися плебісцити щодо мови навчання в школах. На з'їзді представників філій товариства «Просвіта», що відбувся 8 березня 1925 року, напередодні проведення «шкільного плебісциту», були прийняті резолюції:

«1. З'їзд заявляє, що новий закон про школу зовсім не задовольняє шкільних вимог нашого українського народу і кривдить у цьому відношенні наш нарід;

2. З'їзд домагається, щоби на всіх наших українських землях під

²⁶¹ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 93–95.

²⁶² Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею)* / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії елігії, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Логос, 2019. С. 214–215.

Польщею була забезпечена нам в рідній мові школа всіх ступенів і типів без ніяких застережень нарівні з польським громадянством;

3. З'їзд взиває до українських громад, щоби в боротьбі за нові права на свою школу використало до подробиць й цей незадовільняючий і вузький закон і щоби батько, мати чи правний опікун дитини в шкільному віці внесли в зазначений законом час, т. є. до 31 березня 1925 року, до шкільного інспектора декларації з домаганням своєї рідної мови навчання в школі;

4. З'їзд взиває в першу чергу всі філії Товариства «Просвіта» припилювати, щоб цей обов'язок наше громадянство сповнило»²⁶³.

Рішення та звернення з'їзду до українців, а також подальша просвітянська праця на селі мали широкий відгук і розуміння серед національних мас.

За участю українських послів, представників повітових «Просвіт» у багатьох повітах Волині відбулися збори, на яких приймалися резолюції з вимогою запровадження українських шкіл. Просвітяни роз'яснювали селянам значення рідного слова у школі, розповсюджували серед них листівки та інструкції щодо організації і проведення шкільних плебісцитів²⁶⁴.

Наприклад, Луцька повітова «Просвіта» збрала 3547 заяв, які стосувалися 5380 дітей шкільного віку, щодо навчання їх українською мовою. Проте інспектор Луцького шкільного округу відмовився їх прийняти, вимагаючи, щоб батьки особисто їх принесли. Тоді Рада «Просвіти» направила їх поштою з відповідним записом, щоб уникнути можливої фальсифікації²⁶⁵. Проте в цій боротьбі сильнішою виявилася державна адміністрація, яка не прислухалася до бажань населення.

Плебісцитна кампанія не дала бажаних для українців наслідків. Польська влада продовжувала нищити українське шкільництво, а «Просвіти»

²⁶³ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 28.

²⁶⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007 С. 95–97.

²⁶⁵ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 40.

краю мали змогу лише писати протести, меморандуми, заяви на його захист. Потрібно зазначити, що голова товариства Є. Петриківський звертався у справі неприйняття декларацій шкільним інспектором до волинського воєводи А. Дембського, на що отримав відповідь: «він (А. Дембський) безсилий щось зробити, бо шкільні інспектори підлягають Шкільній Кураторії в Рівному»²⁶⁶.

Шкільний плебісцит 1925 року, по суті, у законний спосіб знищив українські школи, наперекір усім міжнародним трактатам, зокрема Версальському договору від 28 червня 1919 року, в якому Польща зобов'язувалася «в містах і округах, залюднених значною частиною польських громадян, котрі розмовляють на іншій мові, ніж польська, забезпечувати в початкових школах навчання дітей таких польських громадян на їхній власній мові»²⁶⁷.

Примусовій асиміляції українського населення було повністю підпорядковано політику «санаційної» влади у сфері освіти. До травневого перевороту та в перші роки після нього прихильники Ю. Пілсудського, намагаючись завоювати політичний капітал і довір'я населення національних меншин, не скупилися ні на різку критику шкільної політики ендеків, ні на обіцянки докорінно змінити становище у цій галузі.

Обіцянки щодо розвитку школи національних меншин повною мірою були декларовані і в програмному документі «санаційного» уряду – директивах Політичного комітету Ради міністрів Польщі про внутрішню національну політику від 1926 року. Тут, зокрема, відзначалося, що на території Волині уряд «задовільнить освітні потреби українського населення українською мовою», які будуть «засновані публічні загальні школи з українською мовою навчання», а в різного рівня державних школах запроваджено вивчення української мови; що буде відкрито державні

²⁶⁶ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 28.

²⁶⁷ Акты Польської Республіки за 1918–1920 гг. Варшава, 1921. С. 17.

гімназії і загальноосвітні ліцеї та професійні школи з українською мовою навчання.

Зрозуміло, що жодну із цих обіцянок польська влада не виконала. Було повністю збережено створену ендеками систему шкільної освіти, яка ґрунтувалася на законі про шкільну реформу від 21 липня 1924 року і підпорядковувалася політиці асиміляції населення національних меншин.

У 1926 році міністром освіти призначено А. Суйковського, який розробив та видав наказ, щоб складалися групові подання із проханням про українську школу від усіх батьків дітей певної школи. Луцька повітова «Просвіта» знову активно взялася за роботу, друкувала й поширювала у філіях відповідні бланки, організовувала подання тих прохань. «Хоч толку мало, – писав у своєму звіті голова філії с. Рованці, – але не зраджуємось у боротьбі і при нагоді знову будемо добиватися рідної мови навчання в школі»²⁶⁸. Помітних змін у справі створення шкіл з українською мовою навчання практично не відбувалося, проте міністра, який порушив шкільний закон С. Грабського, було знято, а на всі прохання давалася негативна відповідь.

За таких обставин знову розпочалася боротьба волинських просвітян за своє право на рідну школу. Оскільки характер польсько-українських взаємин у міжвоєнні роки визначав польський уряд, то діяльність українців у цей період, по суті, була відповіддю на польські ініціативи. Представники культурно-освітніх організацій Волині на черговому з'їзді в Рівному 1926 року, обговоривши важкий стан шкільництва в регіоні, де на 250 осіб населення був тільки один учитель, ухвалили:

«1. Розпочати акцію пропагування необхідності заснування приватних українських шкіл, загальноосвітніх та фахових;

2. Поставити обов'язком всім членам Товариства “Просвіта” вступити членами Українського Педагогічного Товариства “Рідна школа” у Львові»²⁶⁹.

²⁶⁸ ДАВО. Ф. 54. оп. 1. Спр. 627. Арк. 195.

²⁶⁹ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 63.

Уособленням «нового підходу уряду» до розв'язання української проблеми на регіональному рівні стало призначення волинським воєводою Г. Юзевського. Стратегічною метою його «волинської програми» проголошувалась інтеграція краю до складу Другої Речі Посполитої. На його думку, невирішеність проблеми українського шкільництва призводила до загострення польсько-українського антагонізму²⁷⁰. На той час початкова школа на Волині переживала занепад. До такого стану українського шкільництва призвела політика попередників Г. Юзевського²⁷¹. «Нині на терені Волині неіснує жодної української школи, – зазначав він у своєму звіті про інспекційну поїздку до воєводства в 1926 році, – утраквістичні школи посуті нічим не різняться від польських. Плебісцит С. Грабського був актом насильства, актом брутального розгулу шовіністичних апетитів місцевих освітніх діячів та адміністрації»²⁷². Але, попри визнання неправомірних дій з польського боку, у розв'язанні проблем українського шкільництва Г. Юзевський діяв вкрай обережно. Відкриття нових шкіл з українською мовою викладання воєвода допускав лише в «особливих випадках»²⁷³.

Черговою спробою вплинути на урядову політику в галузі шкільної освіти стало звернення з'їзду представників філій луцької «Просвіти» 13 лютого 1927 року до Міністерства освіти, щоб воно ініціювало проведення в законодавчому порядку основних змін у шкільному законі від 31 липня 1924 року – «до часу виправлення того закону, аби змінено було урядово виконавчий розпорядок до того закону, виданий 7 січня 1925 року, бо якраз той розпорядок створив неможливі труднощі і нові, порівнюючи навіть з законом, кривди українському народові, як рівно ж дав можливість

²⁷⁰ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 138–140.

²⁷¹ Коробка М. Л. Шляхи реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» на початку ХХ ст. *Краєзнавство: наук. журн.* К., 2013. № 4. С. 153–156.

²⁷² Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 140–142.

²⁷³ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 97–102.

різних надужитъ у вирішенні питання про мову школи»²⁷⁴. Проте Міністерство освіти, у компетенції якого була зміна приписів, не вважало за потрібне так чи інакше прореагувати на надіслане прохання.

19 вересня 1927 року Рада Луцької повітової «Просвіти» порушила питання про необхідність знову використати закон С. Грабського в боротьбі за рідну школу і провести 31 грудня 1927 року акцію подання шкільних декларацій – щодо вживання української мови навчання в школах²⁷⁵. Подання декларацій відбувалося, проте результат завжди був один – у школах усе залишалося без змін.

Українське населення почало оббивати пороги шкільних інспекторів із проханням про відкриття українських шкіл, хоч і марно. Після довгих місяців очікування отримували відмову або пораду інспектора заснувати школу польську. У разі відмови від пропозиції насильно створювалися польські школи, не видавалися дозволи, як це було в селі Цумань. Селяни написали лист до Міністерство освіти Польщі: «Ми, що нижче підписались, жителі с. Цумань української національності, українська мова наша рідна і наших дітей теж. В селі живе 250 дітей-українців. Просимо пана міністра, щоб у 1926–1927 навчальному році відкрили для наших дітей школу на рідній мові навчання...»²⁷⁶. Але це прохання, як і чимало інших, було проігноровано. Свою політику польські державні мужі виправдовували тим, що нібито українське населення не хоче посилати своїх дітей до українських шкіл, а з більшим бажанням віддає їх до польських.

Політика полонізації призвела до того, що 1929 року в Луцьку, як воєводському центрі, з дев'яти загальноосвітніх шкіл не було жодної української. Зменшилася загальна кількість учнів: у 1921–1922 роках у всіх школах навчалось близько 17 тис. дітей, а 1928 року – 13 700, поза школою

²⁷⁴ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 4.

²⁷⁵ Дорошенко В. «Просвіта: її заснування та праця. Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших каїнах. Філадельфія, 1959. С. 112.

²⁷⁶ ДАВО. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 1304. Арк. 3.

залишалося 15 610 дітей. У 1931 році приблизно 15 % лучан не вміли ні читати, ні писати²⁷⁷.

Для того щоб покласти край повідомленням про швидку ліквідацію утравістичних шкіл, 29 листопада 1930 року президент Польщі зробив деякі доповнення до закону про шкільну реформу від 31 липня 1924 року. Згідно з цими доповненнями, змінити мову навчання можна було б не раніше, ніж через сім років з часу «останньої ухвали, яка встановлювала мову навчання для даної школи»²⁷⁸. Враховуючи, що в усіх утравістичних школах у Західній Україні мова навчання востаннє визначалася в 1930 році, то, відповідно до закону, такі зміни могли настати не раніше 1937 року. Насправді їх так і не було ні в 1937-му, ні пізніше. Тому протягом 30-х років польська влада інтенсивно продовжувала штучно насаджувати польські та утравістичні школи за рахунок ліквідації решток української мови. У 1937/1938 навчальному році у Волинському воєводстві з 2087 освітніх шкіл польських було 1459, утравістичних – 520 і тільки вісім українських, у яких навчалось 1,2 тис. дітей, що становило ледве 5 % усіх дітей шкільного віку²⁷⁹.

Тяжкого удару по народній освіті, насамперед на території національних меншин, завдала шкільна реформа, проведена в Польщі на початку 1932 року. На підставі реформи в країні було запроваджено початкові школи трьох ступенів: 1-го ступеня (4-класна), 2-го (6-класна) і 3-го (7-класна). Школи ж 1-го ступеня, у яких увесь процес навчання забезпечували один або два учителі, були розраховані на те, щоб дати учням лише елементарні знання – вміти прочитати державні розпорядження та підписатися під документом. Вони не давали права вступати в середні школи. На Волині школи 1-го ступеня стали, по суті, основною формою навчання²⁸⁰.

²⁷⁷ Філіпович М. Українські школи та Луцька «Просвіта». *Зб. навч.-метод. матер. та наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Луцьк, 1999. Вип. 4. С. 116.

²⁷⁸ Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. (1920–1989). К., 1985. С. 174.

²⁷⁹ ААН. UWW, sygn. 979/64. к. 123.

²⁸⁰ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 104.

Перешкодою в організації належної освіти для українців була відсутність необхідної кількості відповідної літератури. Тому кожна просвітянська організація Волині розпочинала свою діяльність зі створення бібліотеки, книгарні та читальні. На з'їзді представників філій 8 березня 1925 року було запропоновано проводити свято книги як «засіб найкращої агітації за поширення книжки». Окрім того, філії зобов'язані були звернути увагу на «привчення своїх членів до читання книжок, плекання серед селянства любові й пошани до існування та вміння з нею поводитись. Поповнення і упорядження бібліотек, а особливо відділу для дітей. Придбання бібліотечних шаф, заведення каталогів і справ, влаштування рефератів про книжки, спільних читань та проведення двох-трьохденних курсів для підготовки бібліотекарів»²⁸¹.

Бібліотечну справу в Луцькому повіті, згідно зі статутом товариства, провадила бібліотечна секція, яка була організована на так званих установчих зборах 14 березня 1920 року. Однак пізніше ця секція не раз розпадалась, і тому справу організації бібліотек взяла на себе безпосередньо Рада, а видачу книжок доручено здійснювати «господареві» товариства.

Паралельно із створенням «Просвіт», або ж одразу після заснування просвітянських осередків, відкривали бібліотеки і читальні «Просвіти»²⁸². Так, наприклад, 8 травня 1921 року на зборах Ради луцької «Просвіти» було прийнято рішення про створення бібліотеки. «З заснуванням бібліотеки й з поширенням книжки на селі, а рівно ж і українських часописів, – писали просвітяни у звіті, – мало-помалу пробуджується свідомість і любов до свого рідного»²⁸³.

«Просвіти» ставили перед собою завдання організувати сільські бібліотеки-читальні, котрі б були корисними не тільки тим, хто вже навчився читати, але й для неписьменних. Звіт громадсько-політичного та

²⁸¹ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 691. Арк. 55.

²⁸² ДАЖО. Ф 560. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

²⁸³ Пономаренко С. З історії заснування Товариства «Просвіта» в Луцьку. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1997. № 3. С. 110–113.

просвітянського діяча М. Галущинського й історика І. Крип'якевича з поїздки в серпні 1923 року Волинню та Холмщиною засвідчує, що бібліотека товариства в місті Володимирі налічувала 400 томів. Про це на одній з освітніх нарад, що відбувалася у Львові 27 жовтня 1926 року, говорив М. Галущинський, вказавши, що попри «слабкі організаційні форми просвітницького руху на Волині бібліотечна справа поставлена там високо, як ніде у Галичині...»²⁸⁴.

З архівних документів робимо висновок, що завдяки старанням володимирської «Просвіти» організовувались численні читальні в повіті, і 1929 року їх налічували 74²⁸⁵. Наприклад, бібліотека «Просвіти» у Володимирі та її філій становила понад 15 тис. книжок²⁸⁶. Серед тих, хто безпосередньо брав активну участь у формуванні її фондів, були О. Цинкаловський, С. Полянський та А. Річинський, що засвідчують їхні підписи в самих книжках (очевидно, що книжки передавалися із власних бібліотек), а також підписи під списками книжок, які були в користуванні хат-читалень²⁸⁷.

Ще один цікавий висновок можна зробити з каталогів читалень та бібліотек «Просвіт» Володимирського повіту: найбільш популярними та запитуваними серед місцевих мешканців були твори М. Грушевського, В. Винниченка, І. Огієнка, Лесі Українки, Б. Лепкого²⁸⁸. Із мемуарів І. Власовського довідуємося, що бібліотеки «Просвіт» Волині найчастіше отримували такі українські газети, як «Українська громада», «Українська

²⁸⁴ Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*: у 2 ч. Серія: Історія. 2013. Вип. 1, ч. 1. С. 31.

²⁸⁵ ДАВО. Ф. 390. Оп. 1. Спр. 11. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924. Арк. 18–19.

²⁸⁶ Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. С. 94.

²⁸⁷ Кравчук О. Участь Арсена Річинського у роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 23. С. 15.

²⁸⁸ Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 42.

Нива», «Наше життя», «Наше слово» та ін. Відомо, що на кінець 1927 року в бібліотеках волинських «Просвіт» нараховувалось 29 назв газет²⁸⁹.

Відомо, що при читальнях та бібліотеках Володимирської повітової «Просвіти» створювалися аматорські гуртки, які популяризували твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та були широко популярними в навколишніх селах²⁹⁰. Однак уже з 1928 року польська влада перестала надавати дозволи на діяльність та виступи членів згаданих гуртків²⁹¹.

«Просвіти» Волині започаткували традицію вшанування пам'яті видатних українців та відзначення знакових подій української історії. До прикладу, дні пам'яті шанованого українцями І. Франка – 28 травня, а також дні пам'яті М. Драгоманова – 15 червня та І. Котляревського – 10 листопада, урочистості проводилися до дня хрещення України – 14 липня, започатковано було відзначення свята книги – 1 жовтня та дня заснування «Просвіти» – 8 грудня²⁹².

«Просвіти» Волинського воєводства шукали шляхи придбання української книжки. Серед документів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові зустрічаємо кілька сотень листів кременецької, рівненської, дубнівської, володимирської, ковельської, горохівської, здолбунівської та луцької «Просвіт» із проханням надіслати книжки для їхніх бібліотек і читалень. Як свідчать архівні документи, найчастіше львівська «Просвіта» надсилала книги волинським «Просвітам», досить часто навіть у борг²⁹³.

Відомо, що 1920 року луцька «Просвіта» зверталася навіть до Прем'єр-міністра Польщі А. Вітоса, який перебував у Луцьку, з проханням надати

²⁸⁹ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.): монографія. Львів, 1928. С. 7–8.

²⁹⁰ Пісоцький А., Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках. *Слово Просвіти*. 2013. 4–10 лип., чис. 26. С. 10.

²⁹¹ Кравчук О. Участь Арсена Річинського у роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 23. С. 16.

²⁹² Рожко В. Роль товариства «Просвіта» в організації і проведенні Шевченківських Академій у 20–30-х роках ХХ ст. на Волині. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: зб. наук. ст., док. і матер.* Луцьк, 2001. С. 49.

²⁹³ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3165. Арк. 1–5.

кошти на українські бібліотеки, книжки та підручники. Коли стало можливим дістатися до Львова, туди відразу були відряджені уповноважені за книжками, головно – найкращим тоді букварем «Початок» С. Черкасенка. За більшовиків «Просвіта» також делегувала до Києва й Житомира своїх представників, щоб придбати вкрай потрібні шкільні підручники²⁹⁴.

Згодом було втілено рішення, прийняте на загальних зборах 31 травня 1920 року, про заснування в Луцьку української книгарні. 17 травня 1921 року відкрито книгарню «Нива» як товариство на паях членів-просвітян. «Просвіта» на перших порах виділила місце під книгарню у своєму будинку, виступивши одним із пайовиків. У 1921–1924 роках книгарня постачала підручники для українських початкових шкіл, поширювала українські книжки в повіті. Завдяки їй стали швидше формуватися просвітянські бібліотеки, адже більшість книг закупували саме в цій книгарні. У квітні 1928 року зі суто економічних причин книгарня припинила своє існування.

Дослідниця луцької «Просвіти» М. Філіпович пише, що просвітянські бібліотеки поповнювалися також за рахунок книжок, подарованих видавництвом «Дніпросоюз». У лютому 1926 року Рада «Просвіти» отримала від цього видавництва 1312 книг, із них по обміну зі Львова – 247 книжок²⁹⁵. Включивши по одному примірнику видань до власної бібліотеки в місті, Рада решту книг передала філіям, до 1 липня 1928 року останні одержали 996 книжок²⁹⁶.

Певні кошти на розвиток бібліотеки «Просвіти» виділяв Луцький повітовий сеймик. Щедрий дарунок луцькому Товариству зробила Українська сільськогосподарська академія в Подебрадах (Чехословаччина), сенат якої в березні 1927 року надіслав 103 томи своїх видань українською мовою. У зв'язку із цим Рада «Просвіти» ухвалила утворити окремий науковий відділ

²⁹⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 109.

²⁹⁵ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 109–110.

²⁹⁶ Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928. С. 31.

бібліотеки. Великим добродієм для просвітянської бібліотеки був Ч. Добровольський, чех за національністю, який подарував цінні українські книжки²⁹⁷.

Зусилля просвітян, спрямовані на організацію бібліотек, дали помітні наслідки. На 1 липня 1928 року в 57 філіях «Просвіт» діяли бібліотеки, у яких налічувалося 7430 книжок, зокрема в Луцьку – 1087 примірників²⁹⁸. Набуток чималий, потрібний і все ж недостатній для задоволення потреб. Варто відзначити, що Західна Україна взагалі була бідна на українську книгу. На Волині практично нічого не видавалось українською мовою.

Аналіз архівних документів дає змогу простежити фонди просвітянських бібліотек і зробити висновок про те, що вони були досить різноманітні за тематикою, переважали твори українських прозаїків і поетів, громадських діячів, учених та істориків, зокрема І. Борщака, Д. Дорошенка, М. Костомарова, М. Коцюбинського, І. Крип'якевича, П. Мирного, С. Руданського, Лесі Українки, М. Шашкевича, Т. Шевченка, П. Чубинського, книги «Українська державність», «Син України», «Борці за правду», «Як Москва нищила Україну», «Оповідання про славне військо запорозьке» та ін.²⁹⁹.

Зі середини 20-х років посилилася тенденція до формування сільських бібліотек літературою з різних галузей знань. Селян особливо цікавили книжки історичного, суспільно-політичного змісту, а також практичного спрямування – з городництва, садівництва, бджільництва, кооперації – такий висновок можемо зробити, проаналізувавши переліки книг, що містилися в сільських та міських бібліотеках «Просвіт»³⁰⁰. Усе це свідчило, що справа просвіти широких верств населення йшла по висхідній лінії, коли витворювався тип громадянина, який не поривав зв'язків із традиціями

²⁹⁷ Говдій С. Спомин про Луцьку повітову «Просвіту». *Праця й життя*. 1994. Ч. 134. С. 19.

²⁹⁸ ДАВО. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 136.

²⁹⁹ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3165; спр. 3492; спр. 4732.

³⁰⁰ ДАЖО. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 8–9; спр. 5. Арк. 1.

національного життя та водночас прагнув збагатити свій досвід знаннями, необхідними для продуктивної праці на землі.

Щоб якось задовольнити попит на книжки в селі, просвітяни запроваджували різні форми бібліотечного обслуговування. Найбільш розвинутими і дієвими стали так звані «мандрівні бібліотеки», про це пише у своїй монографії волинська дослідниця М. Філіпович. Фонди «мандрівних бібліотек» склалися головню з бібліотечної літератури повітового товариства та спеціально закуплених для цієї справи книжок. Такі «мандрівні бібліотеки» мали від 10 до 50–60 книг, «кочували» від філії до філії, а іноді доходили й до сіл, де не було просвітянського руху зовсім. У кожному населеному пункті вони перебували по кілька місяців³⁰¹.

Польська влада неприхильно поставилася і до бібліотек та читалень, створених волинськими «Просвітами». Серед архівних документів зустрічаємо чимало прикладів цього, особливо багато таких скарг припадає на період Г. Юзевського³⁰². Зокрема, у сховищах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові знаходимо близько сотні архівних справ, у яких містяться скарги волинських просвітян про заборону діяльності та закриття бібліотек³⁰³. Наприклад, в одному з листів кременецької «Просвіти», надісланому в жовтні 1935 року до львівської «Просвіти», читаємо: «...надсилаємо Вам перелік читалень Кременеччини, які мають невикладені борги за виписані раніше книги зі Львова, а нині ці читальні підлягають ліквідації: читальня в с. Матвіївці, бібліотека в с. Лопушині, читальні у Влащинцях, Ринівці, Кордишеві, Олишківцях, Голибізах, Полівцях, Брикові, Красиловці, Перелісцях, Гриньках та у Підлісцях»³⁰⁴.

Нерідко волинські «Просвіти» організовували тематичні лекції із залученням відомих та популярних у той час громадських, політичних діячів

³⁰¹ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 112.

³⁰² ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3165. Арк. 8.

³⁰³ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348, Оп. 1. Спр. 3492. Арк. 16–19.

³⁰⁴ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3165. Арк. 4–5.

та науковців. Наприклад, А. Річинський, будучи наприкінці 20-х років ХХ століття головою «Просвіти» у Володимирі, організовував для членів товариства відчити відомих громадських діячів. А. Річинському вдалося домовитися з місцевою польською владою про дозвіл на проведення зустрічі з Дмитром Донцовим 23–24 червня 1928 року³⁰⁵. Так, 23 червня лекція відбулася для інтелігенції Володимирського повіту, під час якої Д. Донцов виголосив доповідь на тему «Європа чи Росія?». Наступного дня, 24 червня було організовано ще кілька лекцій для городян та селян, а тому тематика лекцій була більш популярною, зокрема тему було сформульовано як «Перспективи комуністичної ідеї»³⁰⁶. Відомо, що у дні перебування в місті Володимирі Д. Донцов зупинявся в домі Річинських, що є свідченням їхніх дружніх відносин³⁰⁷.

Роком пізніше, у серпні 1929 року Д. Донцова знову запросили з лекціями до Володимира. Однак через низку обставин заплановані заходи не відбулися. Серед архівних матеріалів знаходимо інформацію про те, що в різні роки з тематичними лекціями у «Просвітах» Володимира, Кременця, Луцька та Ковеля виступав О. Цинкаловський³⁰⁸.

А втім, політична ситуація на Західній Волині наприкінці 20-х років ХХ століття була вкрай складною. Польська влада провадила не просто відверту антиукраїнську політику, а намагалася повністю асимілювати Волинь як складову польських «східних кресів» Другої Речі Посполитої. «Просвіти», як активні національні осередки, влада розглядала як пряму загрозу таким планам.

Влада систематично знищувала читальні «Просвіти», національні школи, усувала священників-українців із парафій, забороняла виступи

³⁰⁵ Кравчук О. Участь Арсена Річинського у роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 23. С. 16.

³⁰⁶ Archiwum Dmytra Dontsova. Biblioteka Narodowa. Warszawa. MF № 83985. S. 525.

³⁰⁷ Ibid. S. 526.

³⁰⁸ Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. С. 124–126.

українських хорів та театральні вистави. У 1927 році під найрізноманітнішими приводами, а найчастіше – під приводом «політичної неблагонадійності», польська влада закрила десятки повітових осередків «Просвіт». Особливої гостроти переслідування просвітянського руху набуло після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Г. Юзевського³⁰⁹.

Новий воєвода сформулював своє бачення «волинської політики», суть якої зводилася до того, щоб через політичну асиміляцію українського населення краю досягти найтіснішої інтеграції Волині з Польщею. У своєму щоденнику, оцінюючи українців Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом вони були придатні для державної асиміляції та схильні до співпраці з поляками. Проте, на його переконання, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Другої Речі Посполитої, мав одну досить небезпечну рису – йому був властивий сильний галицький вплив³¹⁰. Саме тому важливе місце у «волинській програмі» нового воєводи посідала проблема ізоляції Волинського воєводства від політичних та ідеологічних впливів Східної Галичини. Для цього треба було зліквідувати на теренах Волині політичні і громадсько-культурні організації, центральні осередки яких перебували за межами Волинського воєводства³¹¹.

Вважаючи «Просвіти» політичною експозитурою українського націоналізму Галичини, волинський воєвода Г. Юзевський повів із «Просвітами» нещадну війну. Тільки 1928 року було зліквідовано 318 просвітянських осередків³¹². Того ж року вимушені були призупинити свою діяльність «Просвіти» в Рівненському, Ковельському та Дубнівському повітах, а в наступному – 1929 році – у Володимирському повіті. На середину

³⁰⁹ Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій. *Видатні постаті прометеїзму. Генрик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження): матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої темі прометеїзму (Луцьк, 26–27 жовт. 2017 р.)*. Луцьк, 2017. С. 15.

³¹⁰ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 150–151.

³¹¹ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 85.

³¹² ДАВО. Ф. 46, Оп. 9а. Спр. 1076. Арк. 29.

1930-х років польська адміністрація під керівництвом Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині.

Як голова володимирської «Просвіти» А. Річинський разом з її активістами намагалися отримати дозвіл від польської адміністрації на відновлення діяльності повітового володимирського товариства. Наприклад, на відміну від інших просвітянських осередків Волині, А. Річинський спільно з С. Полянським, О. Цинкаловським та С. Назаруком опісля оголошення про заборону діяльності «Просвіти» у Володимирі не склали своїх повноважень, а продовжували роботу, в результаті чого всупереч наказу польської влади у Володимирському повіті і на початку 30-х років ХХ століття продовжували діяти 13 читалень «Просвіти».

Усі спроби порозумітися з польською владою щодо отримання дозволу на діяльність «Просвіт» були марними, і лише через чотири роки після того, як було офіційно заборонено «Просвіту», у Володимирі було сформовано ліквідаційну комісію³¹³. 30 жовтня 1934 року керівники володимирської повітової «Просвіти» склали свої повноваження, залагодивши всі бюрократичні формальності щодо передачі майна «Союзові українок»³¹⁴. Проте «Союз українок» отримував лише частину майна товариства. Фінансова заборгованість, частина бібліотечних фондів переходили львівській матірній «Просвіті».

Архівні документи засвідчують, що Головний відділ «Просвіти» у Львові наприкінці жовтня 1934 року, передаючи майно Володимирської повітової «Просвіти», повідомляв про значну фінансову заборгованість останньої³¹⁵. Уже 1935 року було остаточно списано все майно, котре, згідно з постановою фінальних ліквідаційних зборів, передали матірній «Просвіті» у Львові³¹⁶.

³¹³ ДАВО. Ф. 390. Оп. 1а. Спр. 80. Статут товариства, протоколи ліквідаційних зборів, список майна та книг. Арк. 10.

³¹⁴ ДАВО. Ф. 390. Оп. 1а. Спр. 80. Статут товариства, протоколи ліквідаційних зборів, список майна та книг. Арк. 90.

³¹⁵ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3165. Арк. 5.

³¹⁶ Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. С. 96.

3.2. Волинські «Просвіти» у боротьбі за українізацію Православної церкви

В усі часи церква для українців була найміцнішою національною твердинею. «Просвіта», як авторитетна та масова організація українства, поряд із пропагуванням національної мови і культури, освіти та традицій, значну увагу приділяла національній церкві. Це досить чітко можна простежити на прикладі Волині, де, на відміну від Галичини, за умов довготривалої відсутності будь-яких українських інституцій, значення національної церкви в суспільному житті було особливо вагомим³¹⁷.

Український письменник та публіцист У. Самчук, роздумуючи про роль церкви в житті західних українців досліджуваного періоду писав: «З церквою пов'язане ціле життя тутешньої людини, особливо в її ранніх роках. І не лише релігійне, а й передусім соціальне, громадське, культурне. Для селянської дитини це було єдине місце, до вона відривалася від нудної буденщини...»³¹⁸.

На відміну від сусідньої Галичини, Волинське воєводство суттєво різнилося релігійними вподобаннями мешканців: Волинь тяжіла до проросійсько-орієнтованої православної церкви, а Луцьк, як воєводський центр, у досліджуваній період був поліконфесійним містом.

На початку 1920-х років польська влада доволі толерантно поставилася до українського національно-церковного руху. Рівненський дослідник історії Православної церкви міжвоєнного періоду В. Борщевич вважав, що така ліберальна позиція польської влади стосовно процесів національно-культурного відродження пояснюється передусім тим, що, дозволяючи обмежений розвиток українського церковного руху, польські владці «відвертали увагу українців від політичної боротьби, отримували змогу взяти

³¹⁷ Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 88.

³¹⁸ Самчук У. На білому коні. *Дзвін*. 1993. № 2–3. С. 44.

під контроль проросійську верхівку церкви та на конфесійному ґрунті тримати Волинське воєводство у ізоляції від більш національносвідомої, однак греко-католицької Галичини»³¹⁹.

Після проголошення польської державності ще тривалий час правовий статус Православної церкви не було врегульовано. Фактично, впродовж перших повоєнних років православна церква у Другій Речі Посполитій і надалі була підвладна московському патріархатові, а вся її вища ієрархія була цілком російською. Неприхована промосковська орієнтація православних ієрархів, звісно ж, не влаштовувала польську владу, адже остання прагнула саме за допомогою церкви здійснити національну інтеграцію Волинського воєводства в Польську державу³²⁰.

Заразом польська державна адміністрація проводила політику, спрямовану на встановлення контролю над православною церквою. У 1922 році було видано «Тимчасові правила про ставлення уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі», що фактично обмежували внутрішньоцерковне життя православного населення.

Під контролем влади був і розвиток та діяльність навчальних закладів, де здобували освіту кандидати духовного сану, також влада фінансово утримувала такі заклади. Відкриття нових парафій та філій залежало від рішення міністра віросповідань і народної освіти. Місця на вищі церковні посади мали погоджуватися з органами польської влади. Також уряд мав право затверджувати, замінювати й усувати склад православного духовенства. Священиком Православної церкви міг стати лише чоловік, що мав польське громадянство і не був запідозрений у незаконній діяльності, власне, як уже йшлося вище, такі ж самі умови висувалися до вчителів. Лише польське громадянство давало можливість українцям займати, зокрема, посади в церковній ієрархії Православної церкви.

³¹⁹ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.

³²⁰ Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 61.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що політика польської влади щодо Православної церкви формувалася та еволюціонувала протягом міжвоєнних десятиліть. І якщо в період націонал-демократів (1918–1926) політика влади щодо православ'я не була чітко визначена, то позиція націонал-демократів зводилася до того, що всі непольські нації, зокрема й українці, мають бути цілком підпорядковані політичній, культурній і релігійній домінації поляків. А це означало, що Православна церква як така не вписувалася в концепцію релігійної політики Польської держави.

Одними з перших, хто виступив за необхідність українізації Православної церкви, стали лідери волинської «Просвіти» А. Річинський, І. Власовський, О. Цинкаловський. Уже з початку 20-х років ХХ століття у Волинському воєводстві розгортається масовий рух, спрямований на українізацію Православної церкви, на чолі цього руху стали волинські «Просвіти». Останній факт викликав чимале занепокоєння польської державної адміністрації і змушував останню вживати більш рішучих заходів щодо обмеження православ'я³²¹. Адже національна церква не вписувалася в доктрину польської влади щодо перетворення Другої Речі Посполитої на мононаціональну державу.

Як зазначає Б. Савчук, дослідник волинської «Просвіти», за час багатовікового панування на Волині поляки завдавали особливо багато кривд та утисків православній вірі, прагнули обернути українське населення в католицизм³²². Схожою була політика і російської влади на теренах Волині, коли практично вся церковна православна ієрархія була зрусифікована. Тому після Великої війни з потраплянням Волині до складу Другої Речі Посполитої релігійне протистояння набуло особливої гостроти. У міжвоєнний період на теренах Волинського воєводства боротьба за

³²¹ Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з'їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Вид-во Волин. правосл. богослов. акад. ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 78–79.

³²² Савчук Б. П. *Волинська «Просвіта»: монографія*. Рівне: Ліста, 1996. С. 83.

національну Православну церкву розгорнулася у двох напрямках – за автокефалію та українізацію церкви³²³.

Варто зазначити, що у Волинському воєводстві з 1 млн 567 тис. населення 99,4 % були православними. Уже в перші роки по завершенні Великої війни Православна церква на українських теренах, що опинилися під владою Другої Речі Посполитої, залишалася уламком церкви російської, а її керівні органи знаходилися за межами Польщі. За умов, що склалися, локальне православ'я гостро потребувало реорганізації, змін, перебудови та адаптації свого життя до тогочасних умов. До того ж православне духовенство здебільшого було російським не тільки за національністю, а й за духом та переконаннями³²⁴.

Народ в умовах бездержавності особливо гостро потребував зрозумілої мови богослужіння, соборності устрою церкви, а ці прагнення наштовхувалися на супротив польської влади, що проявилось в закритті некатолицьких культових установ, або ж іще гірше – перетворенні їх на костьоли. Одразу ж після закінчення війни польська влада закрила 111 православних церков, повністю було знищено – 50, а 150 – перетворено на костьоли³²⁵.

Як зазначає М. Філіпович, погроми православних приходів стали масовим явищем. Так, до 1924 року було забрано від православних 500 церков і близько 20 га церковної землі з господарчими будівлями³²⁶. Згідно з офіційними джерелами польської статистики, кількість віруючих католиків поміж мешканців Волинського воєводства збільшилася з 11,5 % у 1921 році до 15,7 % у 1931-му. За статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру щорічно приймали близько 3400 осіб³²⁷.

³²³ Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20–30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Терези, 2020. Вип. XVI. С. 114–115.

³²⁴ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 55–56.

³²⁵ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 130.

³²⁶ Там само. С. 131.

³²⁷ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надтир'я, 2001. С. 111.

Проте більшість волинян і надалі обстоювала православну віру, у 690 парафіях проживало 1,5 млн осіб³²⁸. Саме ці терени стали ареною боротьби за українізацію та автокефалію Православної церкви. Полонізація церкви підштовхувала українських громадських діячів і православних віруючих до боротьби за українізацію церкви на Волині. Товариство «Просвіта» у той час стало активним захисником релігійних інтересів українців.

Розгортання українського національно-церковного руху у Волинському воєводстві було викликано кількома причинами: з одного боку, він став відповіддю на політику Російської православної церкви, котра десятиліттями спрямовувала свої зусилля на денаціоналізацію українців, а з іншого – національне церковне відродження на Волині пояснювалося зростанням національної свідомості, усвідомленням власної ідентичності волинян у роки Великої війни та в роки національно-визвольної боротьби українців³²⁹.

У цей період волинські «Просвіти» активно сприяють відродженню діяльності церковних братств на теренах воєводства. Спільні зусилля братств та «Просвіт» були спрямовані на облаштування церков, опіку над цвинтарями, організацію спільних хорів і проведення різноманітних культурно-релігійних заходів³³⁰.

Показовим прикладом протистояння польської влади й українського церковного руху на чолі з «Просвітою» є історія Свято-Троїцького собору в Луцьку, який польська влада в середині 20-х років ХХ століття намагалася передати римо-католикам. У відповідь на ці дії Рада луцької «Просвіти» організувала звернення до 23 урядових установ Польщі задля захисту храму.

³²⁸ Віросповідання та національний склад населення північних-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30. IX. 1921 і 9. XII. 1931 рр.). *Церква і нарід*. 1935. № 16. С. 471–479.

³²⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. Т. 4. ХХ ст. К.: Либідь, 1998. Ч. 2. С. 15–16.

³³⁰ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 131.

Влада звернення зустріла мовчанкою, та все-таки захопити собор католики не наважилися³³¹.

Під тиском української громадськості організований осередками «Просвіти» 3 вересня 1924 року Священний Синод Автокефальної православної церкви в Польщі прийняв рішення, яким українська мова частково запроваджувалась у функціонування церкви. Однак ухвала впроваджувалася в життя досить повільно. В. Борщевич, дослідник української православної церкви на Волині, вважає, що саме «Просвіти» належить виключно важлива роль в українізації церкви. Сільські філії «Просвіт», серед членів яких були парафіяни місцевих храмів, виступали за українську мову богослужінь, за призначення українських священників³³².

Важливою подією церковно-релігійного життя Другої Речі Посполитої в досліджуваній період стало прийняття польським урядом рішення в листопаді 1924 року про офіційне проголошення 17 вересня 1925 року у Варшаві автокефалії Православної церкви. Однак процес дерусифікації церковної організації проходив важко, інакше кажучи, процес українізації Православної церкви вже на середину 20-х років ХХ століття почав гальмуватися. За таких умов національно свідомі українська інтелігенція спробувала хоча б частково взяти на себе функції із прискорення процесу українізації Церкви. Зокрема, А. Річинський висунув ідею скликання в Луцьку українського церковного з'їзду, який врегулював би всі проблеми церковного життя³³³. Луцька, володимирська та рівненська повітові «Просвіти» взяли за організацію цього з'їзду.

Варто зазначити, що просвітяни в містах і селах Волинського воєводства послідовно обстоювали вимогу здійснення богослужінь українською мовою,

³³¹ Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 89.

³³² Борщевич В. Українська Православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Львів, 2000. 20 с.

³³³ Альошина О. Участь Арсена Річинського у русі українізації Православної церкви. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 28.

послаблення впливу священників-москвофілів у парафіях. У 1926 році у Волинському воєводстві на українське богослужіння перейшли в селах Пожарки, Вишків, Хорлупи та в місті Ківерці. У деяких селех на релігійному ґрунті розгорталися конфлікти. Наприклад, в уже згаданому селі Хорлупи та в селі Романові, що поблизу Луцька³³⁴. Суть конфліктів доволі схожа: селянські збори прийняли ухвалу про богослужіння у їх церкві українською мовою, а священник продовжував відправляти старослов'янською або ж відмовлявся здійснювати службу. Хор «Просвіти» в селі Хорлупи співав службу Божу українською, а священник закликав селян покинути «Просвіту». У 1927 році лише в Луцькому повіті розмосковлення церкви відбулося в селах Лаврів, Городище, Зубильно, Михлин, Береза, Боголюби, Воротнів, Угринів³³⁵ та ін.

У селі Романів Луцького повіту склалася взагалі парадоксальна ситуація: ще до війни священником російська влада призначила чеха за національністю Володимира Заха, який, за твердженнями тогочасних прихожан, «не дуже сприяв до всього українського»³³⁶.

Авторитет романівської «Просвіти» та її вплив на церковний причет створив сприятливі умови для поступової українізації церковного богослужіння. Так, на кошти філії були закуплені українські церковні ноти, богослужіння дедалі більш виразно набувало рис національного, українського. Окрім того, псаломщиком у храмі став активіст «Просвіти» Яків Лобурський. Члени романівської «Просвіти», як і всі жителі села, виступали з підтримкою ідеї скликання у воєводському центрі Українського церковного з'їзду та утворення Української Автокефальної православної церкви в Польщі.

³³⁴ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 56.

³³⁵ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 134–135.

³³⁶ Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920 – початку 1930-х років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 56.

Зважаючи на тиск мирян, митрополит Діонісій у серпні 1928 року змушений був визнати домагання українців справедливими і видав відозву, якою дозволяв вживати рідну мову при відправленні церковної літургії³³⁷.

Поки загострювалися конфлікти між православними парафіями та польською владою, голова Луцької повітової «Просвіти» І. Власовський та згаданий вище просвітянський діяч А. Річинський працювали над реалізацією ідеї щодо скликання в Луцьку українського церковного з'їзду, який мав би врегулювати всі проблеми церковного життя. Передумовою скликання в Луцьку з'їзду став проведений 26 вересня 1926 року з'їзд у Рівному, на якому, окрім іншого, обговорювали й церковні питання. Саме тоді й було прийнято рішення про утворення церковних повітових комітетів, задля керівництва справою українізації Церкви в повітах. На згаданому з'їзді ухвалили відозву до митрополита Діонісія, у якій ставилася вимога щодо українізації церкви³³⁸.

Кульмінаційним етапом українізації Православної церкви на Волині стало скликання Українського церковного з'їзду, що відбувся в Луцьку 5–6 червня 1927 року. Головне його завдання полягало в тому, щоб виробити ідеологічну програму національно-церковного руху щодо «розмосковлення» Православної церкви³³⁹.

До організаційного комітету з'їзду увійшли: А. Річинський, І. Власовський, І. Бондарук. А. Річинський, який був ініціатором скликання з'їзду в Луцьку, вважав, що не можна стояти осторонь загрозливих процесів, які відбувалися в Церкві. Він, зокрема, говорив: «Ми вважаємо можливим розпочати організацію православної людності не з окремих парафій, а відразу з цілої національної групи вірних. Першим кроком на цьому шляху має бути

³³⁷ ДАВО. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 81. Арк. 124.

³³⁸ Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наук. пр. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 6–7.

³³⁹ Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з'їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Вид-во Волин. правосл. богослов. акад. ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 80.

український церковний з'їзд, який повинен покласти основу організації православного населення українського»³⁴⁰. Так, Луцьк став центром боротьби за українізацію Православної церкви.

Підготовці з'їзду в Луцьку всіляко перешкоджали не лише зросійщені кола духовенства, але й офіційна державна влада Польської держави. Наприклад, було заборонено брати участь у підготовці з'їзду членам «Просвіти». Однак після тривалих і складних приготувань 5–6 червня 1927 року з'їзд відбувся.

Участь у роботі з'їзду взяли представники всіх повітів Волинського воєводства, загалом понад 800 делегатів із Волині, Полісся, Холмщини й Підляшшя³⁴¹. Наприклад, із Луцького повіту прибули 110 делегатів, із Рівненського – 69 осіб, із Дубенського – 97 делегатів, зі Здолбунівського – 21, з Кременецького – 25, із Костопільського – 27, із Ковельського – 61 делегат, із Володимирського – 38, з Горохівського – 11, а з Любомльського повіту прибуло три особи. Присутніми були делегати і з Поліського воєводства у складі 18 осіб, представлений на з'їзді був також Холмський повіт Люблінського воєводства, його представництво було у складі чотирьох делегатів. Участь у роботі з'їзду взяли і представники українських громадських організацій, зокрема 22 просвітянських діячів, а також 36 представників преси³⁴².

На розгляд з'їзду було винесено вісім питань, що стосувалися українізації та демократизації внутрішнього устрою й життя Православної церкви у Другій Речі Посполитій. Найбільш жвава дискусія розгорнулася навколо доповіді А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя

³⁴⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. Т. 4. ХХ ст. К.: Либідь, 1998. Ч. 2. С. 63.

³⁴¹ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 690. Арк. 228.

³⁴² Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з'їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Вид-во Волин. правосл. богослов. акад. ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 80–81.

української людності у Польщі»³⁴³. А. Річинський дав негативну оцінку політиці церковної влади стосовно задоволення національних та церковно-релігійних потреб українців.

Центральним питанням з'їзду було також питання, яке стосувалося загального стану релігійно-церковного життя українського населення у Другій Речі Посполитій, поширення шкільної й позашкільної релігійної освіти. Йшлося також про збільшення кількості священників задля задоволення релігійних потреб православних українців.

У резолюції Луцького з'їзду було зроблено акцент на необхідності глибшого і послідовнішого запровадження в діяльність Православної церкви засад соборності. Вимагалось видати розпорядження щодо українізації Церкви, які б чітко регламентували цей процес. З'їзд вимагав і негайної українізації внутрішнього діловодства Православної церкви, яке досі здійснювалося переважно російською мовою³⁴⁴. Важливим рішенням Українського православного з'їзду в Луцьку було і встановлення нагляду за викладанням релігії в школах, де навчалися українці, українською мовою. Було вирішено також про оголошення конкурсу на складання підручників з релігії українською мовою³⁴⁵.

Важливою постановою з'їзду стало рішення замінити представників церкви, що скомпрометували себе. Їх місце мали зайняти проукраїнськи налаштовані особи. На Українському православному з'їзді пролунав заклик до зосередження на збільшенні ролі мирян та нижчого духовенства в церковному житті й управлінні. Усі постанови з'їзду та висловлені на ньому побажання було вирішено представити церковній і світській владі.

³⁴³ Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. С. 3–4.

³⁴⁴ Альошина О. Участь Арсена Річинського у русі українізації Православної церкви. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 30.

³⁴⁵ Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з'їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Вид-во Волин. правосл. богослов. акад. ЕІΚΩΝ, 2016. № 4. С. 82.

Церковний з'їзд, що проходив у Луцьку, на завершення своєї роботи обрав Український церковний комітет, котрий мав упроваджувати в життя Церкви ухвали з'їзду. Фактично, з'їзд став одним із вирішальних чинників пробудження національно-церковного руху у Волинському воєводстві. Головними досягненнями з'їзду було поширення серед українського населення усвідомлення необхідності боротьби за національну Церкву та українську мову богослужінь. Услід за Луцьким з'їздом відбулися з'їзди українських парафій в окремих повітах Волинського воєводства³⁴⁶. Найчастіше організаторами таких з'їздів були представники місцевих «Просвіт».

Поза сумнівом, Український церковний з'їзд 1927 року у Луцьку став важливим кроком на шляху дерусифікації Православної церкви у Другій Речі Посполитій. Проте навіть у середовищі українців і православних єпископів часто зустрічався осуд рішень Луцького з'їзду. Так, наприклад, у Почаєві відбувся з'їзд усього вищого духовенства і церковних старост, там був присутній митрополит Діонісій, котрий виголосив досить радикальну і різку промову, виступаючи за збереження наявного устрою та російського характеру церкви.

Стосунки між єпископатом і діячами українського церковного руху та «Просвітою», яка активно пропагувала українізацію Православної церкви, досягли свого критичного апогею, що, зокрема, проявився через інцидент поміж митрополитом – з одного боку, та парафіянами в луцькому Свято-Троїцькому соборі – з іншого. Так, 20 червня 1927 року, незважаючи на заборону, хор став співати літургію українською мовою. Це обурило митрополита Діонісія, який у той день особисто здійснював богослужіння³⁴⁷. Відтак митрополит перервав богослужіння і спробував випровадити хор із

³⁴⁶ Макарчук С. Питання українізації православної церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ століття. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. № 1 (115). С. 7.

³⁴⁷ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 271.

Свято-Троїцького собору, що викликало обурення парафіян. Останні стали вигукувати на адресу митрополита Діонісія образливі слова³⁴⁸.

Отже, напрошується висновок, що національна релігійна свідомість волинян стрімко еволюціонувала, незважаючи на протидію зросійщеної православної ієрархії та польської влади. Завдяки активній роз'яснювальній роботі, що її проводили волинські «Просвіти», кількість прихильників українізації Православної церкви у Волинському воєводстві неухильно зростала.

Православні ієрархи зайняли відверто ворожу позицію до з'їзду і 15–17 червня того ж року провели своє альтернативне зібрання. Його рішення були пронизані неприхованою ненавистю, що ще більше загостило конфронтацію. У відповідь на реакцію москвофілів «Просвіта» спільно з Церковним комітетом організували церковні зібрання на підтримку Луцького з'їзду. Надалі саме ці дві інституції стали головними організаційними осередками консолідації громадських сил на проведення українізації Церкви³⁴⁹.

Важливість для «Просвіти» Луцького церковного з'їзду засвідчує той факт, що повітові «Просвіти» Волинського воєводства зобов'язали свої філії зміцнювати й розбудовувати українське православ'я. Місцеві просвітянські організації звітували повітовим «Просвітам» про діяльність у національно-церковній царині. Проте треба визнати, що товариству далеко не завжди вдавалося вплинути на ситуацію і священників, які стояли на москвофільських позиціях. У відповідь на позицію «Просвіти» московське духовенство з усіх сил боролось проти заснування просвітянських філій у селах.

Унаслідок активних дій волинських «Просвіт», релігійних товариств, віруючих і частини духовенства на Волині у 20-х роках ХХ століття зроста

³⁴⁸ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. С. 117.

³⁴⁹ Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі за українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 89.

кількість православних храмів, у яких богослужіння проводили українською мовою. Завдяки їхнім зусиллям у цей період на Волині було українізовано 108 парафій із 680. У 126 храмах українська мова як літургійна використовувалась частково³⁵⁰. Великої шкоди українізації Православної церкви було завдано у 1928–1935 роках, із приходом на ці терени воєводи Г. Юзевського. Саме в цей період закривалися осередки «Просвіти», що вплинуло на призупинення українізації церкви³⁵¹.

Загалом же в досліджуваний період у Луцьку, як у воєводському центрі, існувало три православні парафії, які зосереджувались у Свято-Троїцькому соборі (про що вже йшлося вище), у Покровській та Хрестовоздвиженській церквах. У 1921 році кількість православного населення Луцька становила 13 % усіх містян, що дорівнювало 2692 особам, а в 1931-му частка православних лучан дорівнювала 17 % (6184 особи)³⁵².

На оборону православної віри на Волині стало й Товариство імені митрополита Петра Могили, засноване 19 листопада 1931 року. До складу управління Товариства входили: голова управи С. Тимошенко та обрані: П. Пащевський – заступник, І. Власовський – секретар, М. Тележинський – скарбник³⁵³. Загалом близько половини членів релігійного Товариства становили волинські просвітяни.

Із кінця 1932 року Товариство імені митрополита Петра Могили видавало газету «За соборність». Загалом світ побачило дев'ять номерів цієї газети, однак уже 1935 року це видання було заборонено польською

³⁵⁰ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 130.

³⁵¹ Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformationsю. *Copyright 2018 «Codrul Cosminului»*. 2018, Vol. 24, no. 1. P. 148–149.

³⁵² Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20–30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Терези, 2020. Вип. XVI. С. 118.

³⁵³ Малєончук Г. О. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2015. С. 170.

державною адміністрацією, тому від 1935-го до 1939 року газета виходила під назвою «Церква і нарід»³⁵⁴.

Важливим внеском Товариства імені митрополита Петра Могили в поглиблення українізації Православної церкви стало утворення при ньому богословської секції. У період з 1935-го і до 1939 року завдяки кропіткій роботі членів цієї секції було видано чимало релігійної літератури українською мовою: це і молитовники, і богословські книги, і нотні партитури для церковних богослужінь тощо³⁵⁵. Видана Товариством література мала значний попит, її замовляли церковні громади, парафіяльні священники та ін. У 1937 році богословська секція розпочала видавати часопис «Шлях», редактором якого став Є. Богуславський³⁵⁶.

Упродовж 20–30-х років ХХ століття в Луцьку активно діяла і така релігійна організація як Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Однак польська влада в період 20-х років неодноразово відмовляла братству в затвердженні його статуту. У 1929 році Хрестовоздвиженське братство налічувало близько сотні осіб, мешканців Луцька і Луцького повіту. Серед керівників братства були: Є. Ясінський, Б. Білецький, К. Сорокін, Ф. Романов, І. Бондарук, П. Філіпчук, В. Сидорук, Є. Туравський, П. Пашевський, О. Лупікін. Майном братства було: Хрестовоздвиженська церква, дві невеликі каплиці – Іверська та Параскеви, а також дві будівлі, у яких була розміщена школа імені королеви Ядвіги. Крім того, братство володіло близько 6 га землі в Луцьку. Річний дохід братства становив близько 16 тис. злотих³⁵⁷.

Дослідник Православної церкви В. Борщевич стверджує, що завдяки зусиллям членів Луцького Хрестовоздвиженського братства в липні 1935 року

³⁵⁴ Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 121.

³⁵⁵ Ткачук В. Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 70–74.

³⁵⁶ Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 121.

³⁵⁷ Борщевич В. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження*. Луцьк: ВМА «Терен», 2013. С. 103–104.

влада Другої Речі Посполитої нарешті легалізувала його статут. Він являв собою своєрідний компроміс поміж українським православним духовенством та польською владою. Згідно зі статутом, метою діяльності Луцького Хрестовоздвиженського братства було: опіка над Хрестовоздвиженською церквою та її утримання; активізація релігійного життя членів братства та православних вірян загалом; участь у богослужіннях; благодійна діяльність; поширення в суспільстві основних ідей християнської моралі та злагоди; посилення засад незалежності і соборності Православної церкви в Польщі³⁵⁸.

Від середини 30-х років ХХ століття процес українізації Православної церкви у Волинському воєводстві сповільнюється, а згодом наражається на дедалі більший опір польської влади й російського православного духовенства. Особливо помітно це простежується після заборони та ліквідації волинських «Просвіт», які були активними учасниками цього процесу. У національній політиці Другої Речі Посполитої панівною стає тенденція національної асиміляції³⁵⁹.

У 1935 році у Варшаві створюється Комітет у справах національностей, де на першому засіданні його члени заявили, що «православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, тому необхідно докладати усіх зусиль до спольщення православ'я та припинення його українізації»³⁶⁰. Відомо, що просвітянські лідери, зокрема А. Річинський та І. Власовський, виступили з гострою критикою таких заяв³⁶¹.

Отже, рух за українізацію Православної церкви, який у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття ширився у Волинському воєводстві, мав певні

³⁵⁸ Борщевич В. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження*. Луцьк: ВМА «Терен», 2013. С. 105.

³⁵⁹ Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 66.

³⁶⁰ Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: ВежаДрук, 2015. С. 262–264.

³⁶¹ Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20–30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Терези, 2020. Вип. XVI. С. 118.

позитивні наслідки: частина православних громад зуміла відстояти право на богослужіння рідною українською мовою. Широка роз'яснювальна робота, яку проводили волинські «Просвіти», значною мірою сприяла цьому. Загалом же Православна церква Волині переживала не найкращі часи: часи утисків та дискримінації з боку польської влади. Із приходом на Волинь воєводи О. Гауке-Новака можна констатувати закінчення ліберальної політики польських урядів у національному й релігійному питаннях і ще більше погіршення ставлення до Православної церкви з боку польської влади.

Міжвоєнні десятиліття принесли для Православної церкви у Волинському воєводстві, з одного боку, позитивні зрушення, які проявилися через її українізацію, а з іншого – Православна церква зазнавала відчутного тиску з боку польської влади. Категорична позиція волинських «Просвіт» у справі українізації Православної церкви на Волині, поза сумнівом, стала однією з причин заборони та подальшої ліквідації товариства, адже польська державна адміністрація вбачала в національній церкві опозицію державній політиці колонізації та асиміляції. Заразом внесок окремих просвітянських діячів, як то А. Річинського, І. Власовського та інших, у процес українізації Церкви важко переоцінити, як і роль «Просвіт» загалом.

3.3. Розвиток музично-драматичного мистецтва в діяльності «Просвіт»

Важливу роль у збереженні національних традицій та популяризації української культури здійснювали мистецькі колективи, створені «Просвітою». Їхня діяльність зміцнювала фундамент подальшого культурного розвитку, забезпечувала популяризацію української мови, консолідувала волинян навколо національної ідеї та народних традицій, сприяла національній ідентифікації, що було надзвичайно важливо в умовах української бездержавності.

Лідери «Просвіти» усвідомлювали, що саме шляхом масових зібрань, сходів, зборів, концертів, академій та вистав, організовуючи традиційні вечорниці, театральні вистави, церковні відправи, народні забави (наприклад, Різдвяні свята), вшанування пам'яті видатних українських митців та політичних діячів, наприклад, Т. Шевченка, І. Франка, С. Петлюри, Лесі Українки, можна якнайкраще популяризувати українську культуру та залучати до «Просвіт» щораз нових членів³⁶². Не секрет, що концерти й театралізовані дійства були найпопулярнішими серед волинян і збирали навколо себе багато поціновувачів, стаючи в такий спосіб дедалі більш масовою культурою.

Період 20–30-х років ХХ століття для українського населення Волинського воєводства позначився низкою різноманітних подій у суспільно-політичному житті, які тою чи іншою мірою впливали на культурний рівень краян: гострі суперечності з новоутвердженою владою, трагічні події війни та повоєння, деформації економічного, соціального й національного характеру. А тому національно-визвольні настрої впродовж досліджуваного періоду не припинялися, а залежно від певних умов набирали все більшої гостроти. Особливо вони проявилися в середовищі національної інтелігенції, найбільш опозиційно налаштованої проти асиміляторського режиму³⁶³.

Усвідомлюючи той факт, що культурно-мистецькі заходи дозволяють охопити своїм впливом широкі маси населення, волинські «Просвіти» з перших днів свого існування важливого значення надавали цій галузі діяльності. Міські й повітові «Просвіти» вели постійну кропітку роботу щодо створення та підтримки діяльності мистецьких колективів – музичних, театральних, хорових, хореографічних, художніх. Такі колективи створювалися при «Просвітах» або церковних парафіях, рідше при школах. Діяльність таких колективів сприяла збереженню і збагаченню національних

³⁶² Герман О. Товариства «Просвіта» як обереги культурно-освітньої спадщини. *Культурне відродження в Україні*. Львів: Астерикс, 1993. С. 179–180.

³⁶³ Притулюк В. Роль Товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 105.

традицій, заклала фундамент подальшого культурного розвитку Волині. У розв'язанні тих чи інших соціальних проблем громадськості волинські «Просвіти» активно використовували будь-яку можливість масових зібрань: збори, концерти, вистави, традиційні вечорниці, церковні відправи, народні забави тощо.

Волинські «Просвіти» проводили значну роботу щодо створення й організації діяльності мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Їхня діяльність сприяла збереженню та збагаченню національних традицій, заклала фундамент подальшого культурного розвитку краю. Цілеспрямовано й наполегливо залучаючи до справи національного відродження мешканців села, організація створила широку мережу гуртків за уподобаннями. Надзвичайно важливу роль у справі національно-культурного відродження відігравали концерти й різноманітні тематичні вечори, що, як правило, вимагали чималої попередньої підготовки. Віднайдені в архівах та проаналізовані програми згаданих культурних заходів дають підстави для висновку, що мистецька діяльність волинських «Просвіт» у міжвоєнний період була досить багатогранною. Як приклад можна виділити хоровий спів, до якого, як свідчать очевидці, масово долучалися люди різного віку – від дітей та юнацтва і аж до літніх людей. Частими стали виступи просвітян у храмах під час богослужінь та панахид; траплялися випадки, що місцеві філії «Просвіт» самі бралися за організацію церковних хорів³⁶⁴. Помітною була тенденція, що просвітянські хорові колективи часто виникали саме на основі місцевих церковних хорів та значною мірою активізували рух за українізацію Церкви, сприяючи тим самим зближенню церковної і світської музичних сфер.

Головним здобутком товариства стосовно хорового розвитку є скорочення відстані між аматорством і професійним виконавством, установлення нових фахових критеріїв для хорових колективів та їхніх

³⁶⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 116–117.

солістів. Усі подробиці хорової справи (репертуарна політика, формування програм, періодичність виступів, підготовка хорових диригентів, матеріальна підтримка хорових колективів й інше) контролювалися просвітянськими закладами і створювали цим самим міцну організаційну основу, йшли на користь загальній справі.

Волинський мистецтвознавець П. Шиманський вважає, що становлення просвітянських хорів відбувалося двома шляхами: а) на базі місцевих церковних хорів; б) аматорським або «світським» шляхом. Поступово в репертуарі перших, поряд із церковним співом, з'явилися світські твори і через деякий час вони отримували статус просвітянських³⁶⁵. Так було, наприклад, у Жидичині (В. Бабіченко), Лаврові (К. Тимошук), Романові (Я. Лябурський), Тростянці (М. Лукасевич), Цумані (керівник О. Тацюра)³⁶⁶ тощо.

Схожий шлях, від церковного до рівня професійного, світського, пройшов хор Лаврівської філії товариства. Він набув великої популярності як учасник різноманітних культурно-мистецьких заходів, упроваджуваних центральним осередком у Луцьку. Основу його репертуару становили і народні пісні, і хорові твори професійних композиторів, духовна музика. Серед церковних творів української служби у виконанні хору найбільш популярними в парафіях були композиції Д. Бортнянського, А. Веделя, О. Кошиця, Д. Леонтовича, М. Лисенка, А. Річинського, К. Стеценка, М. Тележинського³⁶⁷.

У середині 20-х років ХХ століття рух, що був спрямований на організацію просвітянських хорів у селах та містечках Волині відчутно посилювався. Фактично кожна третя філія на Волині мала власний хор. Це пояснювалося низкою причин: по-перше, засвідчувало любов волинян до пісні, а по-друге, оскільки цей вид діяльності не потребував значних коштів,

³⁶⁵ Шиманський П. Музичне мистецтво Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Мистецтвознавство*. 1997. Вип. 11. С. 81.

³⁶⁶ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2320. Арк. 11, 17, 21.

³⁶⁷ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 118.

не існувало перешкод для збільшення кількості та чисельності хорів. Головним завданням хорових колективів була пропаганда кращих зразків народної та професійної музики. Сільські хорові колективи в основному нараховували 20–25 осіб, проте були й такі, що налічували близько 80–90 осіб, як, наприклад, у с. Цумань³⁶⁸.

Деякі хорові колективи ставали популярними далеко за межами власних населених пунктів. Наприклад, відомо, що хор зі села Воютина часто запрошували в сусідні села – Білосток, Блудів, Михлин, Садів, Смогилів, Сьомаки та ін. Згаданий хоровий колектив був частим гостем у містечку Торчин, а на Шевченківські свята цей хор проходив вулицями воєводського центру – Луцька, виконуючи твори на слова Тараса Шевченка та українські народні пісні. Популярність хорового колективу з Воютина була настільки велика, що до його складу прагнули потрапити співаки з інших населених пунктів. Відомо також, що до репертуару воютинського хору належало понад 70 псалмів та народних пісень³⁶⁹.

В Острозі у досліджуваний період бурхливу діяльність розгорнув заснований при «Просвіті» артистично-співочий гурток під керівництвом М. Шугаєвського, об'єднуючи 50 осіб. Його учасники щороку давали десятки концертів в Острозі та повіті. На придбані від концертів кошти закупили декорації і костюми. Окрім того, гурток організовував балетні одномісячні курси, лекції з теорії та практики театрального мистецтва³⁷⁰.

Як допоміжні виконавські одиниці виникали при хорах інструментальні колективи. Порівняно з хорами, інструментальні колективи відгравали більш складну роль у тогочасному музичному житті Волині. У містечках Рожище та Олика існували струнні оркестри, у селі Жидичині – духовий оркестр. Інструментальна музика – це напрям аматорського

³⁶⁸ Причулок В. Роль Товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 105–106.

³⁶⁹ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 119.

³⁷⁰ Самчук У. На білому коні. *Дзвін*. 1993. № 2–3. С. 59.

мистецтва, а в окремих випадках і професійного мистецтва, який займав чільне місце в діяльності культурно-освітньої секції товариства «Просвіта»³⁷¹.

Як зазначає М. Філіпович, дослідниця Луцької повітової «Просвіти», саме цей міжвоєнний період (20-х років ХХ століття) отримує промовисту назву – «волинський Ренесанс» – завдяки діяльності композиторів М. Тележинського, М. Левицького, А. Річинського, журналіста П. Певного, майбутнього Патріарха Української автокефальної церкви С. Скрипника, літераторів Т. Ловецького, А. Горленка, А. Ланового, Б. Лазаревського, О. Станчук, Г. Орлівни, І. Матвіюк, І. Степанюк, В. Китаєвського, М. Калинчука, О. Підгірського, корифеїв української народної хореографії В. Авраменко, М. Подригулі, О. Бахова, режисера Д. Сідих, театрального діяча М. Певного, актора Г. Березовського, бандуристів Г. Білогубової, К. Місевича, Д. Щербини, випускника Празької консерваторії Р. Савицького, актриси Н. Гордієвської, співаків Л. Бабюк, О. Поліщука, актора і режисера М. Орла-Степняка, науковців М. Кобрини, Б. Білецького, архітектора С. Тимошенка, краєзнавців-дослідників А. Дублянського, Л. Маслова та ін.³⁷².

Перелічені діячі української культури утверджували риси національної самобутності й української ментальності. Згуртованість і єдність – особливість національного руху, адже ними керувало щире прагнення підняти духовний розвиток українського суспільства на вищий щабель.

Вперто і постійно до справи національно-культурного відродження залучаються мешканці села, «Просвіти» на Волині створили широку мережу гуртків за уподобаннями. Першочергову роль тут відігравали вечори й концерти, які вимагали чималої підготовки³⁷³. Віднайдені програми таких

³⁷¹ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. С. 76–78.

³⁷² Філіпович М. Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 45.

³⁷³ Маленончук Г., Шваб А. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939). Луцьк: Терен, 2022. С. 129–131.

заходів яскраво ілюструють, що мистецько-культурна діяльність волинських «Просвіт» була надзвичайно багатогранною.

Однак музичне життя Волині досліджуваного періоду не обмежувалося лише колективними формами. Культурно-мистецькі осередки виховували багато відомих музикантів, які своїми сольними виступами в оркестровому супроводі створювали власні індивідуальні концертні програми. Перші успіхи у цій мистецькій справі пов'язані з виступами місцевих просвітянських солістів-бандуристів Г. Білогубової, М. Левицького, Д. Щербини³⁷⁴.

Видатний просвітянський діяч Волині М. Тележинський 1934 року видав збірник волинських українських народних пісень для мішаних хорів. До нього увійшли пісні: «Ой, чиї це воли», «Через Дунай кладочка», «Ой, п'яна ж бо я, п'яна», «Гей ішли воли із-за гори», «Кучерявий Марку, щось маю казати», «Бідна моя головонько», «Ой ти знав, нащо брав міщанку з міста», «Ой, іду, йду, йду»; колядки – «Нова радість стала», «Видить Бог», «Небо і земля»³⁷⁵.

Театрально-аматорська діяльність стала одним із найпоширеніших напрямів роботи волинської «Просвіти». Це можна пояснити тим фактом, що саме театральне мистецтво для більшості волинян досліджуваного періоду було одним із найбільш доступних засобів національно-громадського та морально-етичного виховання. До того ж воно поліпшувало становище просвітянських осередків, на вистави з легкістю продавалися всі квитки³⁷⁶.

Близько половини просвітянських осередків Волинського воєводства мали свої аматорські гуртки. Розвиток театральної справи залежав від багатьох складових: наявності приміщення, костюмів, декорацій і ставлення

³⁷⁴ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 117.

³⁷⁵ Філіпович М. Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 46.

³⁷⁶ Гаврилюк С., Кілчук М. З історії Волинського театру. *Минуле і сучасне Волині: матер. VII Всеукр. іст.-краєзн. конф., 15–16 верес. 1994 р.* Луцьк, 1994. С. 53–54.

до них польської влади. На Волині найбільші театральні гуртки були в селах Воютин, Жидичин, Колки, Торчин³⁷⁷.

Б. Савчук вважає, що в діяльності сільських філій «Просвіти» театральнo-драматична праця часто ставала головною, а іноді і єдиною. Наприкінці 20-х років ХХ століття у Дубнівському, Рівненському, Луцькому повітах їх було майже по 40 у кожному³⁷⁸. Діяльність просвітянських філій у селах нерідко зводилася лише до театральнo-аматорської роботи, бо в такий спосіб швидко здобувалися кошти, які пізніше витрачали на придбання часописів та інші потреби.

Чи не найяскравішим прикладом успішної культурно-мистецької роботи вже згадуваної вище «Просвіти» села Воютин виявилась постановка 1934 року опери «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, режисером був В. Поліщук. Він одночасно здійснював керівництво хором і готував акторів-аматорів. Збереглися відомості про Л. Бабіюк, як найталановитішу співачку аматорського театру, яка володіла сильним сопрано, тому саме їй доручали головні ролі. Ще однією зіркою місцевого театру була Н. Гордієвська, яка фактично на рівні професійної актриси грала театральні ролі. Її акторський талант описувався в газеті «Українська Нива»: «Своєю грою і переживанням драми в своїй душі вона так заімпонувала публічності, що... жіноцтво було розжалене і не могло втриматися від сліз»³⁷⁹. Відомо, що до акторської трупи входили також К. Бабіюк, Т. Йоржик, Г. Костюк, В. Лавренюк, Л. Мозолінська, А. Поліщук, Т. Танчук, Ф. Танчук, Ю. Шандерук та багато інших. А. Поліщук, один з акторів театру, залишив спогади, у яких говорить про те, що актори аматорського театру, будучи окрилені успіхом у постановці першої опери, взяли за постановку наступної – «Запорожець за Дунаєм»³⁸⁰.

³⁷⁷ Пригулюк В. Роль Товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 107.

³⁷⁸ Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. С. 77.

³⁷⁹ Українська Нива. 1934. 22 квіт. С. 2.

³⁸⁰ ДАВО. Ф. 200. Волинське українське театральне товариство. Оп. 1. Опр. 1. Протоколи засідань, списки членів та інші документи товариства, 1932–1936 рр. Арк. 47–51.

Репертуар аматорських колективів складався насамперед із творів українських авторів, народних пісень і танців. Це чітко ілюструють програми вечорів та концертів, багато з яких зберігається в архівних справах³⁸¹. Волинські «Просвіти» зосереджували найкращі сили для керівництва театральнo-драматичними гуртками, серед яких було чимало талановитих акторів і режисерів.

Популяризувати українське мистецтво було складно. На початку 20-х років ХХ століття в Луцьку, як воєводському центрі, існувало кілька театрів: польський (Волинський театр імені Ю. Словацького), єврейський театр, кілька аматорських драматичних колективів. Звісно, що польський театр перебував у привілейованому становищі і фінансувався державними установами Другої Речі Посполитої³⁸².

Українська інтелігенція Волинського воєводства була рушієм розвитку української культури, стояла в авангарді розвитку й підтримки театрального життя у краї в досліджуваний період. Початком українського професійного театрального життя в Луцьку і водночас у Волинському воєводстві є фактичне прибуття до Луцька Миколи Певного, що припало на 1928 рік. Саме Микола Певний, зібравши українських аматорів театру, організував одну з перших театральних вистав – виставу третього акту історичної п'єси Л. Старицької «Гетьман Дорошенко», яка була приурочена до десятирічного ювілею Луцької повітової «Просвіти»³⁸³.

Після цієї прем'єри зібраний М. Певним український аматорський гурток став активно розвиватися і з часом придбав необхідні декорації, костюми та реквізит. До гуртка стали приєднуватися фахові актори, що дозволило йому перерости з аматорського в повноцінний український театр. Оскільки українська громадськість міста надзвичайно приязно приймала

³⁸¹ ДАЖО. Ф. 560. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 32; спр. 18. Арк. 25.

³⁸² Степанюк С. М. Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2011. С. 115.

³⁸³ Певний М. Волинський український театр. *Українська Нива*. 1936. № 13. С. 2.

вистави цього театрального гуртка, серед його основоположників з'явилася ідея заснувати український театр на Волині на постійній основі³⁸⁴.

Реалізацією цієї ідеї стало створення 6 квітня 1929 року в Луцьку клубу «Рідна хата», який фактично і став колискою українського театру в місті. Адже саме в приміщенні цього клубу відбуваються театральні вистави, там же зберігається реквізит українського театру, проводяться репетиції вистав³⁸⁵.

Дослідниця театрального життя Волині С. Степанюк вважає, що створення 31 липня 1931 року Товариства польського театру на Волині відіграло важливу роль у появі різних національних театрів у Луцьку. Зокрема, на думку дослідниці, згадана подія вплинула на середовище української інтелігенції, як наслідок, саме в ньому виникла думка про заснування українського театрального товариства у Волинському воєводстві.

Так, 7 листопада 1931 року було затверджено статут Волинського українського театрального товариства (ВУТТ), а вже 3 січня 1932 року, відбулися установчі збори товариства³⁸⁶. Важливим аспектом було те, що до ВУТТ входили представники української інтелігенції Волині, діячі «Просвіт», котрі виступали за розвиток українського театру як осередку національної культури.

Структура персонального складу управи товариства була побудована так: голова управи – сенатор М. Маслов (обіймав цю посаду впродовж усього часу існування ВУТТ), заступник голови – О. Ковалевський, а також скарбник театру – О. Алмазов, секретарем було обрано Т. Ловецького (він

³⁸⁴ Філіпович М. Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 1916. № 3 (328). С. 45–46.

³⁸⁵ Тичина І. Волинська «Просвіта» і музично-драматичне мистецтво на Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк: КП ІАЦ «Волинський енергосфот», 2019. Вип. XV. С. 382–383.

³⁸⁶ Степанюк С. М. Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2011. С. 115.

же був редактором газети «Українська Нива»). Заступники членів управи: М. Тиравський, В. Ігнатович. Було створено при Волинському українському театральному товаристві і ревізійну комісію, до складу якої увійшли: М. Гнатченко, Л. Єрмак та Ю. Константинів³⁸⁷.

Товариство ставило за мету підтримувати українське театральне життя на Волині, зокрема організацію аматорських гуртків, культурно-театральних виступів та концертів, режисерських курсів, створення декоративно-прикладної секції тощо. Проте на початках діяльність ВУТТ обмежилася лише матеріальною підтримкою українського театру³⁸⁸. Відомо, що члени управи товариства планували організувати власний театр на основі наявної вже трупи М. Певного, перейнявши на себе адміністративні обов'язки. За таких обставин справа отримання дотацій постала як найважливіше завдання управи. Однак у часи економічної кризи це виявилось складним завданням. А втім, від Міністерства віросповідань та народної освіти, а також від воєводського відділу самоврядування пощастило отримати певні субвенції³⁸⁹.

У період з кінця грудня 1931 року до кінця 1932-го товариство виділило на потреби театру М. Певного, зокрема на його утримання, 17 тис. 564 злотих. Загальний же бюджет театру в цей період становив 24 тис. 937 злотих. Різницю, яку ми бачимо з наведених цифр, склали прибутки від квитків на вистави театру³⁹⁰. Трупа театру в досліджуваній період нараховувала 20–25 осіб.

Цікавим для дослідника є звіт театального товариства за 1932–1935 роки. У ньому йшлося про труднощі роботи з українським громадянством через невисокий культурний рівень широких мас на Волині.

³⁸⁷ Український театр ХХ століття. К.: ЛДЛ, 2003. С. 173.

³⁸⁸ Wysiński K. Związki teatralne. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Teatr. Widowisko* / red. M. Fik. Warszawa, 2000. S. 540.

³⁸⁹ ДАВО. Ф. 200. Волинське українське театральне товариство. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи засідань, списки членів та інші документи товариства, 1932–1936 рр. Арк. 87.

³⁹⁰ ДАВО. Ф. 200. Волинське українське театральне товариство. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи засідань, списки членів та інші документи товариства, 1932–1936 рр. Арк. 87.

Ще однією вагомою трудністю, на думку С. Степанюк, були розбіжності в середовищі української інтелігенції, оскільки була група осіб, які ставили власні амбіції над національні справи. Проблема культурної роботи полягала і в тому, що до неї було залучено небагато осіб, замало для повноцінної праці. Також зазначалося, що на важливих позиціях культурної справи часто були емігранти і від них не можна було вимагати більше, ніж вони могли дати, оскільки вони були в непростому становищі та й моральна втома давалася взнаки³⁹¹.

У містах і містечках Волинського воєводства діяли окремі театри, що найчастіше створювалися і фінансово підтримувалися «Просвітами». Прикладом є діяльність театрального гуртка українського Добродійного товариства в Кременці, у якому працював артист Київського українського театру М. Садовського Г. Березовський³⁹². Репертуар театру складався головно із творів М. Старицького, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського.

Аматорські театральні гуртки та хорові колективи діяли і після офіційного закриття «Просвіт» на Волині. Польська влада всіляко намагалася перешкоджати їхній діяльності, забороняючи виступи, вдаючись до репресій щодо членів українських культурних об'єднань. Особливо складною ситуація стає на початку 30-х років ХХ століття з приходом на Волинь Г. Юзевського. Друга половина 30-х років минула в умовах заборон і переслідувань українського національного театру зокрема та національно-культурного руху загалом.

Загалом волинський український театр та музичне мистецтво, поза сумнівом, посіли значне місце в культурному розвитку міста Луцька і Волинського воєводства загалом. Згуртованість і єдність – особливість

³⁹¹ Степанюк С. М. Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2011. С. 116–117.

³⁹² Притулюк В. Роль Товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 107–108.

національного руху у Волинському воєводстві в досліджуваний період, адже тамтешніми діячами української культури керувало щире прагнення підняти духовний розвиток українського суспільства на вищий щабель³⁹³.

Висновки. Впродовж незначного, з історичної точки зору, періоду волинські «Просвіти» зуміли не лише завоювати популярність серед значної частини краян, але й залучити до сфери своєї діяльності найрізноманітніші соціальні групи волинських українців. Розбудова національного шкільництва, розгалужена система бібліотек та читалень «Просвіти» створювала умови для підвищення освітнього і професійного рівня мешканців Волині, сприяла формуванню та зростанню їхньої національної свідомості.

Рух за українізацію Православної церкви, підтримуваний «Просвітами», що у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття ширився у Волинському воєводстві, мав певні позитивні наслідки: частина православних громад зуміла відстояти право на богослужіння рідною українською мовою. Широка роз'яснювальна робота, яку проводили волинські «Просвіти», значною мірою сприяла цьому. З приходом на Волинь воєводи О. Гауке-Новака можна констатувати закінчення ліберальної політики польських урядів у національному та релігійному питаннях і ще більше погіршення ставлення до Православної церкви з боку польської влади. Категорична позиція волинських «Просвіт» у справі українізації Православної церкви на Волині, поза сумнівом, стала однією з причин заборони та подальшої ліквідації товариства, адже польська державна адміністрація вбачала в національній церкві опозицію державній політиці полонізації та асиміляції. Та все-таки внесок окремих просвітянських діячів, як то А. Річинського, І. Власовського та інших, у процес українізації Церкви важко переоцінити, як і роль «Просвіт» загалом.

³⁹³ Wysiński K. Związki teatralne. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Teatr. Widowisko* / red. M. Fik. Warszawa, 2000. S. 542.

За недовгий період існування на Волині «Просвіти» доклали величезних зусиль і справили значний вплив на культурне життя краю, популяризацію українського музичного й театрального мистецтва, що посприяло консолідації українського суспільства навколо національної ідеї та створювало умови для протидії полонізації. Саме тому значення створення й діяльності волинських «Просвіт» є надзвичайно важливим і його важко переоцінити.

РОЗДІЛ 4

ЛІКВІДАЦІЯ ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ «ПРОСВІТ» НА ВОЛИНІ: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ТА НАСЛІДКИ

4.1. Наступ польської влади на волинські «Просвіти» та їх ліквідація

Місце та роль «Просвіт» у житті волинян, які в міжвоєнний період опинилися у складі Другої Речі Посполитої, важко переоцінити. Адже саме це українське культурно-освітнє товариство гуртувало біля себе найсвідомішу українську еліту, репрезентуючи національну культуру, мову, освіту, всіма можливими засобами пропагуючи українську національну ідею. «Просвіти» досить швидко здобувають щораз більше прихильників на Волині, перетворившись після завершення Першої світової війни на популярну й одну з наймасовіших організацій Волинського краю.

Саме тому новоутверджена влада Другої Речі Посполитої вороже поставилася до «Просвіти», сприймаючи її як загрозу польським державницьким інтересам, за всіляку ціну намагаючись полонізувати новоприєднані терени. Всупереч цьому просвітянський рух стає масовим, а його популярність зростає, викликаючи тим самим занепокоєння з боку польської влади, а згодом і переслідування.

Поразка українських визвольних змагань та усвідомлення факту активного формування української нації посилювали бажання польської влади здійснити якнайшвидшу асиміляцію населення «східних кресів» Другої Речі Посполитої. Політика асиміляції – це політика нищення соборності, а з нею і державності нації, уярмлення «культурно спустошених і обезличених народів»³⁹⁴.

³⁹⁴ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. С. 115.

Оскільки з перших днів утвердження на Волині польська влада провадила дискримінаційну та асиміляційну політику, просвітянський рух у краї стає важливим елементом національної консолідації українців. Віддані просвітянським ідеям громадсько-культурні діячі, незважаючи на перепони влади, прикладали усіх зусиль задля консолідації волинян навколо національної ідеї та збереження національної ідентичності³⁹⁵. Тернопільський історик І. Зуляк зазначає, що «Просвіта» вважалася неофіційним міністерством освіти та культури в Західній Україні, формуючи національну свідомість українства, виховуючи його в національному та державницькому дусі³⁹⁶.

Якщо в Галичині «Просвіта» вперто обстоювала позиції збереження та примноження тих здобутків, яких українці добилися за часів входження краю до Австро-Угорщини, то на Волині ситуація була значно складнішою, оскільки, як вже з'ясовано вище, становлення «Просвіт» фактично збіглося з утвердженням у краї польської влади, яка ставила перед собою завдання встановити та зміцнити контроль над українськими землями, що увійшли до її складу, сподіваючись перетворити Другу Річ Посполиту на мононаціональну державу через здійснювану полонізацію і колонізацію³⁹⁷.

Тому логічно, що після включення до складу Польщі нових територій 4 лютого 1921 року на території Західної Волині було утворено нову адміністративну одиницю – Волинське воєводство із центром у Луцьку. Фактично, із цього моменту перед польською владою постало питання уніфікації політичного та культурного життя на новоприєднаних територіях із

³⁹⁵ Стрільчук Л., Каліщук О. Волинські «Просвіти» міжвоєнного періоду: між національною ідеєю та переслідуваннями польською владою. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині: зб. матер. Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (Луцьк, 6–7 груд. 2019 р.)*. Луцьк, 2019. Вип. 66–67. С. 168–169.

³⁹⁶ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. С. 116.

³⁹⁷ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 119.

політичним та культурним життям Другої Речі Посполитої. Оскільки, як уже з'ясовано вище, просвітянський рух поступово поширився на всю територію Волині, то на момент входження краю до відродженої Польської держави «Просвіта» мала розгалужену сітку філій, але більшість просвітянських осередків були доволі слабкими, перебуваючи на стадії організації, та діяли надзвичайно обережно, що й відрізняло їх від сусідньої Галичини. Ще однією особливістю волинських «Просвіт» було те, що більшість із них мали окремі статuti, як, наприклад, осередки у Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі³⁹⁸.

Як з'ясовано вище, кульмінаційною точкою розвитку й діяльності «Просвіт» на Волині були 1928–1929 роки. Згідно з архівними документами, на той час на терені воєводства функціонувало загалом 640 організаційних осередків товариства, які об'єднували 16 700 членів³⁹⁹. Ці цифри підтверджують також і документи, що містяться у варшавському Архіві актів нових⁴⁰⁰.

Уже на початку 20-х років ХХ століття польську владу турбувало пожвавлення українського національного руху на Волині. Як засвідчують архівні документи, обговоренню цього питання було присвячено зібрання повітових старост, яке відбулося 18–20 січня 1923 року в Луцьку, головував на засіданні виконувач обов'язків воєводи Тадеуш Двораковський. Саме тоді більшість із повітових старост у своїх виступах наголошували на серйозній небезпеці, що її становить український національний рух на Волині, вказуючи тим самим на серйозну загрозу для польських національних інтересів.

Зокрема, любомльський староста стверджував: «Рух українців започаткувало православне духовенство і українське учительство, яке

³⁹⁸ Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 28.

³⁹⁹ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2320. Арк. 13.

⁴⁰⁰ Archiwum Aktów nowych w Warszawie (далі ААН). Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn.979 /64, str.75–90.

перебуває під впливом діячів зі Східної Малополющі»⁴⁰¹. Зазначимо, що термін «Східна Малополюща» вживався на означення Галичини. Водночас староста міста Дубна визнавав досить швидко, на його думку, «...темпи полонізації українців, що дало протилежний бажаному результат – створило поле для української агітації»⁴⁰².

Поміж головних чинників, які сприяли активізації українського національного руху, причому не тільки у Волинському воєводстві, але і в сусідньому Поліському воєводстві, польські владці відзначали й діяльність «Просвіт». В одному із звітів корпусу охорони прикордоння за 1923 рік йшлося: «Просвітянський рух небезпечніший за більшовизм, бо його керівники – люди інтелігентні, переважно з вищою освітою... Організація загалом досить активна, успішно розвиває агітацію по селах. У цьому особливо відзначаються попи (священники) й учителі українського походження. Чим далі на південь, тим сильнішою є діяльність “Просвіти”. Саме на тих теренах просвітянські агітатори поводяться дуже вороже, просто зухвало, відверто налаштовують населення проти Польщі»⁴⁰³.

У «Службовій записці» одного з польських чиновників читаємо: «В останні місяці політичне життя у Волинському воєводстві суттєво пожвавішало, відбулося два просвітянських з'їзди у Рівному та Володимирі... дуже активним є товариство “Просвіта”, що веде боротьбу за вплив над масами (особливо вперті змагання ідуть із Сельробом)... Керівництво “Просвіти” взяло до своїх рук справу (при проханнях низових організацій) про проведення в Луцьку з'їзду представників повітових філій “Просвіт”. Лише на теренах Здолбунівського повіту переважає вплив Сельробу...»⁴⁰⁴.

Наведемо ще один приклад: у звіті про суспільно-політичну ситуацію у Волинському воєводстві за 1925 рік читаємо: «...Товариство “Просвіта” серед

⁴⁰¹ ДАВО. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 1.

⁴⁰² ДАВО. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 6.

⁴⁰³ Вабішчевич А. Нацыянальна-культурна ежыцце Заходняй Беларусы (1921–1939). Брэст: БГУ ім. А. Пушкіна, 2008. С. 221.

⁴⁰⁴ AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/15, str. 2.

місцевого населення займає домінуюче положення щодо симпатиків та прихильників... Особливу увагу “Просвіта” приділяє шкільництву та проводить таємну агітацію за українську школу...

Серед найбільших акцій, проведених товариством “Просвіта” у травні 1925 року занотовано: 1. У Луцькому повіті в травні 1925 року проведено сім зібрань членів Товариства і шість концертів;

1. У повіті Рівненському утворено нові філії.
2. На території Здолбунівського повіту у травні 1925 року “Просвіти” допомогли zorganizувати зустрічі українських кооператорів⁴⁰⁵.

Однак, попри зростання популярності та кількості «Просвіт» на Волині, польська адміністрація дедалі виразніше веде їм протидію, а часто й демонструє відверто вороже ставлення до окремих просвітянських осередків. Наприклад, «Просвіта» в місті Володимирі зазнавала значних перешкод у діяльності, оскільки місцеве староство вимагало нового перезатвердження статуту, а також дозволу на заснування приватних шкіл, якого, зрозуміло, володимирська «Просвіта» ніколи раніше не отримувала⁴⁰⁶. Часопис «Політика» з цього приводу писав: «...дерево української культури на наших очах усихає...»⁴⁰⁷.

На думку багатьох дослідників, зокрема Л. Стрільчук, Ю. Крамара, Я. Яроша, найважливішим майданчиком, де розгорнула свою діяльність «Просвіта», у Волинському воєводстві стало українське шкільництво. До прикладу, у краї налічувалося 442 українські школи станом на 1922 рік. А вже 1924 року польська влада схвалює два закони, спрямовані на обмеження української мови загалом та українськомовного шкільництва зокрема. Так, перший із законів впроваджував обмеження щодо української

⁴⁰⁵ AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/5, str. 1–2.

⁴⁰⁶ Присутній. Просвіта у Володимирі-Волинському. *Письмо з Просвіти. Літературно-просвітній тижневик. Річник IX* / за ред. В. Дорошенка. Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1922. 1 лют., ч. 7–8 (подвійне). С. 62.

⁴⁰⁷ Рятуймо національну культуру. *Політика. Двотижневий огляд національного життя. Виходить у Львові 10-го і 25-го кожного місяця*. Видав: В. Панейко. Редагує комітет. Рік 1. 1925. Ч. 1. 10 жовт. С. 19–20.

мови в державних інституціях та судових установах. Другий закон стосувався освітньої сфери, запроваджуючи двомовну (утраквістичну) шкільну освіту. Звісно, у таких двомовних школах переважала польська мова викладання⁴⁰⁸.

Із цих причин волинські «Просвіти» активізують свою діяльність щодо захисту українського шкільництва. Члени товариства беруть дієву участь в акціях шкільних плебісцитів, складенні декларацій за відкриття українськомовних шкіл⁴⁰⁹. Серед архівних документів зустрічаємо чимало скарг⁴¹⁰ та прохань просвітян до польської адміністрації про відновлення роботи українських шкіл⁴¹¹.

Фактично, згадана реформа поклала кінець українському шкільництву: кількість шкіл з українською мовою стрімко скорочується, що яскраво ілюструє статистика: якщо станом на 1925 рік у Волинському воєводстві ще існувало 500 українських шкіл⁴¹², то вже в 1927/1928 навчальному році залишалось тільки 5 шкіл, у яких викладання велося українською мовою⁴¹³.

Польська влада під різними приводами провадила постійні перевірки та арешти серед членів і керівників «Просвіт». Зокрема, на сторінках газети «Діло» натрапляємо на інформацію про те, що в Белеєві Волинського повіту жандарми заарештували свідомого селянина-просвітянина, який у минулому

⁴⁰⁸ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта» в обороні української ідентичності, духовності, культури (до 150-літнього ювілею)* / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігії. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 214.

⁴⁰⁹ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1932 рр.): причини та наслідки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 59–60.

⁴¹⁰ ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/104.

⁴¹¹ ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/53.

⁴¹² Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 32.

⁴¹³ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1076. Арк. 29.

був січовим стрільцем, П. Матвійціва⁴¹⁴. Схожі за змістом повідомлення є і в інших українських газетах, що виходили в Галичині та на Волині.

Волинські «Просвіти» протистояли полонізаційним процесам, що відбувалися в Західній Україні загалом і у Волинському воєводстві зокрема. Значну увагу «Просвіти» приділяли збереженню й розвитку української мови, національної культури та самобутності, формуванню свідомості нації через репрезентацію національної ідеї. Програмні та організаційно-методичні основи функціонування і впливу «Просвіт» на культурно-просвітній розвиток у досліджуваній період сприяли залученню до просвітніх осередків молодого покоління, масовому зростанню національної свідомості українців. Воєводський радник В. Добржанський у листі до волинського воєводи відзначав, що в листопаді 1927 року у Волинському воєводстві діяло 8 повітових «Просвіт»⁴¹⁵, які мали низку власних філій у селах та містечках повітів. У цих організаціях концентрувалися найактивніші та найсвідоміші українські сили.

Про стурбованість влади зростаючою активністю «Просвіт» свідчать численні листи, що зберігаються у варшавському Архіві актів нових. Так, наприклад, Волинське воєводське управління в листі від 7 листопада 1927 року до міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої зазначає: «Існуючі на Волині культурно-освітні товариства “Просвіта” ніколи не були чисто освітньою установою. Останнім часом в них виразно проявлялися політичні тенденції»⁴¹⁶.

На підтвердження останньої тези наведемо уривок із листа кременецького старости до воєводської адміністрації, у якому, зокрема, йдеться: «...Для ілюстрації впливу у читальнях “Просвіти” Кременецького повіту (загалом 75 читалень), слід знати: 7 читалень підпорядковуються

⁴¹⁴ Діло. Видавнича спілка «Діло». Ч. 118 (12.484). Львів, 1930. 31 трав. С. 3.

⁴¹⁵ AAN. Prezydium Rady Ministrów, RKT 56, t. 8, str. 84–87.

⁴¹⁶ Ibid.

впливу УНДО, 48 читалень підпали під вплив USRP, 20 читалень підпорядковуються Сельробу.

Читальні “Просвіти” піддалися сильним атакам Сельробу, який є найкраще організований та згуртований у Кременецькому повіті. Саме у такий спосіб Сельроб намагається опанувати “Просвіти”...»⁴¹⁷.

Серед найрізноманітніших приводів стримування розвитку просвітянського руху у Волинському воєводстві найпоширенішим, як вважає М. Філіпович, було звинувачення «Просвіт» у політичній діяльності. Найбільшим злочином вважалися зв'язки з ОУН та КПЗУ⁴¹⁸. Переконливо довести чи заперечити їх було непросто, однак ці закиди звучали досить часто. Як стверджував часопис «Наше життя», польська влада «всіх “скомунізувала” і сама, мов той човен без керма і вітрил, носить по могутніх хвилях розбурханого моря “кресового” комунізму»⁴¹⁹. Діяльність нелегальних політичних партій використовувалася для завдання просвітянському руху дошкульного удару, що нерідко мало відверто провокаційний характер.

Усі звинувачення польської адміністрації щодо волинських «Просвіт» зводилися до того, що товариство займається політикою, але аж ніяк не культурно-освітньою працею. І це зрозуміло, адже «Просвіти» до початку 30-х років були єдиним національним об'єднанням та зосереджували в собі усі сфери громадського життя. «Просвіти» чинили опір спробам польської влади сполонізувати українців Волині. Для того щоб зашкодити діяльності волинських «Просвіт», польська адміністрація вишукувала будь-які зачіпки. Тож, з одного боку, адміністрація на місцях була переконана, що «Просвіти» – це політика, та ще й «вивротова», а з іншого – селянство стало приписувати всі ревізії й арешти «Просвіти»⁴²⁰.

⁴¹⁷ AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/64, str.117–118.

⁴¹⁸ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 pp.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 195.

⁴¹⁹ З історії джерел Волинської «Просвіти». *Народна трибуна*. Луцьк, 1993. 18 груд.

⁴²⁰ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 pp.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 196.

Як стверджує М. Філіпович, заборонами та репресіями адміністрація прагнула спочатку стримати, а пізніше припинити розвиток просвітянського руху у Волинському воєводстві. При цьому універсального характеру набув закид у позастатутній діяльності, що виправдовував будь-яке адміністративне свавілля.

У 1932 році взаємини волинських «Просвіт» із польською владою особливо загострились. Численні звинувачення в політичній агітації, поширенні комуністичних ідей, антиурядовій діяльності свідчили про продуману і ретельно проведену кампанію, яка ставила за мету скомпрометувати національну українську культурно-освітню організацію й підготувати її остаточне знищення⁴²¹.

Польська адміністрація Волинського воєводства збирала всю інформацію, пов'язану з «Просвітами». Так, у листі костопільського старости до воєводського уряду в Луцьку від 4 лютого 1928 року читаємо: «...при місцевій “Просвіті” є бібліотеки, котрі Товариство намагається зареєструвати, а влада не реєструє, бо як тільки не буде виявлено найменші сліди, що під прикриттям бібліотек існує нелегальна українська організація, тобто “Просвіта” без зареєстрованого статуту, послідуєть вимоги реєструвати її статут...»⁴²². Далі в листі чиновник висловлює думку, що «...з огляду на ситуацію не варто заражати українців категоричним налаштуванням проти польської влади... А між тим 81 член костопільської бібліотеки, серед яких багато молоді (юнацтво віком від 17 до 25 років) носять напіввійськовий одяг: гранатового кольору, блузи у формі френча з високими стоячими комірами та з кишнями нашитими поверх, які застібаються на один гудзик. Штани переважно крою артилеристського, – а це усе нагадує “Пластунів”».

⁴²¹ Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. С. 196.

⁴²² AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/64, str. 13.

Відомо, що вони та інші (причетні до “Просвіти”) збираються в середині листопада 1927 року на з’їзд у Клевани. Іншої інформації на даний час бракує...»⁴²³.

Навіть після офіційної ліквідації «Просвіт» у Волинському воєводстві на рубежі 20–30-х років ХХ століття чиновники польської адміністрації і надалі доповідали про присутність просвітянських ідей та слідування їм місцевих жителів. Це яскраво ілюструє ще один лист костопільського старости від 15 лютого 1930 року: «Доповідаю, що у ввіреному мені старостві товариства під назвою “Просвіта” не існує. Однак, українці створюють бібліотеки-читальні і у тих бібліотеках окрім випозичення книжок проводяться заходи, які традиційно проводили “Просвіти”, таких бібліотек є шість <...> Вважаю, що ці бібліотеки слід перереєструвати і взяти під державний контроль, це би забезпечило від культивування спогадів про “Просвіту” та поширення через бібліотеки просвітянських ідей»⁴²⁴.

Стурбованість польської влади викликав і масовий рух у Волинському воєводстві, спрямований на українізацію Православної церкви, на чолі цього руху знову ж таки стоїть «Просвіта». Наростання цього руху змушувало польську державну адміністрацію вживати більш рішучих заходів щодо обмеження православ’я, а разом і діяльності волинських «Просвіт»⁴²⁵.

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що політика польської влади щодо Православної церкви формувалася й еволюціонувала впродовж міжвоєнних десятиліть, але загальна її суть зводилась до того, що всі непольські нації, зокрема й українці, мають бути цілком підпорядкованими політичній, культурній і релігійній домінації поляків. На практиці це означало,

⁴²³ AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/64, str. 13.

⁴²⁴ Ibid. Str. 92, 95.

⁴²⁵ Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з’їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Вид-во Волин. правосл. богослов. акад. ЕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 78–79.

що Православна церква як така не вписувалася в доктрину релігійної політики Польської держави⁴²⁶.

Активісти «Просвіти», українські церковні та громадські діячі Волині намагалися реалізувати на практиці модель, яка полягала в тому, що Церква має бути українською за своїм національним характером⁴²⁷, а її устрій – соборним. Це могло б гарантувати широку участь мирян в управлінні та розвитку Церкви⁴²⁸. Ідеологом цього бачення був просвітянський діяч А. Річинський⁴²⁹. Він, зокрема, вважав, що «оскільки українці у Волинському воєводстві становлять переважну більшість, саме вони і мусять мати вирішальний голос у справах, що стосуються Православної церкви, незалежності, у якій державі існує ця церква»⁴³⁰.

Заради справедливості треба зауважити, що існували труднощі і в діяльності «Просвіт», пов'язані головню з гострим дефіцитом фінансових коштів. Відомо, що фінансову допомогу «Просвітам» надавали, зокрема, українські послы та центральна управа «Просвіти» у Львові, регіональні політичні партії, приватні особи. Відомо також, що деякий час фінансова допомога для волинських «Просвіт» надходила із закордону, наприклад, із Чехії, або з Радянської України⁴³¹.

⁴²⁶ Стрільчук Л., Ярош Я. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921–1934). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Pnytskyi]. Drohobych: Publishing House «Helvetica», 2021. Issue 20. P. 133.

⁴²⁷ Бурчак Н. Нотатки українського церковного відродження на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1992. Ч. 17–18. С. 15–16.

⁴²⁸ Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 61.

⁴²⁹ Петрович В., Петрович І., Притулюк В. Громадсько-політична діяльність А. Річинського на Волині у 20–30-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 179.

⁴³⁰ Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. С. 3–4.

⁴³¹ Вінниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в 1-ій половині ХХ століття: хроніка подій. Київ: ВАТ «Книжкова друк. наук. книги», 1997. С. 269–270.

Обстоювання українських національних інтересів провідними діячами «Просвіти» та діяльність громадської організації загалом викликали роздратування в польських чиновників, тому «Просвіта» зазнає різноманітних утисків з боку польської влади, що проявилось передусім у відмові реєструвати статuti громадської організації, забороні проводити різноманітні культурно-мистецькі та освітні заходи, здійснювати богослужіння українською мовою⁴³².

Попри всі труднощі і протидію польської влади, до кінця другого десятиліття ХХ століття популярність «Просвіти» зростає, а кількість просвітянських осередків у Волинському воєводстві збільшується. Як ми вже зазначали раніше, станом на 1928 рік на Волині діяло 640 просвітянських осередків⁴³³.

Тернопільський дослідник товариства «Просвіта» професор І. Зуляк пише про цей період так: «“Просвіта” стала символом національного об’єднання, осередком, котрий гуртував творчі сили нації, виступав основою віри в краще майбутнє. Її заслуги були значними, оскільки товариство виконувало соціально значиму функцію»⁴³⁴.

Наприкінці вересня 1926 року в Рівному відбувається черговий – Третій з’їзд волинських «Просвіт». У його роботі взяли участь 270 просвітян з усіх куточків Волинського воєводства, а також представники просвітянського руху зі Львова та Холма. Серед питань, які обговорювали на з’їзді, було й питання об’єднання розрізнених товариств волинської «Просвіти». Проте переважною більшістю голосів було прийнято ухвалу, яка поставила крапку у сподіваннях про утворення окремішньої «Волинської Просвіти». В ухвалі містилося звернення до Львівської Головної ради «Просвіти» із проханням узяти під опіку та здійснювати загальне керівництво волинськими «Просвітами»⁴³⁵.

⁴³² Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 85.

⁴³³ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1076. Арк. 34.

⁴³⁴ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. С. 115–116.

⁴³⁵ Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 29.

На осінь 1927 року планувалося проведення в місті Рівному Четвертого з'їзду повітових «Просвіт» Волинського воєводства, однак через заборону влади з'їзд так і не відбувся. У краї і надалі існували окремі просвітянські осередки, що не мали єдиного об'єднаного центру⁴³⁶.

Паралельно з відмовою реєструвати статути «Просвіт» та заборонами на проведення просвітянських з'їздів польська державна адміністрація у Волинському воєводстві закривала читальні «Просвіти», забороняла роботу українських шкіл, чинила тиск на православних священників, ставила під заборону театральні вистави та виступи українських мистецьких колективів. Упродовж 1927 року під найрізноманітнішими приводами було заборонено діяльність десятків повітових просвітянських осередків. Найчастіше причиною закриття «Просвіт» на Волині оголошувалась «політична неблагонадійність». Найбільший пік репресій щодо волинських «Просвіт» припав на період перебування на посаді волинського воєводи Г. Юзевського⁴³⁷.

Як ми вже зазначали вище, Г. Юзевський вбачав свою «волинську політику» в політичній асиміляції українського населення Волині, що дозволило б інтегрувати Волинське воєводство у Другу Річ Посполиту. На його думку, для українського національного руху на Волині характерна була одна небезпечна риса – «сильний галицький вплив»⁴³⁸. Тому головною у «волинській програмі» волинського воєводи Г. Юзевського була спроба ізолювати Волинське воєводство від «політико-ідеологічних впливів Східної Галичини». А для цього потрібно було ліквідувати на Волині всі громадські,

⁴³⁶ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта» в обороні української ідентичності, духовності, культури (до 150-літнього ювілею)* / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігії. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 215.

⁴³⁷ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 84–85.

⁴³⁸ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 152–174.

політичні та культурно-освітні організації, центри яких існували поза межами Волинського воєводства⁴³⁹.

Вважаючи «Просвіти» свого роду проявом українського націоналізму Галичини, Г. Юзевський розпочав на них нещадний наступ. Тільки 1928 року було зліквідовано 318 осередків товариства на Волині⁴⁴⁰. Того ж року змушені були припинити свою діяльність «Просвіти» у Рівненському, Дубнівському та Ковельському повітах Волинського воєводства. А 1929 року було ліквідовано «Просвіти» у Володимирському повіті. На середину 30-х років ХХ століття польська державна адміністрація на чолі з Г. Юзевським ліквідувала більшість просвітянських осередків у Волинському воєводстві.

Супроти необґрунтованої репресивної політики польських властей рішучий протест висловила конференція представників повітових «Просвіт» Волинського воєводства, яка відбулася в нелегальних умовах 9 липня 1928 року у воєводському центрі⁴⁴¹. У резолюції, що була прийнята на цьому зібранні, йшлося: «відповідні факти призупинення діяльності повітових “Просвіт” разом із багатьма їх сільськими філіями, як це мало місце у Дубні, Ковелі, Рівному, а також переслідування “Просвіт” у Кременці та Острозі є не лише діями незаконними, але такими, що фактично, унеможливлюють національно-культурний розвиток українського суспільства»⁴⁴². Учасники конференції представників повітових «Просвіт» звернулися до польської адміністрації з категоричною вимогою негайно відкласти рішення про закриття перелічених у документі «Просвіт» і припинити репресії проти просвітянського руху у Волинському воєводстві⁴⁴³.

⁴³⁹ Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 85.

⁴⁴⁰ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1075. Арк. 30.

⁴⁴¹ Кучерепа, М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918 – 1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 32–33.

⁴⁴² ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/64, str. 96.

⁴⁴³ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта» в обороні української ідентичності, духовності, культури (до 150-літнього ювілею) / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігії*.

Незважаючи на протести української громадськості, польська влада жодних корекцій у свою політику щодо національних та громадських організацій не внесла. Більше того, вже у вересні 1931 року волинський воєвода Г. Юзевський випрацював документ, який представив міністру внутрішніх справ Польської держави. У цьому документі, окрім іншого, містилися чітко сформульовані пропозиції щодо тактики поетапного відмежування північно-східних українських терен від галицьких воєводств. «Сьогоднішня політична ситуація на Волині, – писав Г. Юзевський, – із огляду на сусідство з Східною Малополющею зобов'язує до здійснення певних кроків, які б, з одного боку, запобігли поширенню терористичних виступів, а з другого – підкреслили б політичну окремішність Волині»⁴⁴⁴.

На переконання волинського воєводи, ізолювання від Східної Галичини Волині зробило б неможливим будь-яку пропагандистську діяльність зі сторони політиків із Галичини на території Волині, перешкоджало б доставці партійної літератури, ускладнювало б приїзди кур'єрів і водночас спричинило б розірвання організаційних зв'язків місцевих партійних осередків з львівськими центральними органами⁴⁴⁵.

Г. Юзевський відповідно до своєї «волинської програми» намагався розірвати історично складені міцні контакти поміж західними українцями, перетворивши тим самим волинян на лояльних громадян Другої Речі Посполитої. Політика воєводи Г. Юзевського створювала штучний мур між Волинню і Галичиною, але не могла знищити природного зв'язку двох частин українського народу⁴⁴⁶. Після ліквідації українських організацій з галицьким родоводом волинський воєвода розпочав створювати нові організації, що будувалися й діяли

Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 217.

⁴⁴⁴ Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 167–173.

⁴⁴⁵ Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 60–61.

⁴⁴⁶ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надтир'я, 2001. С. 23.

на засадах лояльності до Речі Посполитої, на принципах співпраці з поляками. Державна адміністрація сприяла створенню на Волині низки пропольських культурно-освітніх організацій: «Основа» в Ковелі, «Рідна хата» в Луцьку, «Світло» в Дубно, «Літературно-мистецьке товариство» в Рівному⁴⁴⁷. Діяли новостворені організації під пильним наглядом польської поліції.

Волинський історик М. Кучерепа обстоює думку про те, що Г. Юзевський з його поглядами знайшов підтримку у певних колах українців, зокрема серед колишніх петлюрівців та інших діячів, які стояли на поміркованих позиціях. Саме ці українські діячі з ініціативи волинського воєводи 1931 року створили Волинське українське об'єднання, яке офіційно заявило про свою лояльність до Польської держави і виявило готовність до співпраці з польською адміністрацією. Утворена з ініціативи польських властей нова організація повинна була сприяти насамперед поширенню ідей польсько-українського співжиття і співпраці, а її осередки – «Просвітянські хати» і «Народні хори» – мали замінити «Просвіти». Незважаючи на лояльність ВУО до польської влади, багато первинних осередків і надалі вели свою національну роботу, хоч колишніх «Просвіт» їм так і не вдалося повністю замінити⁴⁴⁸ (докладніше про це йтиметься в наступному підрозділі дисертаційного дослідження).

Ми погоджуємося з думкою вітчизняних дослідників про те, що волинський воєвода Г. Юзевський, усвідомлюючи необхідність чимось заповнити утворений культурно-освітній вакуум (який до того цілком заповнювали волинські «Просвіти»), сприяв будівництву нової мережі пропольської суспільної організації, якою стали «Просвітянські хати»⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 43.

⁴⁴⁸ Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк: Вежа, 2016. № 3 (328). С. 33.

⁴⁴⁹ Кучерепа М. Просвіти і Просвітянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 98.

Водночас заборони на виступи хорів і театрів «Просвіти» у Волинському воєводстві, закриття українських шкіл та відмова в реєстрації статутів «Просвіт» унеможлилювали діяльність товариства. Врешті МВС Другої Речі Посполитої приймає рішення про заборону діяльності «Просвіти» у Волинському воєводстві. 16 червня 1934 року на підставі розпорядження Повітового староства було скликано на 1 липня того ж року збори Луцької повітової «Просвіти». Фактично, збори скликали з метою ліквідації «Просвіти».

Для ілюстрації обставин, за яких це відбувалося, наведемо протокол Ліквідаційних зборів Луцької повітової «Просвіти» від 1 липня 1934 року: «...1) о 10 год. Збори були оголошені відкритими Головою товариства, однак через брак кворуму відкладені до 11 год. того самого дня.

2) о 11.20 Голова товариства “Просвіта” проголосив Другі збори, які були вже правомірними, головування на зборах обійняла Рада Товариства на чолі із його Головою В. Островським....

5) У порядку інформації виступив Голова Зборів, озвучивши основні пункти мотивів закриття та завішення “Просвіти” і усі кроки захисту, які за цей час провела Рада “Просвіти” (до 1.07.1934 року).

6) Оголосили висновок про скаргу до Адміністраційного Трибуналу на рішення МВС про закриття “Просвіти”...

8) Згідно із § 33 Статуту Товариства, ухваленого усіма голосами, передати все майно рухоме і нерухоме й готівку по зліквідуванню всіх боргів, Товариству “Просвіта” у Львові.

9) Обрати Ліквідаційну комісію у складі таких осіб: В. Отровський, А. Галушук, О. Сокаль, Г. Дзюбликова, А. Сало, О. Проскуриця, М. Тарасюк, С. Говдій, М. Ясінський...

11) Збори заслухали фінансовий звіт, з яким виступив п. І. Бондарук... і прийняли звіт до відома. І. Бондарук вніс застереження, що фінансовий звіт подається станом на кінець 1932 року і складає сумарно 16.087.57 злотих із залишками активу на суму 4269.01 злотих і з боргами на суму 1960.00 злотих.

12) о 14.15 Збори закрито. Присутніми на ліквідаційних Зборах було 166 осіб...»⁴⁵⁰.

За схожими сценаріями відбувалися ліквідаційні збори всіх повітових і сільських осередків «Просвіти» у Волинському воєводстві в першій половині 30-х років ХХ століття. У цьому випадку йдеться про ті просвітянські осередки, які на 30-ті роки ХХ століття вціліли та продовжували свою роботу. Польська влада, відмовившись реєструвати статuti «Просвіт», поставила тим самим їх поза законом. Тож, будучи змушеними припинити свою діяльність, більшість просвітянських осередків Волині передавали своє майно та гроші галицькому товариству «Просвіта» з центром у Львові.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові у фонді 348 міститься кілька десятків ліквідаційних документів волинських «Просвіт», які все своє майно та кошти передавали львівській «Просвіті». Як приклад процитуймо кілька з них. У листі до львівської «Просвіти» від Ліквідаційної комісії в Луцьку читаємо: «Ліквідаційна комісія на засіданні 14 грудня 1934 року постановила:

1) Розпочати справу вірительностей (довіреності) з огляду на те, що готівки й майна цілковито вистачає на врегулювання усіх претензій.

2) Просити Товариство “Просвіта” у Львові прислати уповноваженого для перейняття рухомого і нерухомого майна, готівки, які залишаться по остаточній ліквідації Товариства “Луцька Повітова Просвіта”.

3) До цього додаємо, що до кінця місяця всі ввірительності будуть ліквідовані...»⁴⁵¹.

Польська адміністрація чинила перепони з передачею майна ліквідованих волинських «Просвіт» для львівської централі⁴⁵². Це, зокрема, підтверджує лист-відповідь львівської «Просвіти» у Луцьк, датований 13 січня

⁴⁵⁰ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3492. Арк. 11–12.

⁴⁵¹ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3492. Арк. 21.

⁴⁵² Андрусак Т. «Просвіта» та її вплив на розвиток української правової думки на західноукраїнських землях. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 3–7.

1935 року: «Вельмишановний пане голово Луцької “Просвіти”. Не можемо усе писати в офіційному листі, тому пишемо приватно. Будь-ласка, зробіть усе можливе, щоб відбулася формальна передача майна, актів документів і якнайшвидше.

Тоді акти і печатки ми переслали би у Львів, а бібліотеки би десь прилаштували тимчасово (десь у шопі, приватно чи інших безплатних приміщеннях). Пояснюю: ми побоюємося, що факт перетягнення усіх боргів та майна може хтось використати (як це було у інших випадках) і продовжити ліквідацію на свою руку, після чого від бібліотек залишиться зеро...»⁴⁵³.

Процитований вище документ засвідчує складність передачі майна і ті перепони, з якими стикалася «Просвіта». Досить показовим є і лист львівської «Просвіти» до активного просвітянського та громадського діяча міста Володимира і Волині загалом Олександра Цинкаловського від 11 березня 1935 року. У ньому, зокрема, йдеться: «Головний відділ Товариства “Просвіта”, як приємець майна розв’язаної (ліквідованої) Володимир-Волинської “Просвіти”, уповноважує Вас стати до домашнього завідування цим майном, стягнення від філії Володимир-Волинської “Просвіти” невирішених боргів та перепродані поодиноких предметів...»⁴⁵⁴.

Процитуймо ще один документ від 21 січня 1935 року, надісланий просвітянами з Луцька до Львова: «Ліквідаційна комісія бувшого “Товариства Луцька Повітова «Просвіта» на Волині” 14 січня 1935 року закінчила ліквідацію Товариства “Просвіта” і документи переслала до Повітового староства у Луцьку згідно із розпорядженням Воєводського Уряду. ...Повідомляючи про це Товариство “Просвіта” посилається при цьому на: 1) відпис оборотової відомости й балансу; 2) опис майна; 3) відпис вірителів. Інші викази і документи будуть передані пізніше...»⁴⁵⁵.

⁴⁵³ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3492. Арк. 22.

⁴⁵⁴ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1637. Арк. 14.

⁴⁵⁵ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3492. Арк. 25.

Волинські «Просвіти» передавали не лише майно, але й власні борги для львівської матірньої організації. У листі кременецької «Просвіти» до Львова від 10 жовтня 1935 року читаємо: «...Ліквідовуючись “Просвіта” Кременця повідомляє, які читальні Кременеччини мають борги перед Львівською “Просвітою” за виписані раніше книги: читальні в Матвіївцях, Лопушині, Влащинцях, Ринівці, Кордишеві, Олишнівцях, Голибізах, Попівцях, Брикові, Красилуці, Переліссях, Гриньках та Підліссях...»⁴⁵⁶.

Ми погоджуємося із судженнями тернопільського історика І. Зуляка, який стверджує, що переслідування польською владою «Просвіт» загалом, на Волині зокрема, зумовлено тим, що влада Другої Речі Посполитої не розуміла, а тому й не враховувала національних потреб українців, і намагалася за всіляку ціну їх розділити, навіть у межах однієї держави. Протидіяти утискам та іншим проявам національної політики Другої Речі Посполитої було доволі важко. Та попри всі утиски і заборони «Просвіта» все ж змогла справити відчутний вплив на формування національної самосвідомості західних українців⁴⁵⁷.

Отож підсумуймо. Колонізаційна, антиукраїнська політика Польської держави стосовно українців, зокрема Волинського воєводства, негативно позначилася і на становищі корінного населення Волині, і на українсько-польських взаєминах загалом. Вважаємо, що ліквідація «Просвіт» на теренах Волинського воєводства була зумовлена кількома причинами:

- по-перше, політичним становищем українських земель, що увійшли до складу Другої Речі Посполитої;
- по-друге, асиміляторською, антиукраїнською політикою польської влади щодо українців загалом та волинських «Просвіт» зокрема;
- по-третє, складними міжнаціональними та політичними польсько-українськими взаєминами в досліджуваний період;

⁴⁵⁶ ЦДІАЛ Укр. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3165. Арк. 5.

⁴⁵⁷ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. С. 116.

- по-четверте, недостатньою згуртованістю національних українських політичних сил і громадських організацій (іноді суперечливі позиції, взаємна недовіра й регіональна заангажованість тягнули за собою розкол українських національних сил).

Припинення діяльності «Просвіти» на теренах Волинського воєводства в першій половині 1930-х років наклало вкрай негативний відбиток на стан українського шкільництва та розвиток національної культури на Волині і сприяло процесам полонізації, що їх активно проводила польська державна адміністрація.

4.2. «Просвітянські хати» як альтернатива ліквідованим волинським «Просвітам»

Як ми вже зазначали, польська державна адміністрація цілеспрямовано і послідовно нищила «Просвіти» у Волинському воєводстві з кінця 20-х років ХХ століття. Так, у 1928–1929 роках було зліквідовано близько 150 філій товариства⁴⁵⁸, а загалом за період 1928–1935 років у Волинському воєводстві припинили своє існування 630 просвітянських осередків, які нараховували 17 700 членів⁴⁵⁹.

Щоб якось заповнити культурно-освітній вакуум, що утворився внаслідок ліквідації «Просвіт» на Волині, новий волинський воєвода Г. Юзевський сприяв будівництву нової мережі подібного типу суспільної організації, якою стали «Просвітянські хати» на селі та «Рідні хати» в містах. Підтримуючи бачення Г. Юзевського, Волинське українське об'єднання виступило одним з організаторів нових освітньо-культурних об'єднань. «В місцях закриття “Просвіт” почали виникати “Просвітянські хати” та “Рідні

⁴⁵⁸ ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/83, str. 116.

⁴⁵⁹ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1076. Арк. 21.

хати», незалежні від центральної «Просвіти» у Львові. Діяли вони під впливом лояльного до влади Волинського українського об'єднання»⁴⁶⁰.

Г. Юзевський, що планував замінити «Просвіти» на «Просвітянські хати», опирався також на підтримку українських політичних емігрантів, що належали до «групи Петра Певного»⁴⁶¹. Перші «Просвітянські хати» виникли 1931 року, тоді ж було затверджено регулямін (статут) «Просвітянських хат».

Відомо, що 27 червня 1931 року Волинським воєводським управлінням було затверджено регулямін «Просвітянських хат» Волинського українського об'єднання⁴⁶². Для реєстрації об'єднання потрібно було зібрати п'ятнадцять підписів, кожен, хто ставив свій підпис, одночасно підписував і спеціальну декларацію, за якою визнавав автоматично свою належність до ВУО⁴⁶³.

Відповідно до статуту, «Просвітянські хати» повинні були займатися видавництвом і поширенням українських книг, газет та підручників, організацією бібліотек та читалень, проведенням музичних і літературних вечорів, концертів (фактично ті ж напрями роботи, які до цього здійснювали «Просвіти»). Згадані філії ВУО мали ініціювати різноманітні курси для неписьменного населення, кооперативні, фахові курси тощо. Планувалося, що «Просвітянські хати» на селі та «Рідні хати» в містах відкриватимуть та утримуватимуть інтернати для шкільної молоді, виділяючи їм стипендії.

За твердженнями волинського історика М. Кучерепа, «певна частина вуовців вважала, що «Просвітянські хати» засновуються не для боротьби з «Просвітами», а лише для проведення культурно-освітньої праці там, де їх

⁴⁶⁰ Волинське слово. 1937. 1 січ. С. 2.

⁴⁶¹ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 471.

⁴⁶² ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 107.

⁴⁶³ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 471.

не було. Головна управа ВУО наголошувала, що буде сприяти організації «Просвітянських хат» там, де «Просвіта» не виконувала своїх завдань»⁴⁶⁴.

Як писала газета «Українська Нива», зрідка «Просвіти» у Волинському воєводстві могли бути замінені «Просвітянськими хатами», якщо таке бажання висловлювали самі ж просвітяни⁴⁶⁵. Вуовці, усвідомлюючи, що «Просвіти» мали великий вплив на українське населення Волині, остерігалися відкритих виступів проти них. Однак траплялися випадки доволі категоричних заяв. Наприклад, лідер Волинського українського об'єднання П. Певний, підтримуючи позицію Г. Юзевського, говорив: «ВУО переймає на себе чисту ідею просвітянського руху і буде її репрезентантом. Просвіта стане правдивою «Просвітянською хатою» і перестане бути політичною стайнею»⁴⁶⁶. Ця заява чітко демонструє позиції голови ВУО, а одночасно свідчить і про зраду національних інтересів. Загалом члени ВУО завдали болісного удару по національній культурно-освітній діяльності у Волинському воєводстві, адже підтримка запропонованого Г. Юзевським «волинського експерименту» сприяла не просто нищенню «Просвіт» на Волині, а розколу в західноукраїнському національному русі⁴⁶⁷.

Отже, «Просвітянські хати» з'явилися, з одного боку, як ініціатива ВУО для поширення свого впливу на волинське село, а з іншого – внаслідок «волинської політики» воєводи Г. Юзевського вони були покликані стати провладною альтернативою «Просвіти». Оскільки інтереси польської державної адміністрації та Волинського українського об'єднання значною мірою збігалися, то і офіційна влада, і політична партія повели наступ проти волинських «Просвіт».

⁴⁶⁴ Кучерепа М. Просвіти і Просвітянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 98.

⁴⁶⁵ Українська Нива. 1931. 10 жовт.

⁴⁶⁶ Там само.

⁴⁶⁷ Кучерепа М. М., Давидюк Р. П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 81.

Перші практичні кроки ВУО були пов'язані саме з «Просвітянськими хатами», які підлягали культурно-освітній секції ВУО і мали на меті поширення й підтримку освіти серед українського народу на терені гмін і повітів⁴⁶⁸. Газета «Українська Нива» з цього приводу писала: «“Просвітянські хати” будуть гуртувати волю українського народу на місцях і зміцнювати віру в тих людей, які мають до них безпосереднє відношення»⁴⁶⁹.

Газета «Діло», інформуючи своїх читачів про політичну ситуацію на Волині, в березні 1934 року писала: «Як відомо, замість “Просвіт” на Волині засновують “просвітянські хати”. Хоча про ці “хати” вже писалося, але ледви чи широкі кола громадянства знають, що власне вони уявляють собою. “Просвітянські хати” – це прибудова політичної організації ВУО (Волинське Українське Об'єднання), створеної групою Певного. Щоби бути членом “просв. хати”, треба раніше вступити до цієї політичної організації і підписати декларацію, головною точкою якої є зречення з права доходити своїх прав на підставі міжнародних трактатів. Ці декларації таким чином мають служити за доказ, що українське населення Волині вважає українське питання за питання виключно внутрішньої політики.

Отже так звані “просвітянські хати” не є культурно-освітніми організаціями в стислому розумінні цього слова і не є аналогічні “Просвітам”, що існували на підставі окремих статутів. Ужиття слова “просвітянська”, очевидно, мало мету чисто практичного характеру притягання селян, що зжилися з “Просвітою”, до цієї суто політичної організації однозвучністю назви...»⁴⁷⁰.

Серед архівних документів ДАВО та ДАРО зберігається чимало документів, які ілюструють процес становлення у Волинському воєводстві «Просвітянських хат». Це і протоколи організаційних зборів, і інформація та

⁴⁶⁸ ДАВО. Ф. 198. Волинське українське об'єднання. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 107.

⁴⁶⁹ Українська Нива. 1931. 10 жовт.

⁴⁷⁰ Діло. 1934. 16 берез. С. 2.

доповідні записки представників місцевої влади про створення, діяльність та членів «Просвітянських хат» тощо. Як приклад процитуймо кілька документів.

У протоколі організаційних зборів основоположників «Просвітянської хати» в селі Сухівці Рівненського повіту від 10 лютого 1935 року читаємо: «На підставі ухвали Головної і округової управи ВУО у Рівному, цього числа прибув представник Головної і округової управи посол М. Бура, котрий після молебна відчинив загальні збори основоположників, головуючих на зборах. Після того, було оголошено такий порядок денний:

1. Відкриття зборів.
2. Вибір президії зборів.
3. Ознайомлення з регуляміном «Просвітянських хат» ВУО та ідеологією ВУО.

4. Вибори ради «Просвітянської хати» ВУО.
5. Вибори ревізійної комісії.
6. Вільні внески.
7. Закриття зборів.

При виборах президії зборів на уповноважених від зборів покликано гром. А. Акермана і В. Чеха, а секретарем зборів – священника І. Калишевича.

По доконанню виборів голова зборів М. Бура ознайомив збори із регуляміном “Просвітянських хат” і цілями ВУО та його ідеологією.

По заслуханню промови голови зборів було приступлено до виборів ради “Просвітянської хати”. На голову ради покликано Тимофія Кратюка, на заступника голови – Севастьяна Ящука, на бібліотекаря – Євгена Бобка, на секретаря – Петра Франчука, на скарбника – Кліма Міклашевського, членами ради – Марка Лісничука та Гната Федоришина.

По виборах ради “Просвітянської хати” і ревізійної комісії голова зборів дав пояснення на ті запитання, які були поставлені присутніми і збори було закрито...»⁴⁷¹.

⁴⁷¹ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 18.

У витязі з протоколу засідання президії Головної управи ВУО про відкриття «Просвітянської хати» в селі Білашів Здолбунівського повіту читаємо: «...Слухали: Внесок окружної управи ВУО у Здолбуніві від 26 серпня 1937 року в справі відкриття “Просвітянської хати” в с. Білашові... на підставі статуту ВУО й регуляміну “Просвітянських хат” заснувати в с. Білашові повіту Здолбунівський “Просвітянську хату”... До складу членів прийняти наступних осіб, мешканців с. Білашова: Д. Романюка, Ф. Андрушка, У. Корольчука, А. Омельчука, І. Кущового... про це рішення повідомити повітове староство у Здолбуніві»⁴⁷².

Процитовані документи чітко ілюструють організаційну структуру «Просвітянських хат», яка повністю повторювала структуру «Просвіти». До того ж існувала новостворена організація на добровільні внески її членів, у чому також вбачаємо схожість. Як засвідчують документи, про всі дії, пов'язані зі створенням та діяльністю нових культурних осередків, відбувалося негайне інформування влади. До того ж, як ілюструє інструкція для повітових інструкторів «Просвітянських хат», розроблена ВУО⁴⁷³, діяльність «Просвітянських хат» багато в чому дублювала напрями роботи «Просвіт», окрім хіба що шкільництва та підтримки української Православної церкви.

Безпосередніми зв'язковими поміж центральним проводом ВУО та його низовими структурами були інструктори «Просвітянських хат», котрі мали інформувати керівництво Волинського українського об'єднання про українське життя у воєводстві, про настрої населення, їхні культурні прагнення, а також мали втілювати в життя всі настанови і вказівки проводу⁴⁷⁴. Свої спостереження і думки інструктори викладали в рапортах, на сторінках друкованих органів ВУО. Основним завданням інструкторів було пропагування ідей партії поміж українського населення Волинського

⁴⁷² ДАРО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 371. Арк. 6.

⁴⁷³ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 79–82.

⁴⁷⁴ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 79.

воєводства. «Всіма засобами інструктор поборює ворожі ідеології ВУО впливи, переконує населення в доцільності політики організації»⁴⁷⁵.

Інструктори «Просвітянських хат» здійснювали контроль за роботою низових установ об'єднання, відповідали за створення нових осередків та збільшення членів ВУО. «На інструкторів покладался обов'язок підбору книг та часописів для “Просвітянських хат”, пошук диригентів і режисерів при утворенні нових “Хорів” ВУО. Інструктор повинен виявляти щире співчуття до всіх проблем та потреб українського населення, навіть коли це дрібні чи особисті питання»⁴⁷⁶ – йшлося в рекомендаціях для повітових інструкторів «Просвітянських хат».

Волинське українське об'єднання розробило спеціальну інструкцію для повітових інструкторів «Просвітянських хат», у якій, зокрема, йшлося: «...Інструктор працює як посередник між центральним проводом ВУО та його низовими установами... Інструктор інформує провід про окремі явища в українському житті в терені (господарський та культурний стан населення, його настрої та бажання, ворожу пропаганду, церковні справи)...

Найбільшу увагу інструктор прикладає до активізації низових установ ВУО, поборюючи оспалість і пасивність їх Рад, вказує Радам напрямки і можливості праці та корисні її наслідки. Практично діяльність інструктора визначається:

- а) в бібліотечно-читальній справі;
- б) в справі хорів й театральних гуртків;
- в) в загальній діяльності “Просвітянських хат”: в порадах в організуванні святкувань ріжних подій та роковин, в улаштуванні ріжних імпрез і особливостей участі в цих святкуваннях та імпрезах (особливо проказуванні святочних промов) в узгоджуванні популярних відчитів на теми політичні, економічні, історичні, літературні, виховання дітей, охорони здоров'я тощо...»⁴⁷⁷.

⁴⁷⁵ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 79.

⁴⁷⁶ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 82.

⁴⁷⁷ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 79–82.

За організацією та діяльністю «Просвітянських хат» і «Рідних хат» у Волинському воєводстві пильно спостерігали чиновники польської державної адміністрації, про що свідчать їхні численні доповідні та інформації до вищих органів влади. Так, наприклад, в інформації коменданта постерунку поліції в с. Мізоч для Здолбунівського повітового староства про організаційні збори «Просвітянських хат» читаємо: «На виконання доручення 18.IX. 1937 р. № В.6 повідомляю, що 21 вересня ц.р. в с. Білашові у будинку Андрушака Феофанія відбулися організаційні збори “Просвітянської хати”, на які прибув посол Бура, голова повітової управи “Просвітянських хат” Огородник і інструктор Бачковський.

Збори відкрив о 14 год. Огородник. Після цього посол Бура виголосив реферат про значення “Просвітянських хат” і їх мету і почав закликати зібраних, щоб вони вступали до цієї організації. Після закінчення реферату Бури до цієї організації записалися членами 45 осіб, переважно місцевої молоді, а також старші, які з-поміж себе обрали наступну управу: Хвесь Тимофій – голова, Линів Володимир – заступник голови, Земига Андрій – секретар, Романюк Дорофій – скарбник... до осіб, які увійшли до складу управи, до цього часу з моральної сторони претензій не було і вони не є політично підозрілі, до цього часу вони також ніякої політичної активності не проявляли... на зборах були присутні близько 100 осіб.

Після зборів, коли посол Бура від’їжджав з Білашова до залізничної станції у Мізочі, молодь проводила його з оркестром і осипала посла квітами...»⁴⁷⁸.

Досить показовою в сенсі відмінностей позицій «Просвітянських хат» та позицій, що їх обстоювала «Просвіта», є ще одна цитата із цієї самої архівної справи, зокрема: «...усі особи, що записалися до “Просвітянської хати” у с. Білашові, є в таборі, який хоче усунути православного священника Цибульського з села Білашів...»⁴⁷⁹.

⁴⁷⁸ ДАРО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 371. Арк. 8.

⁴⁷⁹ ДАРО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 371. Арк. 8.

Проте, як засвідчують архівні документи, далеко не всі «Просвітянські хати» у своїй діяльності були лояльними до польської влади. Заборона на діяльність «Просвіт» у Волинському воєводстві спонукала національно свідомих українців шукати можливості працювати в нових умовах. Так, у звіті коменданта постерунку поліції с. Мізоч для Здолбунівського повітового старости читаємо: «На виконання доручення від 21.01. 1938 р. повідомляю, що в районі тутешнього постерунку існують “Просвітянські хати” в с. Уїздці, Куніні і Білашові, гуртки сільської молоді в с. Стублі і Куніні...

До “Просвітянської хати” в Куніні входить Карпчук І. 35 років, 3 класи початкової школи, бідняк, Олійник Ф. 30 років, 3 класи початкової школи, заможний селянин, Коломис С., 25 років, 3 класи початкової школи, селянин середняк... Як встановив, до цього часу згадані селяни члени управи є українсько-націоналістичних переконань і відомі своїм неприхильним ставленням до Польської держави. Діяльність організації проводиться в українському дусі з тим, щоб молодь не вживала польської мови, а всі заяви властям подавала українською мовою...»⁴⁸⁰.

Траплялися випадки, коли селяни, записуючись до «Просвітянської хати», напряду ототожнюючи її із «Просвітою», не до кінця розуміли стан справ і розчаровувалися в новоствореній організації. Окремі особи намагалися використати «Просвітянські хати» задля досягнення власних політичних цілей чи амбіцій, що нерідко призводило до конфліктів. Один із таких випадків ілюструє часопис «Діло»: «Коли селяни довідуються про справжній характер “просвітянських хат”, то повстають іноді дуже неприємні для їхніх організаторів інциденти. Такий інцидент мав місце на Рівненщині, де селяни заявили представникові центра, що вони не знали, що це “просвітянська хата” й т. д.

Недавно мав місце на Луччині інцидент більш серйозного характеру, а саме в селі Омелянику на Луччині. Зорганізована тут у січні “просвітянська хата” зірвала виставу. Прибув представник ВУО з Луцька. І раптом один

⁴⁸⁰ ДАРО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 371. Арк. 30–31.

противник “хати” порізав декорації, а юрба її противників розігнала музикантів і публіку. Представник центра мусів рятуватися, як прийшлося. Треба ще до цього додати, що “просвітянську хату” в Омелянику, як і в інших селах, заклав невеличкий гурток людей на ґрунті суперечки з більшістю за солтиса, надіючися, що їм, як організаторам “хати”, вдасться провести на солтиса свого кандидата.

На подібному ґрунті особистих користей чи амбіцій повстало декілька “хат” і в інших місцевостях. І через те власне успіх “просвітянських хат” на Волині є дуже сумнівний і тим більше, що волинські села щораз то більше освідомлюються й то в прискореному темпі»⁴⁸¹.

Траплялися випадки, коли, окрім зборів, на яких створювалася «Просвітянська хата», жодної діяльності в тому чи іншому населеному пункті не проводилося, або ж припинялася праця в колись активному громадському осередку. В інформації коменданта постерунку поліції в Дермані від 20 лютого 1938 року читаємо: «“Просвітянська хата” у Дермані була утворена 4. XII. 1932 р. від грудня 1936 р. вона не проявляє жодної діяльності – не було ані одних зборів членів, ані одного засідання управи, як також не було організовано жодної імпрези. “Просвітянська хата” у Дермані немає приміщення і ніхто з членів не турбується про її побут і розвиток... Коли б “Просвітянська хата” проявила б тут будь-яку діяльність, то, безсумнівно, що розвивалася б вона на бажання українських націоналістів, а тому була б шкідливою для держави...

Розвиток, або ж можливе пожвавлення діяльності “Просвітянської хати” в Дермані є дуже небажаним, бо націоналістичні елементи, які вступили в члени і до управи, будуть мати покращене поле для діяльності»⁴⁸².

⁴⁸¹ Діло. 1934. 16 берез. С. 2.

⁴⁸² ДАРО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 34–36.

Дослідники ВУО та «Просвітянських хат» М. Кучерепа та Р. Давидюк стверджують, що паралельно з різким зменшенням кількості «Просвіт» на Волині стрімко більшало «Просвітянських хат» (див. табл. 1), що свідчило про практичне втілення в життя планів Г. Юзевського⁴⁸³.

Таблиця 1

**Кількість «Просвіт» та «Просвітянських хат»
у Волинському воєводстві у 1928–1935 роках⁴⁸⁴**

Роки	«Просвіти»	«Просвітянські хати»
1928	478	-
1929	312	-
1930	329	-
1931	330	-
1932	375	7
1933	140	22
1934	80	39
1935	7	80

«Просвітянські хати» володіли власною круглою печаткою з написом по колу – «Просвітянська хата» (назва місцевості), а по центру були літери – ВУО. Раз у рік, у період між 1 січня і 31 березня, відбувалися загальні збори «Просвітянської хати», які скликала рада «Просвітянської хати» за дозволом районної чи округової ради⁴⁸⁵. За потреби на вимогу районної ради ВУО могли бути скликані надзвичайні загальні збори членів «Просвітянської хати», ухвала зборів вважалася правомірною, якщо під час її прийняття були

⁴⁸³ Кучерепа М.М., Давидюк Р. П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 82.

⁴⁸⁴ Кучерепа М. Просвіти і Просвітянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 98.

⁴⁸⁵ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 109–110.

присутні бодай 2/5 від загальної кількості членів «Просвітянської хати». Для прийняття рішення достатньо було простої більшості голосів⁴⁸⁶.

Зазвичай до ради «Просвітянських хат» входило сім осіб. Голова ВУО призначав голову «Просвітянської хати» з-поміж кандидатів, яких представляла районна чи округова управа ВУО. Голова ВУО мав право без пояснення причин звільнити голову «Просвітянської хати» і призначити нового, але з членів громадського об'єднання відповідної місцевості⁴⁸⁷. Засідання ради «Просвітянської хати» відбувалося за потреби, але щонайменше раз на місяць⁴⁸⁸.

«Просвітянські хати» були установами ВУО на місцях і підлягали передусім територіальній управі ВУО та Головній управі. Всі «Просвітянські хати» через округові управи підлягали культурно-освітній секції ради ВУО. «Просвітянська хата» утворювалася на бажання 15 членів ВУО, котрі мешкали на конкретній місцевості і подали заяву до округової управи ВУО⁴⁸⁹. До «Просвітянських хат» і «Хорів» приймали лише тих громадян, які були членами Волинського українського об'єднання⁴⁹⁰.

Через важке становище української інтелігенції в Польщі виникла проблема недостатньої кількості інструкторів, які відповідали б вимогам об'єднання. «В існуючих українських організаціях зменшується кількість української інтелігенції при “чорновій роботі”. У “Просвітянських хатах” (близько 5000 членів у 8 повітах) є декілька інструкторів і кілька десятків інтелігентів»⁴⁹¹.

⁴⁸⁶ Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта» в обороні української ідентичності, духовності, культури (до 150-літнього ювілею)* / Ін-т релігієзнавства – філія Львів. музею історії релігії. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2019. С. 219–220.

⁴⁸⁷ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5, Арк. 111.

⁴⁸⁸ Українська Нива. 1931. 10 жовт.

⁴⁸⁹ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 115.

⁴⁹⁰ Українська Нива. 1931, 20 верес.

⁴⁹¹ Волинське слово. 1937. 1 січ.

Зважаючи на той факт, що «Просвітянські хати» на Волині підтримувала польська державна адміністрація на чолі з Г. Юзевським, не дивує швидке зростання їх кількості. Відділ безпеки Волинського воєводства у відповіді на запит Міністерства внутрішніх справ Польщі писав: «...культурно-освітні громадські організації – “Просвітянські хати” і “Народні хори” – досить поширені і мають вплив на території Волині. ВУО концентрує свою роботу насамперед у “Просвітянських хатах”»⁴⁹². Проте з часом швидкий ріст організаційної мережі цих громадських об’єднань почав непокоїти власті Другої Речі Посполитої. Воєвода Г. Юзевський акцентував, що «місцевий український громадський рух повинен бути повільним»⁴⁹³. Ця цитата засвідчує, що Г. Юзевський бажав мати кишенькові та слухняні українські організації, які без жодних заперечень виконували б його волю.

Станом на серпень 1934 року у Волинському воєводстві діяло сім «Народних хорів» та тридцять «Просвітянських хат», із них у Луцькому та Ковельському повітах – по 5, у Рівненському – 8, Здолбунівському – 6, Дубенському – 3, Кременецькому – 2, Володимирському – 1⁴⁹⁴. За наступні 1935–1936 роки кількість «Просвітянських хат» зростає, а станом на 1937 рік 145 «Просвітянських хат» і 6 «Народних хорів» об’єднувало навколо себе 5705 осіб⁴⁹⁵. Як стверджує М. Кучерепа, у 1939 році кількість «Просвітянських хат», якщо порівняти з 1937-м, зменшилася. На думку волинського дослідника, це було пов’язано зі зміною політики воєводського управління⁴⁹⁶.

Найактивніше просвітянський рух був поширений у Рівненському, Луцькому, Здолбунівському і Дубенському повітах. У віддалених повітах осередки ВУО розвивалися повільніше. Як свідчать дані, у 1939 році

⁴⁹² ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/83, str. 15.

⁴⁹³ Ibid. Str. 17.

⁴⁹⁴ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 99–100.

⁴⁹⁵ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 39.

⁴⁹⁶ Кучерепа М. Просвіти і Просвітянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 100.

культурно-освітні осередки ВУО не поширилися на віддалені повіти, мало того, простежується зменшення їх кількості.

Не таємниця, що «Просвітянські хати», «Народні хори» були прихильниками ідеї польсько-українського співжиття і вели роботу, спрямовану на підняття культурного рівня українського населення краю, що ототожнювало їх із «Просвітами». Однак «Просвітянські хати» використовувалися ВУО для політичної агітації. Водночас «Просвітянські хати» підтримували політику польської влади, а їхні заходи, як правило, контролювала влада⁴⁹⁷.

Однак, попри повну лояльність осередків ВУО до влади, відомі й окремі конфліктні ситуації. Наприклад, 23 березня 1935 року в с. Залізниці Межиричської гміни комендант постерунку під час обшуку в помешканні бібліотеки-читальні відібрав усі книги, які там були, хоча заборонених серед них не було. Відтак головна управа звернулася до старости з проханням «видати розпорядження про повернення книг читальні і повідомити управу, якщо староство має якісь зауваження до згаданої установи»⁴⁹⁸.

Хоча діяльність «Просвітянських хат» істотно сприяла піднесенню національно-культурного рівня українців Волинського воєводства, та все-таки вона не змогла охопити своїм впливом усе населення краю. Окрім того, політична агітація, яку вело ВУО, часто мала зворотний до бажаного ефект, люди прохолодно ставилися до «Просвітянських хат», часто виходили з їх складу тощо.

Проте гострий дефіцит культурного й освітнього розвитку все ж, треба визнати, сприяв розширенню мережі «Просвітянських хат» у Волинському воєводстві зі середини 30-х років ХХ століття. Є численні відомості про організацію «Просвітянськими хатами» курсів для неписьменних, курсів крою та шиття тощо, які були дуже популярними серед населення. Наприклад, щоб

⁴⁹⁷ Кучерепа М. М., Давидюк Р. П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 84–85.

⁴⁹⁸ ДАРО. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1890. Арк. 91.

підвищити професійний рівень членів «Просвітянських хат», Головна управа ВУО сприяла відкриттю тримісячних курсів для вивчення історії української культури, рідної літератури. На них слухачі одержували основи знань державного устрою, вивчали господарчу географію, українську та польську мови, кооперацію, релігію, етику тощо⁴⁹⁹. Відкривалися нові курси рукоділля, хорового співу і т. д., про що часто на своїх сторінках повідомляла газета «Українська Нива»⁵⁰⁰.

Окремі «Просвітянські хати» вели досить активну діяльність, як, наприклад, в с. Городок. Нараховуючи 87 членів, «Просвітянська хата» в цьому селі лише за три місяці влаштувала п'ять театральних вистав та дві урочисті «академії» на честь Т. Шевченка і Ю. Пілсудського⁵⁰¹. Звісно, що далеко не в усіх селех діяльність «Просвітянських хат» була настільки інтенсивною. Зустрічаємо й протилежні приклади, як-от: «...у с. Дермані: “Просвітянська хата”, утворена 4 грудня 1932 року, однак в 1936 році вона не проводила ніякої роботи – не було ні одного зібрання, ні одного засідання ради, не проведено жодного заходу. “Просвітянської хати” тут ніби не існує, вона не має впливу на місцеве населення»⁵⁰².

Як стверджує рівненська дослідниця Р. Давидюк, у другій половині 30-х років ХХ століття «Просвітянські хати», як легальні українські організації, були засобом націоналістичних ідей⁵⁰³. Це підтверджують і звіти поліції про діяльність «Просвітянських хат». Зокрема, в одному з них читаємо: «...назва “Просвітянська хата” слугує прикриттям діяльності націоналістичної пропаганди...»⁵⁰⁴. А тому можна стверджувати, що попри особливості створення та прихильне ставлення до ідеї українсько-польської співпраці, «Просвітянські хати» сприяли підняттю освітнього й культурного рівня

⁴⁹⁹ ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920–1939. Sygn. 979/83, str. 7.

⁵⁰⁰ Українська Нива. 1934. 15 лип.

⁵⁰¹ Українська Нива. 1934. 11 трав.

⁵⁰² ДАРО. Ф. 30. Оп. 2. Спр. 371. Арк. 34.

⁵⁰³ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 476.

⁵⁰⁴ ДАРО. Ф. 156. Оп. 2. Спр. 309. Арк. 1.

українців краю, активізували та розвивали національну самосвідомість через репрезентацію української культури, книжки, преси⁵⁰⁵.

Отже, однозначно оцінити роботу «Просвітянських хат» у Волинському воєводстві неможливо, їхні успіхи чи невдачі залежали від багатьох складових частин, зокрема від активності окремих осіб, їх організованості.

У містах та містечках Волинського воєводства, на відміну від сіл, створювалися та діяли «Рідні хати». Починаючи з 1929 року зустрічаємо відомості про функціонування «Рідних хат» у Луцьку, Ковелі та Володимирі. Газета «Українська Нива» так їх характеризує: «“Рідна хата” – це українська громадсько-культурна інституція, котра ставила для себе за мету співпрацю із іншими українськими установами, бо в її завдання не входить конкуренція»⁵⁰⁶. «Рідні хати» активно співпрацювали з місцевими гімназіями, які проводили вечори, збори, «академії».

Аналіз документів дає підстави для висновку, що «Рідні хати» в містах мали значно менше прихильників, аніж «Просвітянські хати», які діяли на селі. «Просвітянські хати» в селах та «Рідні хати» в містах були повністю незалежними від центральної львівської «Просвіти», діяли винятково на теренах Волинського воєводства та цілковито перебували під впливом ВУО⁵⁰⁷.

Відомо, що члени «Просвітянських хат» активно практикували повітові зібрання. Наприклад, наприкінці листопада 1935 року на такому зібранні в місті Здолбунові обговорювали проблеми українсько-польської співпраці, про що знаходимо інформацію в одному з архівних документів⁵⁰⁸.

На думку Р. Давидюк, «Рідна хата» пропагувала ідею українсько-польського співжиття в рамках польської держави, але водночас як могла

⁵⁰⁵ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 477.

⁵⁰⁶ Українська Нива. 1929. 11 трав.

⁵⁰⁷ ДАВО. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 33.

⁵⁰⁸ ДАРО. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 74. Арк. 313.

намагалася популяризувати українську культуру, книжку, театр⁵⁰⁹. Поза сумнівом, що ані «Просвітянським хатам» на селі, ані «Рідним хатам» у містах Волинського воєводства не вдалося повністю заповнити той культурний вакуум, який утворився після ліквідації волинських «Просвіт».

Створені за підтримки польської влади нові громадсько-культурні осередки проводили різноманітні культурно-освітні заходи, організовували національні свята та урочисті академії, приурочені до визначних дат української історії. Дії всіх цих громадсько-культурних осередків ретельно контролювала, попри лояльність та поміркованість, польська державна адміністрація.

При сприятливому політичному та фінансовому кліматі проурядові українські організації все ж не зуміли повноцінно замінити ліквідовані «Просвіти» ані кількісно, ані якісно. Враховуючи тогочасну дійсність Другої Речі Посполитої, діяльність «Просвітянських хат» та «Рідних хат» була корисною українцям з огляду на їхню працю на поприщі популяризації українського театру, заснування хорових і музичних аматорських колективів, відкриття бібліотек, різноманітних курсів. Водночас проурядові українські організації сприяли посиленню ізоляціонізму та розриву культурних контактів із культурно-освітніми товариствами Східної Галичини, зокрема з галицькою «Просвітою».

Варто зазначити, що важливим підсумком діяльності і волинських «Просвіт», і «Просвітянських хат» та «Рідних хат» є те, що саме завдяки просвітницькому руху в міжвоєнні десятиліття тисячі українців на Волині були залучені до національно-культурного руху та здобули неоціненний досвід організаційної й культурно-освітньої роботи.

⁵⁰⁹ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. С. 479.

Висновки. Можемо підсумувати, що колонізаційна, асиміляторська, антиукраїнська політика польської влади стосовно українського населення Другої Речі Посполитої, зокрема Волинського воєводства, поглибила гостроту українсько-польських взаємин. Не додала авторитету польській владі і здійснювана нею у 30-х роках ХХ століття політика пацифікації, яка загострила міжнаціональну ворожнечу між корінним етносом – українцями, і титульною нацією – поляками. Політика пацифікації для українського населення Волині та Галичини принесла масові арешти, розправи з мирним населенням, закриття українських шкіл, православних церков, заборону діяльності українських громадсько-культурних установ та організацій, серед яких була «Просвіта».

Фактично, повне припинення діяльності товариства «Просвіта» на теренах Волинського воєводства на початку 1930-х років мало негативний вплив на національно-культурне життя українського населення краю та спричинило загострення українсько-польських міжнаціональних взаємин. Створені як альтернатива «Просвітам» «Просвітянські хати» не змогли забезпечити реалізації національно-культурних потреб українців.

Ліквідація «Просвіт» Волині була спричинена кількома чинниками:

- по-перше, політичним становищем західноукраїнських земель;
- по-друге, дискримінаційною політикою урядів Другої Речі Посполитої щодо українців загалом та «Просвіт» зокрема;
- по-третє, українсько-польськими політичними відносинами в цей період;
- по-четверте, браком єдності українських політичних сил і громадських організацій (взаємна недовіра, регіоналізм призводили до розпорошення і розколу сил).

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження спирається на широку та різнопланову джерельну базу, частина з якої вперше вводиться до наукового обігу. Її критичне осмислення та комплексне залучення до підготовки дисертації архівних документів, опублікованих джерел сприяли досягненню поставленої в дослідженні мети – здійснити всебічний аналіз становлення та діяльності волинських «Просвіт» у міжвоєнний період. Апробована в дисертації дослідницька методологія дозволила осмислити об'єкт дослідження, повністю розкрити задекларовану наукову проблему, сформулювати та аргументувати висновки. Визначені принципи і методи дослідження зумовили його структуру та логіку викладу.

Невтішні для України результати визвольних змагань, втрата шансу на побудову національної державності мали незворотні наслідки: наприкінці 1920 року Західна Волинь та Східна Галичина увійшли до складу Польської держави, де й перебували до початку Другої світової війни.

Волинь, де національна свідомість була значно нижчою, ніж у Галичині, була відокремлена від останньої так званим «сокальським кордоном», щоб запобігти поширенню політичних і культурно-освітніх впливів галицьких українців, а відтак і розвитку національної ідеї. Саме в цей період на Волинь проникають та набувають популярності просвітянські ідеї. Особливістю їх поширення на Волині стало те, що просвітянські ідеї були принесені у край двома шляхами: Українськими січовими стрільцями з Галичини та представниками національної інтелігенції з Наддніпрянської України. Уже на початку 20-х років ХХ століття «Просвіти» стають одним із головних осередків національного життя місцевих українців, їхня популярність досить стрімко зростає, більшає прихильників, з'являються щораз нові осередки в містах і селах Волині.

«Просвіти» зайняли важливу нішу в національно-культурному житті волинян, особливо в селах, оскільки гуртували навколо себе найбільш національно свідому й активну частину українського суспільства, розвивали національне шкільництво, формували бібліотеки, створювали театральні, хорові і танцювальні колективи, організовували тематичні свята й урочисті академії, що присвячувалися або важливим датам української історії, або знаним діячам, виступали організаторами різноманітних курсів та лекцій, підтримували рух за українізацію Православної церкви. Щороку мережа «Просвіт» на Волині розширювалася, більше ставало її учасників.

Така активізація національно-культурного життя волинян насторожувала польську владу, оскільки остання намагалася всіма можливими засобами асимілювати нетитульні національності Другої Речі Посполитої, вбачаючи в цьому запоруку міцності та сталості держави. Саме тому з перших днів існування волинські «Просвіти» були сприйняті польською владою як очевидна загроза польській колонізації та джерело спротиву національній асиміляторській політиці, адже обстоювали українську мову, українську державницьку ідею, православну віру, протидіючи ополяченню.

З огляду на той факт, що волинські «Просвіти» не мали єдиної централізованої структури, як, наприклад, у сусідній Галичині, а утворювалися та діяли як окремі осередки, не пов'язані між собою статутними документами, часто не мали власних зареєстрованих статутів, влада Другої Речі Посполитої ступила на шлях їх ліквідації: відмовляючись реєструвати їхні статути та накладаючи заборону на діяльність без статутних документів. Такі дії цілком відповідали здійснюваній Польською державою національній політиці.

Намагаючись побудувати моноетнічну, унітарну державу, польський політичний істеблішмент відмовляв представникам національних меншин, зокрема українцям, не лише у праві на самовизначення, але й у територіальній автономії та культурній самостійності. Необґрунтована та вкрай непослідовна національна політика Другої Речі Посполитої, спрямована на асиміляцію,

полонізацію українців та їх окатоличення, призвела до незадоволення владою, опору населення, а в підсумку – до радикалізації українських політичних сил, що, серед іншого, спричинило подальший локальний міжетнічний збройний конфлікт на теренах Волині в 1942–1947 роках. Не дивно, що ця політика зазнала поразки. Серед причин, на нашу думку, варто насамперед вказати недооцінку з боку владних кіл Другої Речі Посполитої всієї важливості та складності національної проблеми, а також спеціальну, економічну та територіальну структуру тогочасної Польської держави. Волинські «Просвіти» стали жертвою у протистоянні польської влади та національних українських сил краю.

З кінця 20-х років ХХ століття, із приходом на Волинь Г. Юзевського, розпочинається наступ польської влади на українські політичні та громадські організації: починаються переслідування просвітянських активістів, ширяться заборони на музично-драматичну діяльність просвітянських колективів, закриваються українські школи, бібліотеки та читальні «Просвіт», цькується просвітянський рух, спрямований на українізацію Православної церкви.

Ліквідація «Просвіт» на теренах Волинського воєводства була зумовлена кількома причинами: по-перше, політичним становищем українських земель, що увійшли до складу Другої Речі Посполитої; по-друге, асиміляторською, антиукраїнською політикою польської влади щодо українців загалом та волинських «Просвіт» зокрема; по-третє, складними міжнаціональними та політичними польсько-українськими відносинами в досліджуваний період; по-четверте, недостатньою згуртованістю національних українських політичних сил і громадських організацій (іноді суперечливі позиції, взаємна недовіра і регіональна заангажованість призводили до розколу українських національних сил).

Припинення діяльності «Просвіти» на теренах Волинського воєводства в першій половині 1930-х років зумовило негативні тенденції в розвитку українського шкільництва та національної культури на Волині, сприяло процесам полонізації, що їх активно проводила польська державна

адміністрація. Щоб заповнити утворений внаслідок ліквідації «Просвіт» культурний вакуум, польська влада вдалася до створення «Просвітянських хат», лояльних до чинної влади. Однак вони не змогли достатньою мірою забезпечити реалізацію національно-культурних потреб українців, а отже, і не змогли замінити собою ліквідовані «Просвіти».

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що волинські «Просвіти» стали закономірним та об'єктивним проявом національної історії і рушієм національно-культурного руху на Волині в досліджуваний період. Беручи за основу національні традиції та культуру, осередки «Просвіти» витворили ідеологію національно-культурного руху, яка стала домінантною в житті українців. Розгалуження мережі «Просвіт» сприяло залученню до неї широких суспільних верств, особливо молодого покоління, яке згодом репрезентувало та продовжило просвітянські традиції.

Беззаперечними здобутками «Просвіти» стало зростання національної свідомості українства Волині, усвідомлення національних потреб та прагнень, формування нового прошарку національної інтелігенції. Звісно, що в історії становлення й діяльності «Просвіт» на Волині були деякі недоліки, зокрема формалізм, відсутність єдиного об'єднавчого центру, а отже, і відсутність системної координації дій, слабкість взаємовідносин із «Просвітою» Галичини (не використовували її досвіду роботи). Негативно позначилася на «Просвітах» Волині й боротьба поміж політичними партіями за вплив на «Просвіти», що вносило суперечки та деструктив.

Та все ж таки завдяки виникненню й діяльності «Просвіт» на Волині в період 1917–1936 років українцям вдалося зберегти свою національну ідентичність та культурну автентичність, вистояти в боротьбі з державною політикою асиміляції, що її проводила Друга Річ Посполита.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні документи:

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ Укр.).

1. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 1637, *Протоколи, квитанції, звіти та інші документи про діяльність та ліквідацію повітового товариства у м. Володимирі-Волинському, а також підпорядкованих йому читальнях у звязку з заборонаю їх діяльності 1912, 1934 – 1935 рр.* 22 арк.

2. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 2326. *Листи книгарні Товариства у м. Дубно про надсилання літератури 1926 – 1927 р. та ін.* 5 арк.

3. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 3165. *Декларація, листування та інші документи про діяльність повітового товариства у місті Крем'янець та його ліквідацію. 1927 – 1935 рр.* 8 арк.

4. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 3492. *Матеріали про відкриття українського театру у Луцьку, діяльність Луцької «Просвіти» і її ліквідацію 1927 – 1937 рр.* 48 арк.

5. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 3493. *Матеріали про діяльність Луцької повітової «Просвіти» та її ліквідацію 1927 – 1935 рр. Каталог бібліотеки П. Кравчука у м. Луцьку.* 34 арк.

6. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4203. *Протоколи загальних зборів філій. 1923 – 1929 рр.* 6 арк.

7. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4204, *Заява філії товариства м. Острог про продовження підпорядкування Головній управі у Львові.* 12 арк.

8. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4671. *Лист читальні у м. Радивилів до книгарні «Просвіта» у Львові з проханням надіслати літературу.* 11 арк.
9. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4728. *Листування з філією товариства у м. Рівне про об'єднання всіх волинських організацій. 1927 р. і далі.* 10 арк.
10. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4729. *Листування з гуртком самоосвіти у м. Рівне про методи і тематику навчання членів гуртка.* 8 арк.
11. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4730. *Листування Львівської «Просвіти» та «Просвіти» у Рівному, 1933 р.* 2 арк.
12. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4731. *Кореспонденція 1933 – 1934 рр. Листування мешканця м. Рівне В. Ярмолюка про заснування читальні 1932.* 2 арк.
13. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 4732. *Звіти, протоколи та інші документи про діяльність читальні м. Рівне та списки її членів.* 26 арк.
14. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 6354. *Листування з повітовими Товариствами Волині.* 48 арк.
15. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 6435. *Угода з читальнею м. Крем'яця про оренду приміщення для книгарні та інші документи.* 18 арк.
16. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 6511-а. *Листування з комісаріатом Січових Стрільців у Володимирі-Волинському про видання церковних календарів та портретів українських культурних діячів та їх популяризацію в осередках Волині.* 14 арк.
17. ЦДІАЛ Укр. ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп.1., спр. 6512-а. *Листування комісаріату Січових Стрільців з Головною управою.* 14 арк.

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).

18. ДАВО, ф. 38, Луцький шкільний інспекторат, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 1 304. *Отчеты о проверке школ Колковской гмины.* 15 арк.

19. ДАВО, ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 67. *Отчет следователя следственного управления команды государственной полиции Стахнюка Андрея допросе свидетелей по вопросу вступления против польских порядков сенатора Чучмая.* 7 арк.

20. ДАВО ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 9, спр. 690. *Учетные листы членов кооперативов в Гуцинец Мельнице Ковельского повета.* 17 арк.

21. ДАВО, ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 9, спр. 2320. *Информационные сообщения поветовых староств о деятельности членов УНДО.* 66 арк.

22. ДАВО, ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 9 а, спр. 1075, *Тоже (ситуационные рапорта) Тарнопольского воеводы.* 42 арк.

23. ДАВО, ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 9 а, спр. 1076. *Сведения о деятельности политических партий.* 32 арк.

24. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 1. *Устав, інструкції, протоколи общих собраний членов Просвиты и ревизионной комисии, списки филиалов, постановок, членов Просвиты и др. документи.* 307 арк.

25. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 2. *Копии протоколов собраний жителей деревни Красное об организации филиала «Просвиты» и устав Луцкой поветовой Просвиты.* 13 арк.

26. ДАВО ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 24. *Тоже и отчет с деятельности за 1921 – 1924 гг., список членов филиала «Просвиты» в селе Романово.* 13 арк.
27. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 31. *Материалы съезда культурно-просветительных организаций на Волини 8 – 9 июля 1922 г.* 26 арк.
28. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 70. *Материалы организационной секции Луцкой поветовой «Просвиты» с 1925–1927 гг.* 174 арк.
29. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 108. *Протоколы съезда представителей поветовых «Просвит».* 5 арк.
30. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 379. *Протоколы общих собраний «Просвиты» за 1929 г., отчеты о деятельности и переписка с Луцким поветвым староством о разрешении проведения собраний и постановок.* 371 арк.
31. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 627. *Финансовый отчет Луцкой поветовой «Просвиты» за 1932 г.* 171 арк.
32. ДАВО, ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1, спр. 691. *Протоколы съездов, общих собраний и ревизионной комиссии, списки и удостоверения депутатов, прибывших с филиалов на съезд и списки членов «Посвиты».* 276 арк.
33. ДАВО ф. 54. Луцька повітова «Просвіта» на Волині, м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 3, спр. 81. *Протоколы заседаний и отчет о деятельности благотворительной секции Луцкой «Просвиты».*
34. ДАВО, ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства. оп. 1. спр. 1. *Переписка с поветвым староством, заявления членов ВУО, заметки в газету*

«Украинска Ныва», о работе Просветянских хат, кооперативов, Волинского украинского театра. Списки членов ВУО. 87 арк.

35. ДАВО, ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства. оп. 1. спр. 3. *Устав «Союза украинок», устав Волинского издательского товарищества «Луческ», инструкции и распоряжения окружного управления ВУО. Списки недвижимого имущества луцкого православного братства святого креста. 103 арк.*

36. ДАВО, ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1. спр. 5. *Устави «Союза украинок» и «Волинского украинского объединенія», списки делегатів на окружной конгресс ВУО, протоколи засідань членів правління «Рідних хат». 253 арк.*

37. ДАВО, ф. 198. Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО), м. Луцьк Волинського воєводства, оп. 1. спр. 15. *Переписка с організаціями ВУО в воєводстве об открити «Просветянских хат», протоколи засідань, заявленія членів ВУО. 430 арк.*

38. ДАВО ф. 200. Волинське українське театральне товариство, м. Луцьк Волинського воєводства. оп. 1. спр. 1. *Протоколи засідань, списки членів та інші документи товариства, 1932–1936 рр.*

39. ДАВО ф. 389. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства. оп. 1., спр. 1. *Заяви жителів Ковельського повіту про прийняття у члени «Просвіти» від «А» до «В». 220 арк.*

40. ДАВО ф. 389. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства, оп. 1., спр. 2. *Списки членів «Просвіти», заяви громадян про відкриття філіалу, про прийняття в члени «Просвіти» за 1920–1921 рр. 88 арк.*

41. ДАВО ф. 389. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства, оп. 1., спр. 4. *Журнал реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції товариства «Просвіта» у*

м. Ковелі за 1920 – 1925 рр. 42 арк.

42. ДАВО ф. 389. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства, оп. 1., спр. 33. *Статут бібліотечної секції, список бібліотек-читалень, перелік книг, протокол засідання комісії по прийому та поділу книжок «Дніпро-союзу» за 1925 – 1926 рр.* 43 арк.

43. ДАВО ф. 389. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства, оп. 2., спр. 7. *Протоколи собраний членів Луцької повітової «Просвіти» і філіалів (1924–1932).*

44. ДАВО ф. 389. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства, оп. 2., спр. 8. *Теж, в с. Мацієві за 1924 – 1927 рр. Том 1.* 200 арк.

45. ДАВО ф. 390. Ковельська повітова «Просвіта», м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства, оп. 1, спр. 11. *Теж, в с. Паридуби за 1924 – 1928 рр.* 152 арк.

46. ДАВО ф. 390. Володимирське товариство «Просвіта» на Волині, м. Володимир Володимирського повіту Волинського воєводства. оп. 1, спр. 23. *Кассовая книга філіала общества в с. Тышкевиче.* 21 арк.

47. ДАВО, ф. 390. Володимирське товариство «Просвіта» на Волині, м. Володимир Володимирського повіту Волинського воєводства, оп. 1 а, спр. 80. *Устави общества, протоколи ліквідаційного зібрання, список имущества и книг.* 181 арк.

Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО),

48. ДАЖО, фр.-2193, Малинський волосний революційний комітет, город Малин, Малинської волости Радомышльського уезда Київської губернії, документи. оп. 1, спр. 1. *Перше просвітянське свято Шумської «Просвіти». Документи. Кореспонденція.*

49. ДАЖО, ф. 560. Товариство «Волинська просвіта» м. Житомир, Волинської губернії, оп. 1, спр. 5. *Протоколи загальних зібрань Велико-*

Мошківцецької «Культ.Просвіти» до травня 1921 р.

50. ДАЖО, ф. 560. Товариство «Волинська просвіта» м. Житомир, Волинської губернії, оп. 2. спр. 3. *Правила користування бібліотеками товариства «Просвіта» 1919 – 1922 рр.*

51. ДАЖО, ф.-560. Товариство «Волинська просвіта» м. Житомир, Волинської губернії, оп. 2. спр. 17. *Устав культурно-просвітницького товариства в. с. Ємільче та ін. документи.*

52. ДАЖО, ф. 560. Товариство «Волинська просвіта» м. Житомир, Волинської губернії, оп. 2. спр. 18. *Програми концертів хору «Просвіта», листування та ін. документи.*

Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО).

53. ДАРО, ф. 30. Рівненське повітове староство, оп. 2. спр. 371 *Рапорти Рівненського повітового управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту 1923 – 1927 рр.. 68 арк.*

54. ДАРО ф. 30. Рівненське повітове староство, оп. 18. спр. 407 *Рапорти Рівненського повітового управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території повіту. 1925 – 1934 рр. 72 арк.*

55. ДАРО ф. 30. Рівненське повітове староство, оп. 18. спр. 712. *Заяви громадських союзів про видачу дозволів на проведення художніх постановок, зборів, вечорів танців та ін. 131 арк.*

56. ДАРО, ф. 30. Рівненське повітове староство, оп. 18. спр. 1890. *Заяви товариств і союзів про видачу дозволів на проведення вечорів та ін 29 квітня 1930 – 30 січня 1935 р. 184 арк.*

57. ДАРО, ф. 30. Рівненське повітове староство, оп. 4. спр. 74. *Звіти та рапорти Волинського воєводського управління і бригади «Волинь» корпусу охорони прикордоння про суспільно-політичне становище на території воєводства. 9 січня -20 грудня 1935 року. 122 арк.*

58. ДАРО, ф. 156. Здолбунівське повітове староство, оп. 2. спр. 37. *Відомості староства про діяльність театральних колективів, що діють на*

території повіту, 22 квітня 1931 - 1 травня 1939 рр. 63 арк.

59. ДАРО, ф. 156. Здолбунівське повітове староство, оп. 2. спр. 309. *Донесення постерунку поліції у Здолбунові про хід зібрання керівників українських націоналістичних організацій «Гарт», «Просвітянська хата», колишніх військових української армії.* 2 арк.

60. ДАРО, ф. 156. Здолбунівське повітове староство, оп. 2. спр. 371. *Листування з постерунками державної поліції про діяльність українського націоналістичног товариства «Просвітянська хата» на території повіту, 13 вересня 1937 – 9 липня 1938 рр.* 55 арк.

61. ДАРО, ф. 156. Здолбунівське повітове староство, оп. 2. спр. 372. *Донесення постерунку поліції у Рівненському повіті про українські націоналістичні організації краю.* 92 арк.

Архів актів нових, що у місті Варшава Республіка Польща (Archiwum Aktów nowych w Warszawie) (далі – ААН в Warszawie).

62. ААН. Prezydium Rady Ministrów, RKT 56, t. 8, *Korespondencja i ogólne sprawozdanie sytuacyjne.* 123 s.

63. ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/5. *Wyciąg ze sprawozdań miesięcznych z ruchu społ. politycznego z V, VI, IX. 1925 r.* 13 s.

64. ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/15. *Sprawozdanie sytuacyjnie miesięczno z życie społ. politycznego i stan biezpiecz. I – III.* 29 s.

65. ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/53. *Korespondencja UW Wołyńskiego. 1925 r.* 17 s.

66. ААН. Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/64. *Informacja dot towarzystwa kulturalnego Ukraińców “Proświt” na Wołyniu.* 94 s.

67. ААН. Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/65. *Sprawy szkolnictwa na terenie wojow. Wołyńskiego.* 36 s.

68. ААН. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/82. *Sprawozdanie sytuacyjnie miesięczne z ruchu spol.polit. i mniejszości narodowych.*

134 s.

69. AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/83. *Ogólne sprawozdanie sytuacyjne wojewody wołyńskiego za 1933/1934*. 34 s.

70. AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/85. *Protokoły ze zjazdów starostów i referentów bezpieczeństwa woew. Wołyńskiego*. 127 s.

71. AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/93. *Informacja dot towarzystwa kulturalnego Ukraińców "Proświta" na Wołyniu (1925 – 1932 r.)*. 183 s.

72. AAN. Urząd Wojewódzki w Łucku 1920 – 1939. Sygn. 979/104. *Sytuacja polityczna na Wołyniu w okresie powyborczym i wytyczne polityki rządowej*. 9 s.

73. Archiwum Dmytra Dontsova. Biblioteka Narodowa. Warszawa. MF № 83985. *Korespondencja*. 596 s.

Література:

74. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Вип. 1. 2009. С. 3–12.

75. Альошина О. Участь Арсена Річинського у русі українізації Православної церкви. *Мандрівець*. 2010. № 3. С. 25–29.

76. Андрусак Т. Роль «Просвіти» у розвитку української правової думки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України*. Львів, 2010. С. 160–164.

77. Андрусак Т. «Просвіта» та її вплив на розвиток української правової думки на західноукраїнських землях. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. юридична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 37–42.

78. Бандилко Л. Бібліотечна діяльність товариства «Просвіта» на Волині: з початку ХХ ст. до 1939 р. *Бібліотечний вісник*. 1998. № 2. С. 33–35.
79. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.
80. Борщевич В. Штрихи до історії Луцького Чеснохресного братства 20–30-х рр. ХХ ст. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історія та відродження*. Луцьк: ВМА «Герен», 2013. С. 102–106.
81. Борщевич В. Українська Православна церква на Волині у 20-40-х рр.. ХХ ст. Автореферат дис.канд.іст.наук.спец.: 07.00.01 – «Історія України». Львів, 2000. 20 с.
82. Брик І. З картин забутого. *Календар «Просвіти»*. Львів, 1928. 24 с.
83. Бросаліна О. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). *Мандрівець*. 2006. № 5. С. 82–84.
84. Бубнюк В. Роль «Просвіти» у відродженні національної свідомості жителів містечка Колки у 20–30-х роках. *До 800-річчя заснування м. Колки: Зб. матеріалів та доп. Наук. конф.* Луцьк, 1997. С. 30–34.
85. Булавіна С. Взаємини влади та громадських національних меншин у міжвоєнний період на Волині ХХ ст.: правовий аналіз. *Підприємство, господарство і право: щомісячний наук.-практ. госп.-прав. журн.*, 2019. № 2, С. 171–175.
86. Бурчак Н. Нотатки українського церковного відродження на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1992. Ч. 17–18. С. 15–16.
87. Бухало Г.В. «Просвіта» сіяла світло. Сторінки історії Рівненської «Просвіти» 1917 – 1928, 1942 – 1944 рр. Рівне, 1993. 46 с.
88. Бухало Г. Керівник рівненської «Просвіти». *Дзвін*. 1992. 4 січня.
89. Вабішчевич А. Нацыянальна-культурнае жыцце Заходняй Беларусы (1921-1939). Брэст: БГУ ім. А. Пушкіна, 2008. 320 с.
90. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1978. 220 с.

91. Венгер А.Г. Реалізація національної політики в східних воєводствах Другої Речі Посполитої в галузі шкільництва на поч. 20-х рр. ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 3–4 (літо–осінь). С. 211–219.
92. Виткалов С. Рівненщина: культурно-мистецький потенціал в парадигмах сучасності: монографія. Рівне: ПП ДМ, 2012. 416 с.
93. Вісина Т. Ліквідація українського кооперативного руху на Волині в 30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2001. № 5. С. 158–161.
94. Віросповідання та національний склад населення північних-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30. IX. 1921 і 9. XII 1931 рр.). *Церква і нарід*. 1935. № 16. С. 471–479.
95. Візитів Ю.М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період. Рівне: Волинські обереги, 2008. 180 с.
96. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. Т. 4. ХХ ст. К.: Либідь, 1998. Ч. 2. 88 с.
97. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918 – 1928 рр.). Львів, 1928. 62 с.
98. Власюк О. В. Представники Волині у польському парламенті першого скликання. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Випуск 14. Рівне, 2012. С. 20–25.
99. Волинець С. Сторіччя Матері «Просвіти» 1868–1968. Вінніпег. 1968. 146 с.
100. Волинське слово. 1937. № 1.
101. Волинське слово. 1937. № 2.
102. Волинське слово. 1937 № 29.
103. Гаврилук О. Н. Діяльність «Просвіт» на Волині (1918–1932 рр.). *Волинь і Волинське зарубіжжя: тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конф., Луцьк 16–18 червня 1994 р.* Луцьк, 1994. С. 153–156.
104. Гаврилук С., Кілчук М. З історії Волинського театру // *Минуле і сучасне Волині. Матеріали VII Всеукр. іст.-краєзн. конф. 15–16 верес. 1994.*

Луцьк. Луцьк, 1994. С. 52–57.

105. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.

106. Галущинський М. Як вибирали люди право оснований товариства? Львів, 1920. 18 с.

107. Герман О. Товариства «Просвіта» як обереги культурно-освітньої спадщини. *Культурне відродження в Україні*. Львів: Астерикс, 1993. С. 177–190.

108. Грицан А. Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920 – 1939 рр. Дис.кан.іст.наук: 07.00.01. «Історія України». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2003. 210 с.

109. Герман О. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX в першій половині XX століття. Дис.кан.іст.наук: 07.00.02. «Всесвітня історія». Тернопільська академія народного господарства. Тернопіль, 1995. 204 с.

110. Говдій С. Спомин про Луцьку повітову «Просвіту». *Праця й життя*. 1994. Ч. 134. С. 19.

111. Голентюк А. Велика просвітянська родина. *Слово Просвіти*. 1998. № 5. С. 3.

112. Гринів О. Просвіта: історія і сучасність. *Літопис Червоної калини*. Л., 1991. Ч. 6. С. 49–53.

113. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. К.: Либідь, 2000. 521 с.

114. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 р.р. К.:Либідь, 1992. 46 с.

115. Гон М. М. Формування політичної нації в Польській Республіці (1918–1939). URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/07/gon.htm> (11.09.2019 р.).

116. Гуртовий Г. Вічний поклик до волі України. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. ст., док. і матеріалів*. Луцьк: Вежа, 2001. С.

40–48.

117. Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 586 с.

118. Дем'янюк О. Діяльність осередків «Просвіти» в добу Директорії УНР (1918 – 1921 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 3 (328). Луцьк, 2016. С. 22 – 27.

119. Денисюк А. С. Про волинську «Просвіту» «*Роде наш красний...*»: *Волинь у долях краян і людських документах*. Луцьк, 1999. Т. 3. С. 579–591.

120. До витоків просвітянського руху на Волині. *Українська Нива*. Луцьк, 1928. 8 листопада.

121. Добржанський О. Культурно-освітні товариства і українське національне відродження на Буковині (друга половина XIX–початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Випуск 19. С. 507–510.

122. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.

123. Добржанський О. «Руська бесіда» – провідне українське просвітне товариство на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 25–29.

124. Добржанський О. Товариства «Просвіта» на Буковині та Західній Волині в міжвоєнний період: порівняння організаційних засад, ідейної спрямованості та діяльності. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Заснований у 2001 р. Число 26. 2022. С. 91–96.

125. Добржанський О., Яценюк Т. Українське просвітництво на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 3 (328). Луцьк, 2016. С. 5–9.

126. Доброчинська В. Діяльність Рівненського Товариства «Просвіта» у 1917–1928 рр. *Волинь і волинське зарубіжжя: тези доповідей та повідомлень*

міжнар. наук. конф., Луцьк 16–18 червня 1994 р. Луцьк, 1994. С. 156–159.

127. Довкола православно-церковних справ. *Діло*. Львів, 1930. 31 травня. Ч 118. (12.484).

128. Дорошенко В. «Просвіта» її заснування та праця. Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. Філадельфія. 1959. 244 с.

129. Дорошенко В. Українське шкільництво на Волині. *Вісник політики, літератури й життя*. 1918. № 27–28. С. 413–415.

130. Дублянський А. Луцьк: іст. нарис [з передмовою автора й ілюстраціями]. Луцьк: Накладом Романа Клоса, 1934. 32 с.

131. Енциклопедія історія України. Т. 9. Прил – С / Редкол.: В. А. Смолій. К.: «Наукова думка», 2012. –944 с.: іл.

132. Енциклопедія освіти. / К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

133. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 6: Перемишль –Пряшівщина / Гол. ред. В. Кубійович; Париж; Нью-Йорк, 1973. 403 с.

134. З волинського блокноту. *Українська Нива*. Луцьк, 1929, 11 травня.

135. З історії джерел Волинської «Просвіти». *Нар. трибуна*. Луцьк, 1993. 18 груд.

136. Заброварний Б. Вклад Січових Стрільців у розвиток національної освіти на Волині. *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. істор. ф-ту ВДУ ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1995. С. 63–68.

137. Заброварний Б. Значення УСС у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни. *Минуле і сучасне Волині: матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф.* Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 213.

138. Зайцев О. Ю. Представники Українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.). *УІЖ*. 1993. № 1. С. 72–84.

139. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана

Франка. 2002. 752 с.

140. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси. Литовці у міжвоєнній Польщі (1920 – 1939): матеріали Міжнародно наукової конференції (Дрогобич, 8 – 9 жовтня 2004 року)*. Дрогобич: Коло, 2005. С. 34–42.

141. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: [ТНПУ], 2013. Вип. 1: у 2 ч., ч. 1. С. 30–32.

142. Зуляк І. С. Видавнича діяльність «Просвіти» Західної України. *Збірник праць. Тернопільський міський осередок Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Тернопіль, 2004. Том 1. С. 154–160.

143. Зуляк І. С. Використання «Просвітою» технічних засобів у просвітній праці в міжвоєнний період. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна в історичній долі українського народу» (Тернопіль, 20 – 21 травня 2005 р.)*. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1. Тернопіль, Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 2. С. 229–232.

144. Зуляк І. С. Відновлення і активізація діяльності «Просвіти» Західної України у міжвоєнний період. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2004. Т. 7. С. 63–69.

145. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. 946 с.

146. Зуляк І. Діяльність товариства «Просвіта» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Дис.кан.іст.наук: 07.00.01. «Історія України». Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 1997. 226 с.

147. Зуляк І. С. Мандрівні бібліотеки «Просвіти» – важливий чинник розвитку культурно-просвітнього руху в Західній Україні в міжвоєнний період. *Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах.* Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. Том 1. С. 180–184.

148. Зуляк І. С. Організаційні аспекти театральної-аматорської діяльності осередків «Просвіти» (1919–1939). *Сторінки історії: Збірник наукових праць. Національний технічний університет України. Київський політехнічний інститут.* К.: ІВЦ “Видавництво «Політехніка», 2006. Вип. 22. С. 94–108.

149. Зуляк І. Особливості відзначення 70-ти річного ювілею «Просвіти» у західній Україні в міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 19. Луцьк. С. 10–24.

150. Зуляк І. С. Польська влада і «Просвіта»: проблеми взаємовідносин. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль, 2001. Випуск XII. С. 120–128.

151. Зуляк І. «Просвіта» і суспільно-політичний рух Західної України (1919–1939). *Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* Чернівці, 2005. Вип. 272. С. 90–97.

152. Зуляк І. С. «Просвіта» і греко-католицьке духовенство в умовах польської окупації. *Матеріали науково-теоретичної конференції «Розстріляна й відроджена церква». До 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом (Івано-Франківськ, 2001 р.).* Івано-Франківськ, 2001. С. 32–40.

153. Зуляк І. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Укр. іст. журн.* 2005. № 6. С. 103–112.

154. Зуляк І. «Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний

період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність» дис.докт.іст.наук: 07.00.01. «Історія України». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2006. 460 с.

155. Зуляк І. С. Функціонування «Просвітянського театру» в міжвоєнний період. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. Т. 8. С. 155–159.

156. Зуляк І. С. Читальні «Просвіти» Західної України у міжвоєнний період: завдання і програма освітньої праці. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2003. Вип. 2. С. 80–88.

157. Історія Волині з найдавніших часів і до наших днів. Львів, 1988. 345 с.

158. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т.: Волинська область. К., 1970. Т. 17.

159. Каліщук О. Діяльність товариства «Просвіт» на Західній Волині (за матеріалами міжвоєнної преси). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 39–78.

160. Каліщук О., Дяченко В. Товариство «Просвіта» на сторінках енциклопедичних та довідкових видань. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія історичні науки*. № 3. (328). Луцьк, 2016. С. 153–157.

161. Каліщук О. М. Культурно-освітня діяльність Українських січових стрільців на Волині: археографія питання. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: іст. науки*. 2000. № 1. С. 80–83.

162. Каліщук О. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 рр.): дис. ... к. іст. н.: 07.00.01. «Історія України». Л., 2003. 249 с.

163. Карабін Н. Директор Луцької української гімназії – Борис Максимович Білецький. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук.-іст.-*

краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р.: наук. зб. Луцьк: Волин. обл. т-во краєзнавців, 2007. Вип. 26. С. 207–208.

164. Качор С. Роля «Просвіта» в економічному розвитку Західної України. Вінніпег. 1960. 264 с.

165. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. К.: Наук. думка, 1988. 252 с.

166. Ковальчук І. До проблем класифікації і етапів становлення українських політичних партій на західноукраїнських землях (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). *Волинь у новітній історії укр. державності: Зб. наук. пр.* Луцьк, 1999. С. 113–121.

167. Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу» (До 125-річчя з дня заснування)). Дрогобич: Відродження, 1993. 180 с.

168. Когутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 1993. 214 с.

169. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

170. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрями та етапи. Галичина. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис.* 2001. № 5–6. С. 290–298.

171. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал.* 2001. № 5. С. 118–130.

172. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (ХІХ – перша третина ХХ століття). К.: Либідь, 1993. 123 с.

173. Коробка М. Л. Шляхи реалізації концепції національної освіти діячами «Просвіт» на початку ХХ ст. *Краєзнавство: науковий журнал.* К., 2013. № 4. С. 151–156.

174. Кравчук А. З історичних джерел «Волинської «Просвіти»».

Народна трибуна. 1993. 18 груд.

175. Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924 – 1934 рр.). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 23. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 12–18.

176. Кравців Б. 100-річчя Матері-Просвіти. *Альманах Українського Національного Союзу на ювілейний рік 1968 (1868–1968)*. Нью-Йорк, 1967. 178 с.

177. Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.

178. Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928 – 1932 рр.): причини та наслідки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*, № 3 (328). Луцьк: Вежа, 2016. С. 58–62.

179. Крамар Ю. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 22. С. 95–100.

180. Крамар Ю. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2011. № 10. С. 72–77.

181. Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років ХХ ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. № 5–6. С. 282–296.

182. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ПІЕНД. 2008. 410 с.

183. Кременецький. Ювілейна вистава. *Українська громада м. Луцьк*. 1928. № 19. С. 3.

184. Крип'якевич І. Доля Холмщини і Волині. *Діло*. 1916. 23 квіт.

185. Кузьмінець О. В. Діячі «Просвіт» – речники українського

національно-визвольного руху. *Наукові записки з історії України*. Вип. 3, 1996. С. 32–36.

186. Кучерицький С. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). *Україна крізь віки*. У 15-ти томах. К., 11 т. С. 46–84.

187. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): монографія. Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.

188. Кучерепа М. Зародження та діяльність на Волині українських політичних партій та громадських організацій у 1921–1939 рр. *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Луцьк, 1995. С. 113–117.

189. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 22–24 травня 1997)*. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 10–21.

190. Кучерепа М. Політика воєводи Г.Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 244–257.

191. Кучерепа М. «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне [Текст]: зб. наук. ст., док. і матеріалів*. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. С. 11–23.

192. Кучерепа М. Просвіта і Просвітянські хати – українські національно-культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Чис. 19. С. 96–104.

193. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітницьких організацій на Волині (1918 – 1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, № 3 (328), 2016. С. 28–45.

194. Кучерепа М.М., Щерблюк С.Г. Захисники працюючого люду: профспілки у Волинському воєводстві в 1921 – 1939 рр.: монографія: у 2-х ч. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 588 с.

195. Лазарович М. Гуманітарна та просвітницька діяльність Українських січових стрільців на Волині (1913 – початок 1918 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 3 (328). Луцьк, 2016. С. 16–22.
196. Лазарович М. В. Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. Тернопіль: Тайп, 2003. 114 с.: іл.
197. Лазарович М.В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге видання, доповнене. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.
198. Лазарович М. В. Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль: Економ. думка, 2000. 202 с.
199. Левчанівська І. О. Мої спогади про «Просвіту». *«Роде наш красний...»: Волинь у долях краян і людських документах.* Луцьк, 1999. Т. 3. С. 596–620.
200. Лисенко О. В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. К., 2008. 180 с.
201. Лисенко О. В. Значення українських товариств «Просвіт» для справи шкільного навчання. *Рідна школа.* 1992. № 3–4. С. 20–22.
202. Лігастова О., Білокінь С. Новий храм на руїнах. Бесіда по історії української «Просвіти». *Людина і світ.* 1992. № 3. С. 11–15.
203. Ловецький Т. З української сцени: «Дурень». *Українська Нива.* 1934. № 3. С. 3.
204. Лук'янчук Г. Жандармське полювання на житомирську «Просвіту». *Край рідний.* 2006. 16–22 лютого (№ 6/165). С. 3.
205. Люзняк М. Маловідоме з видавничої діяльності товариства «Просвіта» у Західній Україні: на шляху формування національної свідомості та політичного мислення українського народу. Львів, 2001. 60 с.
206. Майданець І. Ціннісно-орієнтаційні аспекти діяльності

Жидичинської філії Луцької повітової «Просвіти». *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. ст., док. і матеріалів.* Луцьк, 2001. С. 93–98.

207. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22-24 вересня 1998 року).* Чернівці: Рута, 2000. С. 165–167.

208. Макарчук А. Етносоціальне развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. 254 с.

209. Макарчук С. Питання українізації православної церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ століття. *Народознавчі зошити. Серія історична.* 2014. № 1 (115). С. 3–7.

210. Малєончук Г. О. Культурне та громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, II(5).* Budapest, 2014. Issue 31. P. 38–42.

211. Малєончук Г. Нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування у Луцьку в 1919–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2013. № 21 (269). С. 53–60.

212. Малєончук Г.О. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919–1939 рр.). Дисерт. на здобуття сту.канд.іст.наук за спец.07.00.01 – історія України. Луцьк, 2015. 249 с.

213. Малєончук Г., Шваб А. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919 – 1939). Луцьк: Терен, 2022. 216 с.

214. Малюта О. В. «Просвіти» України у формуванні інтелігенції як суб'єкта національного державотворення 1917–1920 рр. *Наукові записки. Серія: Історія.* Вінниця, 2004. Вип. VIII. С. 111–117.

215. Малюта О. В. Діячі «Просвіти» в українському державотворчому процесі першої чверті ХХ століття. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* К., 2003. Вип. 6. С. 85–100.
216. Малюта О. В. Просвіти і Українська державність (друга половина ХІХ - перша половина ХХ ст.): до 140-річчя тов-ва «Просвіта». К.: Просвіта, 2008. 840 с.
217. Марківська Л. Українські інтелігенція Волині у провітанському русі міжвоєнного періоду (1917 – 1939 рр.). *Етнічна історія народів Європи.* Випуск 11. К., 2001. С. 28–32.
218. Маслов Л. Архітектура старого Луцька. Львів: Діло, 1939. 52 с.
219. Мартинюк Я. Добродійна діяльність органів територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період. *Літопис Волині.* 2010. Ч. 8. С. 66–69.
220. Мартинюк Я. Освітня діяльність і соціальна опіка як форми роботи самоуправ на Волині у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2000. № 3. С. 83–86.
221. Миць М. Іван Власовський – громадський і церковний діяч. *Минуле і сучасне Волині: Матеріали Всеукр. іст.-краєзнав. конф. 11–13 жовт. 1991.* Луцьк, 1991. С. 83–87.
222. Миць М. Перший волинський театр. *Волинський календар (м. Луцьк – 1992.* Луцьк, 1991. С. 3–8.
223. Миць М. Товариство імені Лесі Українки на Волині. *Літопис Волині.* 2001. Ч. 1. С. 69–75.
224. Михайлюк О. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 192 с.
225. Мудрий В. Вибори до польських законодавчих установ. *Шлях нації.* 1935. 1 верес. С. 1–5.
226. Мудрий В. Роля «Просвіти» в українському житті: з приводу 60-ліття «Просвіти». Львів, 1928. 19 с.
227. На варті. *Українська Нива.* Луцьк, 1928. 16 грудня.
228. На порозі сімдесятиліття «Просвіти». *Життя і знання.*

- Ілюстрований науковий журнал-місячник*. Рік Х. 1937. Грудень. Ч. 12. С. 337.
229. Найда Р. Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919–1939 рр.): дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2008. 16 с.
230. Нарис історії «Просвіти». Львів-Краків-Париж, 1993. 232 с.
231. Настенко В. Жидичинська «Просвіта». Минуле й сучасне села. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. ст., док. і матеріалів*. Луцьк, 2001. С. 130–141.
232. Нарис історії «Просвіти». Львів – Краків – Париж, 1993. 232 с.
233. Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіти» на звичайний 1939. *Річник 59*. Львів: Накладом Товариства «Просвіта» у Львові, 1938. С. 55.
234. Народня Просвіта. 1924. № 3.
235. Новий храм на руїнах. Бесіда по історії української «Просвіти». *Українська Нива*. Луцьк, 1935. 7 січня.
236. Олесевиц Т. Українське шкільництво на північно-західних українських землях. *Нова Україна*. 1923. № 6. С. 133–137.
237. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес: накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1957. – Кн. 12: Літери По – Риз. 1963. С. 1461–1588.
238. Остап'юк О. Про діяльність «Просвіти» на території Любомльського району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся*. Луцьк, 2006. Вип. 21. С. 246–252.
239. Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві 20-ті роки: до проблеми українсько-польського порозуміння. *Наук. зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Випуск 3. Луцьк, 1998. С. 82–87.
240. Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20-30-х років ХХ ст. Тернопіль: Астон, 2012. 208 с.
241. Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові – формування

перифірійних структур 1868 – 1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 3 (328). Луцьк, 2016. С. 10–16.

242. Пашук В. Філія Товариства «Просвіта» в Бортниках. *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність: «Просвіта» – оберіг незалежності й соборності України*. Львів, 2010. С. 265–271.

243. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. Львів. 1932, 268 с.

244. Перський С. Ювілей «Просвіти» (думки з нагоди 70-ліття існування «Матері українських товариств»). *Відбитка з альманаху «Нового часу» на рік 1938*. Львів: накладом видавництва «Українська преса», 1938. 15 с.

245. Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20–30-х роках ХХ століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук, іст.-краєз. конф.: збірник наук. пр.* Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 222–224.

246. Пісоцький А., Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках. *Слово Просвіти*. 2013. 4–10 лип., чис. 26. С. 10–11.

247. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 173 с.

248. Пісоцький А. Просвітянська діяльність: Становлення «Просвіти» в 20–30 роках ХХ століття на території Волинського Прибужжя. *Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть: Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць*. Луцьк, 2002. С. 39–41.

249. Певний М. Волинський український театр. *Українська Нива*. 1936. № 13. С. 2.

250. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта» у Львові. Львів, 1932. 287 с.

251. Петрович В., Петрович І., Притулюк В. Громадсько-політична

діяльність А.Річинського на Волині у 20-30-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія історичні науки.* № 3 (328), 2016. С. 177–182.

252. Понедельник Л. Діяльність Луцької «Просвіти» у 20-х роках (за матеріалами праці І. Власовського «10 літ Луцькій «Просвіті»(1918–1928)»: *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту.* Луцьк, 1997. Вип. 3. С. 43–46.

253. Понедельник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. ХХ ст. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали ХХVI Волин. обл. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-ій річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-ій річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р.: наук. зб.* Луцьк Волин обл. т-во краєзнавців, 2007. Вип. 26. С. 101–103.

254. Пономаренко С. Волинська «Просвіта» і книгарський рух (1921–1939 рр.). *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2000. № 3. С. 93–97.

255. Пономаренко С. Діяльність Волинської шкільної кураторії в документах (1919–1939 рр.). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2003. № 10. С. 49–53.

256. Пономаренко С. З історії заснування товариства «Просвіта» в Луцьку. *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історія.* 1997. № 3. С. 47–50.

257. Пономаренко С. Культурно-освітня діяльність «Просвіт» на Волині в 20–30-х роках. *Наукові записки аспірантів.* Луцьк, 1997. Вип. 1. С. 35–42.

258. Потапчук Л. Культурно-освітня робота «Просвіти» на Волині. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: зб. наук. ст., док. та матер.* Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. С. 77–80.

259. Припинили діяльність читалень «Просвіти». *Неділя. Ілюстрований*

національний тижневик. Рік XI. Львів, 25 вересня 1938. Ч. 37 (507). С. 7.

260. Присутній. Просвіта у Володимирі-Волинському. *Письмо з Просвіти. Літературно-просвітний тижневик. Річник IX*. Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1 лютого 1922 року. Ч. 7–8 (подвійне). С. 62.

261. Притулюк В. Роль товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 104–108.

262. Промова посла П. Певного на засіданні сейму Польщі 5 лютого 1931 р. під час генеральної дискусії над бюджетом Речі Посполитої від імені української групи ББ. *Українська Нива*. Луцьк, 1931. 29 червня.

263. Просвіта до українського народу. *Українська Нива*. Луцьк, 1928. 8 грудня.

264. Просвіта” – світло і знання. *Українська Нива*. Луцьк, 1933. 9 грудня.

265. Протоієрей Гаюк М. Село Романів. *Літопис Волині*. Вінніпег (Канада), 1990. № 16, чис. 16. С. 127–128.

266. Пушкар Н. Адреса гімназії: Луцьк, вул. Плоцька, 20. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р.: наук. зб.* Луцьк: Волин. обл. т-во краєзнавців, 2007. Вип. 26. С. 203–205.

267. Пушкар Н. Письменник, лікар, педагог (Модест Левицький, 1866–1932). *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук.-іст.- краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р.: наук. зб.* Луцьк: Волин. обл. т-во краєзнавців, 2007. Вип. 26. С. 208–211.

268. Пясецький В. Архітектурні стилі в забудові Луцька міжвоєнного періоду. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. Вип. 5. С. 205–212.
269. Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька: *іст.-краєзн. довід*. Луцьк: Вид-во Волин. обл. друк, 2005. 400 с.
270. Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком: вибр. іст.-краєзн. новели і нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 192 с.
271. Пясецький В. Павло Голубович – український громадський діяч на Західній Волині в 1917–1920 рр. *Минуле і сучасне: Матеріали ІХ Міжнар. наук. іст.-краєзнавч. конф.* Луцьк, 1998. С. 105–107.
272. Разиграєв О. Правоохоронні органи в місті Луцьку в 1919–1939 роках. *Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. № 12. С. 37–42.
273. Рацілевич А. Діяльність житомирської «Просвіти» (1907–1912 рр.) у контексті українського національного руху на Волині. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. Вип. 9. С. 19–25.
274. Резолюція Народи представників “Просвіт” на Волині 9 липня 1928 р. *Українська громада*. Луцьк, 1928. 29 липня.
275. Репина Л.П. Междисциплинарность и история. *Диалоги со временем. Альмаах интеллектуальной истории*. № 11. Москва: Едитриал УРСС, 2004. С. 5–17.
276. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людяності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з’їзді в Луцьку 5 – 6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. С. 3–4.
277. Роби просвітне діло! *Українська громада*. Луцьк, 1927. 11 грудня.
278. Рожко В. Роль товариства «Просвіта» в організації і проведенні Шевченківських Академій у 20–30-х роках ХХ ст. на Волині. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Збірник наук. ст., док. і матеріалів*. Луцьк, 2001. С.

48–56.

279. Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 305–329.
280. Рятуймо національну культуру. *Політика. Двомижневий огляд національного життя. Виходить у Львові 10-го і 25-го кожного місяця*. Видав: В. Панейко. Редагує комітет. Рік 1. Ч.1. 10 жовтня 1925 року. С. 19–20.
281. Савчак Н. Волинська «Просвіта» у боротьбі за рідну школу. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 1998. № 2: педагогічні та психологічні науки. С. 39–40.
282. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: «Ліста», 1996. 154 с.
283. Самчук У. На білому коні. *Дзвін*, 1993. № 2–3. С. 44.
284. Свинчук А. Основні напрями культурно-освітньої політики польського уряду щодо Волині в 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2001. № 5. С. 150–153.
285. Світлий промінь буття народного. *Українська Нива*. Луцьк, 1934. 22 квітня.
286. Сенюта М. До витоків просвітянського руху на Волині. *Луцький замок*. 1998. 29 жовт.
287. Скакальська І. Б. Вплив національної еліти на політичне життя Волинського воєводства. *Зб. наук. пр. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Історія та географія*. Харків: Майдан, 2013. Вип. 48. С. 25–29.
288. Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр.: монографія. Тернопіль: Астон, 2013. 406 с.
289. Скакальська І. Пограниччя культур: «Просвіта» як оберіг національної культури українців (на прикладі Кременецького повіту). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 3 (328). Луцьк, 2016. С. 83–87.
290. Скакальська І. Роль «Просвіти» у поширенні культури та освіти на

Кременеччині у міжвоєнний період (1919 – 1939). *Наукові записки ТДПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія* Тернопіль, 2002. Вип. 5. С. 35–38.

291. Сладковська Т. А. Аспекти діяльності Просвіт східної Волині 1917–1922 рр. *Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє»*. Луцьк, 2008. Т. 1. С. 221–223.

292. Сладковська Т. А. Деякі аспекти діяльності “Просвіт” Волині у контексті розвитку культурно-освітніх можливостей населення у 1907–2008 рр. *Збірник тез і доповідей V Міжнародної наукової конференції “Українство у світі Україна є там, де живуть українці*. Чернігів, 2009. С. 121–124.

293. Сладковська Т. А. Політична і культурна оцінка діяльності «Просвіт» Східної Волині 1917–1922 рр. їх вплив на формування цілісних ідеалів та ідеологічні наслідки. *Збірник тез і доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть»*. Тернопіль, 2008. Ч. 2. С. 151–154.

294. Сладковська Т. А. Поширення “Просвітами” Волині ідеї кооперації як форми позашкільної роботи. *Часопис української історії*. К., 2010. Вип. 19. С. 12–17.

295. Сладковська Т. А. Становлення та діяльність Рівненської «Просвіти». *Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє»*. Луцьк, 2009. Т. I. С. 161–163.

296. Сладковська Т. А. Участь просвітніх організацій Волині у культурно-освітній роботі серед національних меншин (кінець XIX – 20-ті роки XX століття). *Часопис української історії*. К., 2009. Вип. 14. С. 22–27.

297. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. (1920–1989). К., 1985. С. 174.

298. Соловійов О. М. УСС на Волині (1914–1917 рр.). *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: іст. науки*. 1996. Вип. 3. С. 99–104.

299. Сорока Ю. Просвітянські осередки на Волині (1916-1937 рр.). *Волинь моя: журнал Міжнар. гром. об-ня «Волинське братство»*, 2013. С. 157–163.
300. Сорока Ю. Просвітянські осередки на Волині. *Слово Просвіти*. 2014. 6–12 лютого (№ 5). С. 8–9.
301. Сорока Ю. Романівський просвітянський осередок у 1920-х – на початку 1930-х років. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 3 (328), 2016. С. 53–58.
302. Сорока Ю. М. Романів. Історичне минуле і сучасне волинського села. К.: ПАТ «Віпол» ПП. Сергійчук М. І., 2013. 243 с.
303. Ставка на темноту. *Українська громада*. Луцьк, 1927. 13 грудня.
304. Старовський М. П. «Просвіта» ім. Тараса Шевченка: історія і сучасність (1868–2008). Чортків: б. в., 2008. 88 с.
305. Степанюк С. Аматорські театральні колективи та сценічні постановки на території Волинського воєводства. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2010. № 1. С. 70–76.
306. Степанюк С. М. Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр.: Дисерт. на здобуття наук. ст.канд.іст.наук за спец.07.00.01 – історія України. Луцьк, 2011. 240 с.
307. Степовенко М. УСС на Волині. *Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська*. Ч. 1. Львів: З друкарні А. Гольдмана, 1918. С. 118–126.
308. Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 68–91.
309. Сторіччя матері «Просвіти»: 1868–1968. Вінніпег, 1968. 128 с.
310. Стрільчук В., Стрільчук Т. Просвітницька діяльність родини Косачів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету*

імені Лесі Українки, № 3 (328), 2016. С. 107–109.

311. Стрільчук Л. Від прометезму до стратегічного партнерства: польські зовнішньополітичні концепції щодо України. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання: колективна монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 326–350.

312. Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії елігії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: наук. ред. Орлевич І. Львів: Логос, 2019. С. 210–226.*

313. Стрільчук Л., Каліщук О. Політика Другої Речі Посполитої щодо Просвіт на Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Випуск XV. Луцьк: КП ІАЦ «Волиньнегрософт», 2019. С. 225–231.

314. Стрільчук Л., Каліщук О. Волинські «Просвіти» міжвоєнного періоду: між національною ідеєю та переслідуваннями польською владою. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 66-67. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України*. Луцьк, 6-7 грудня, 2019. С. 168–173.

315. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин: монографія. Луцьк: Терези, 2020. 360 с.

316. Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 82–89.

317. Стрільчук Л. В., Петрович В. В. Церковні з'їзди на Волині 20–30 рр. ХХ ст. *Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Луцьк: Вид-во Волин. правосл.

богослов. акад. ΕΙΚΩΝ, 2016. № 4. С. 77–85.

318. Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій. *Видатні постаті прометеїзму. Генрик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження): матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої темі прометеїзму (Луцьк, 26–27 жовт. 2017 р.)*. Луцьк, 2017. С. 15–16.

319. Стрільчук Л., Притулюк В. Національна ідея у діяльності «Просвіти» Волині та Галичини у міжвоєнний період. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1 – 2 листопада 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 118–120.

320. Стрільчук Л. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 3 (328) 2016. С. 69–74.

321. Стрільчук Л. Україна у прометеїстській концепції Юзефа Пілсудського. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 24. Видавничий дім «Гельветика». С. 172–176.

322. Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 173–175.

323. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.

324. Сухий О. Сучасна українська історіографія історії «Просвіти». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. № 19. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/21/090Sukhyj.pdf> (12. 04. 2019 р.).

325. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі. *Українська громада*. Луцьк, 1928. 2 лютого.

326. Суцук О. Діяльність осередків товариства «Просвіта» в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту на Волині (20-30-ті рр. ХХ ст.).

Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки. № 3 (328), 2016. С. 120–126.

327. Тележинський М. Музичні замітки; «Катерина» – опера М. Аркаса. *Українська Нива. 1934. № 1–2. С. 6.*

328. Терлюк І. Я. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліга-Прес, 2007. 392 с.

329. Тимошенко О. П. Діяльність товариств “Просвіта” на Волині на початку ХХ ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2009. № 22 С. 249–256.*

330. Тичина І. Боротьба Волинської «Просвіти» міжвоєнного періоду за українізацію церкви. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Науковий збірник. Випуск 66-67. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 30-річчю від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Луцьк, 6–7 грудня, 2019. С. 173–177.*

331. Тичина І. Волинська «Просвіта» і музично-драматичне мистецтво на Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник. Випуск XV. Луцьк: КП ІАЦ «Волиньнегрософт», 2019. С. 38–387.*

332. Тичина І. Волинські «Просвіти» у політиці Другої Речі Посполитої у 20-30-ті роки ХХ століття. *XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Юрія Федьковича та до 160-й річниці від дня народження Степана Смаль-Стоцького. Тези доповідей. Чернівці, 1-2 листопада 2019 р./наук.ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2019. С. 111–113.*

333. Тичина І. Вплив української національної революції на активізацію національного руху в Західній Україні (на прикладі товариства «Просвіта»). *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1–2 листопада 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 120–122.*

334. Тичина І. Особливості становлення просвітянського руху на

Волині та виникнення перших «Просвіт». *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 24. Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 47–51.

335. Тичина І. Політичні умови діяльності осередків товариства «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, О. Б. Ярош, Я. Б. Яроша*. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. Вип. 9. С. 214–215.

336. Тичина І. Польсько-українська співпраця з питань реституції культурних цінностей (на прикладі передачі архіву товариства «Просвіта»). *Актуальні проблеми зовнішньої політики України. Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. Чернівці, 18 грудня 2020 р.* Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2020. С. 64–65.

337. Тичина І. Причини переслідування та ліквідації Волинських «Просвіт» польською владою наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. *Краєзнавство*. № 4. Київ, 2019. С. 43–50.

338. Тичина І. Українське питання у Другій Речі Посполитій (20 – 30 рр. ХХ ст.). *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей*. Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р./ наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2021. С. 176 – 177.

339. Тичина І., Тичина І. Волинські «Просвіти» і розвиток музично-драматичного мистецтва у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 26. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 54 – 58.

340. Тичина І. Товариство «Просвіта» на Волині 1918–1939 рр: Виникнення та діяльність. *Науковий вісник Чернівецького університету*. № 2 (48). Історія. Чернівці, 2018. С. 95–102.

341. Тичина І. Товариство «Просвіта» у боротьбі українізацію церкви. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. Луцьк, 2018. С. 87–91.

342. Тичина І. Християнська мораль і боротьба за українізацію церкви у діяльності волинських «Просвіт» 20–30-х років ХХ століття. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк: Терези, 2020. Вип. XVI. С. 114–115.
343. Ткачук В. Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 70–74.
344. Ткаченко І. Внесок товариства «Просвіта» у розвиток вітчизняної культури. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 105–107.
345. Ткачук І. П. Діяльність Кременецької жіночої секції у міжвоєнний період. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія»*, 2013, С. 178–179.
346. Ткачук І. «Просвіта» Західної Волині у 20–30-х роках ХХ ст. *Твердиня над Іквою: матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 520-річчю Дубенського замку*. Дубно: Держ. іст.-культ. заповідник, 2012. С. 137–140.
347. Тло. З української сцени: «Гріх». *Українська Нива*. 1933. № 42. С. 2.
348. Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії елігії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: наук. ред. Орлевич І. Львів: Логос, 2019. 288 с.
349. Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-мистецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920 – 1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 3 (328), 2016. С. 115–120.
350. У зачарованому колі (театральний огляд за 1936 рік). *Волинське слово*. 1937. № 1. С. 9.
351. Угрупування в сеймі і сенаті. *Українська Нива*. Луцьк, 1931. 30 серпня.

352. Українська гімназія в Луцьку: спогади (1918–1939). Луцьк: [б. в.], 1998. 214 с.
353. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. Львів, 2010. 784 с.
354. Українське життя. Луцьк, 1932. 28 квітня.
355. Український театр ХХ століття. / Редкол. Н. Корнієнко. К.: ЛДЛ, 2003. 512 с.
356. Українсько-польські відносини. Новітня доба / відп. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені І. Кип'якевича. Львів, 2017. 732 с.
357. Українська загальна енциклопедія: Книга знання: в 3 т. Т. 2: З–Р / за гол. ред. І. Раковського. Львів; Станіславів; Коломия: Рідна школа, б. р. 694 с.
358. Українська Нива. Луцьк, 1935. 19 березня.
359. Українська Нива. Луцьк, 1936. 1 квітня.
360. Українська Нива. Луцьк, 1936. 1 листопада.
361. Українська радянська енциклопедія. Т. 9: Популяжне Салуїн / гол. ред. М. П. Бажан. 2-ге вид. К.: УРЕ, 1983. 560 с.
362. Українська радянська енциклопедія. У 12 томах. К., 1963. Т. 11. С. 552.
363. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали. Мюнхен, 1983. 224 с.
364. Український театр ХХ століття. К.: ЛДЛ, 2003. 512 с.
365. Федик І. Українська «Просвіта» в Другій Речі Посполитій: політичні проблеми розвитку. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України.* Львів, 2010. С. 94–97.
366. Федорук О. «Просвіта» і система культурних цінностей у розбудові держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість,*

державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. Львів, 2010. С. 106–111.

367. Філіпович М. Б. Боротьба комуністів за вплив на Луцьку «Просвіту» у 20–30-х рр. ХХ ст. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. праць.* Вип. 4. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 159–163.

368. Філіпович М. Боротьба політичних течій в Луцькій повітовій «Просвіті» (1918–1935 рр.). *Зб. навч.-метод. матер. та наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту.* Вип. 5. Луцьк, 2000. С. 117–122.

369. Філіпович М. Громадсько-просвітницький рух на Волині в 1918–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія історичні науки.* № 3. (328). Луцьк, 2016. С. 44–50.

370. Філіпович М. Історіографія діяльності Луцької «Просвіти» у 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки.* Вип. 3: Іст. науки. Луцьк, 2000. С. 232–236.

371. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр.: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. 240 с.

372. Філіпович М. Б. Музично-драматична діяльність Луцької повітової «Просвіти». *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки.* Луцьк, 2001. № 10: історичні науки. С. 142–147.

373. Філіпович М. Б. Організаційна мережа товариства «Просвіта» у Луцькому повіті (1918–1932 рр.). *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* Луцьк: Вежа, 2000. Вип. 1. С. 63–69.

374. Філіпович М. Політичні умови діяльності громадських організацій Волині 1918 – 1939 роки. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Число 19. Луцьк, 2018. С. 78–82.

375. Філіпович М. Репресивна закономірність нищення «Просвіти» та просвітян радянською владою. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.: колективна монографія.* Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 122–132.

376. Філіпович М. Б. «Сміливе слово – то наші гармати, світлі вчинки – то наші мечі». Шляхами звитяг Волинської «Просвіти». *«Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): збірник матеріалів та документів*. К., 1998. С. 315–318.

377. Філіпович М. Статутні документи Луцької повітової «Просвіти» *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. ст., док. і матеріалів*. Луцьк, 2001. С. 81–92.

378. Філіпович М.Б. Українські школи та Луцька «Просвіта» у 20–30-х рр. ХХ ст. *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. ф-ту Волин. ун-ту*. Луцьк, 1999. Вип. 4. С. 113–119.

379. Філіпович М. Українсько-польські відносини на прикладі діяльності Луцької повітової «Просвіти» в 20–30-х роках ХХ ст. *Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи*. К., 2001. С. 168–177.

380. Філоненко Р. Товариство «Просвіта» у боротьбі за збереження та розвиток шкільництва на Волині в період польської влади. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ*. Вип. 1. Рівне, 2001. С. 26–28.

381. Цапко О. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (1891 – 1914 рр.). Дис. кан. іст. наук: 07.00.01. «Історія України». Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. К., 1998. 198 с.

382. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис. Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. 111 с.

383. Цимбалюк О. Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920–1939 рр.). *Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2009 № 3. С. 313–314.

384. Чоповський В. КПЗУ у боротьбі за народну освіту на Волині. *Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура: Тези доп. та повідомлень IV Волин. іст.-краєзнавч. конф. 13–14 квіт. 1990 р. Ч. II*. Луцьк, 1990. С. 92–94.

385. Чугуй Т. О. «Просвіти» як феномен освітньо-культурницької

діяльності. *Історична пам'ять: Наук. зб.* Полтава: АСМІ, 2006. Вип. 1. С. 78–88.

386. Шабала Я. Польська влада й українська кооперація на Волині у 1921–1939 рр. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. Вип. 5: Іст. науки. 2001. С. 164–168.

387. Шевченківське свято в Луцьку. *Українська Нива*. 1936. № 12. С. 1.

388. Шиманський П. Музичне мистецтво Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. Вип. 11: Мистецтвознав. 1997. С. 80–84.

389. Шлях нації. *Українська Нива*. Луцьк, 1928. 1 листопада.

390. Юзевський Г. Замість щоденника. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 168 с.

391. Янів В. “Просвіта” як вияв соціальних спрямувань українського народу. *Студії та матеріали до новішої укр. історії*. Мюнхен, 1970. С. 52–58.

392. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939. Lublin: Wyd-wo Unswersytetu Marii Curi-Skljadowskiej, 1979. 462 s.

393. Chojnowski A. Pilsudzczycy u wladzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Wspolpracy z Rzadem. Wrocław, 1986. 622 s.

394. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej (1912–1923). Warszawa, 1985. 123 s.

395. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo Wołyńskie. *Główny urząd statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: nakł. Głównego urzędu statystycznego, 1938. 361 s.

396. Encyclopedia of Ukraine. Toronto: University of Toronto, 1985. V. 4: Ph – Sr. 864 p.

397. Głos Wołyński. 1922. № 5.

398. Głos Wołyński. 1922. № 9.

399. Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich. W obronie Ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r. Warszawa, 1927. 110 s.

400. Iwanicki M. Oswita i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce, 1975. 220 s.
401. Jyzewski H. Zamiast pamiętnika. *Zeszyty Historyczne (Pzryz)*. 1982. 245 s.
402. Kesik J. Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Jozewskiego. 1892–1981. Wrocław, 1995. 348 s.
403. Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polstyki wschodniej piłsudczyzny (Część 1). *Biuletyn Wojskowej A kademii Politycznej (seria historczna)*. Warszawa, 1958, № 2. S. 100–137.
404. Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polstyki wschodniej piłsudczyzny (Część 1). *Biuletyn Wojskowej A kademii Politycznej (seria historczna)*. Warszawa, 1959, № 1. S. 31–52.
405. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1919–1939. Wrocław, 1998. 265 s.
406. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, shjęlczych i politecznych. Wrocław-Warszawa – Kraków, 1988. 389 s.
407. Miesięcznik Diecezjalny Łucki. 1927. № 9.
408. Miesięcznik Diecezjalny Łucki. 1930. № 6.
409. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971. 314 s.
410. Olszański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa, 1999. 428 s.
411. Papierzynska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literacke, 1979. S. 45–50.
412. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Warszawa, 1939. 605 c.
413. Siwicki M. Dzieje konfliktyw polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T. 1. 426 s.
414. Strawecki P. Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnetrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Warszawa, 1969. 380 s.
415. Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the

Second World War: Historical Memory Transformations. *Codrul Cosminului*, Vol. 24. 2018. No. 1. P. 145–165.

416. Strilchuk L., Yarosh J. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921–1934). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House «Helvetica», 2021. Issue 20. P. 127–135.

417. Symyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1999. Oświata I szkolnictwo. Wrocław: Krynica, 1996. 249 s.

418. Tychyna I. Causes and features of liquidation of the enterprise «Project» in Volynia 1928-1933 years. *KELM. Knowledge, edukation, law, management*. – Łódź. № 3 (23)/2018 wrzesien. P. 165–170.

419. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 428 s.

420. Wysiński K. Związki teatralne. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Teatr. Widowisko* / Red. M. Fik. Warszawa, 2000. S. 536–544.

421. Zjazd senatorow i poslow BB. *Przegląd Wołyński*. 1928. 28.03. № 35.

422. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie (Wołyńskie Ukraińskie Obiednannia). Lublin, 2000. 326 s.